

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Ιωάννης Δημητρούκας – Θουκυδίδης Ιωάννου

ΒΙΒΛΙΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Β΄ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
«ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία

Β' Γυμνασίου

ΒΙΒΛΙΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Ιωάννης Δημητρούκας

Φιλολόγος, εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
Θουκυδίδης Ιωάννου
Σχολικός Σύμβουλος

ΚΡΙΤΕΣ-ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ

Νικόλαος Καραπιδάκης

Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου

Σωτήριος Κόνδης

Σχολικός Σύμβουλος

Νικόλαος Λινάρδος

Φιλολόγος, εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Μαρία Μπαχά

Εικονογράφος

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Αντώνιος Μαστραπάς

Φιλολόγος

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΥΠΟΕΡΓΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ

Αναστασία Κυρκίνη- Κούτουλα

Σύμβουλος Π.Ι.

ΕΞΩΦΥΛΛΟ

Χρήστος Μποκόρος

Ζωγράφος

ΠΡΟΕΚΤΥΠΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

«ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ - MULTIMEDIA Α.Ε.»

Γ' Κ.Π.Σ. / ΕΠΕΑΕΚ II / Ενέργεια 2.2.1 / Κατηγορία Πράξεων 2.2.1.α:

«Αναμόρφωση των προγραμμάτων σπουδών και συγγραφή νέων εκπαιδευτικών πακέτων»

Πράξη με τίτλο:

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

Μιχάλης Αγ. Παπαδόπουλος

Ομότιμος Καθηγητής του Α.Π.Θ

Πρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

«Συγγραφή νέων βιβλίων και παραγωγή υποστηρικτικού εκπαιδευτικού υλικού με βάση το ΔΕΠΠΣ και τα ΑΠΣ για το Γυμνάσιο»

Επιστημονικός Υπεύθυνος Έργου

Αντώνιος Σ. Μπομπέτσος

Σύμβουλος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Αναπληρωτές Επιστημονικοί Υπεύθυνοι Έργου

Γεώργιος Κ. Παληός

Σύμβουλος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Ιγνάτιος Ε. Χατζηευστρατίου

Μόνιμος Πρόεδρος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Έργο συγχρηματοδοτούμενο 75% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και 25% από εθνικούς πόρους.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

Ιωάννης Δημητρούκας   Θουκυδίδης Ιωάννου

Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία

Β' Γυμνασίου

ΒΙΒΛΙΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ	
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ	9
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ	22
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (330-717)	22
I. Η ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	22
1. Από τη Ρώμη στη Νέα Ρώμη	22
2. Εξελίξεις ως τις αρχές του βου αι.	24
3. Η πάλη της Ορθοδοξίας με τις αιρέσεις και την αρχαία θρησκεία	25
II. ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	29
1. Ο Ιουστινιανός και το έργο του	29
ΣΧΕΔΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΠΡΟΣ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ:	
Ο Ιππόδρομος, οι Δήμοι του Ιπποδρόμου και η Στάση του Νίκα	30
2. Ο Ηράκλειος και η δυναστεία του (610-717):	
Εσωτερική μεταρρύθμιση και αγώνας επιβίωσης.....	42
<i>Πρώτο ανακεφαλαίωτικό φύλλο αξιολόγησης μαθητή .....</i>	<i>44</i>
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΛΑΟΙ ΣΤΟΝ ΠΕΡΙΓΥΡΟ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	46
I. Ο ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ	46
1. Οι Σλάβοι και οι σχέσεις τους με το Βυζάντιο	46
2. Οι Βούλγαροι και οι σχέσεις τους με το Βυζάντιο	49
II. Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΙΣΛΑΜ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ.....	51
1. Η εξάπλωση των Αράβων.....	51
2. Το εμπόριο και ο πολιτισμός του Ισλάμ.....	53
<i>Δεύτερο ανακεφαλαίωτικό φύλλο αξιολόγησης μαθητή.....</i>	<i>57</i>
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΚΜΗΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (717-1025)... 58	
I. ΠΑΓΙΩΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ Μ.ΑΣΙΑ	58
1. Η διαμόρφωση της μεσαιωνικής ελληνικής βυζαντινής αυτοκρατορίας	58
2. Η μεταβατική εποχή: Οι έριδες για τη λατρεία των εικόνων	60
3. Η βασιλεία του Μιχαήλ Γ΄ και η αυγή της Νέας Εποχής	61
4. Η διάδοση του Χριστιανισμού στους Μοραβούς και τους Βουλγάρους.....	63
5. Η Βυζαντινή Εποποιΐα. Επικοί αγώνες και επέκταση της Αυτοκρατορίας	64
6. Η ίδρυση, η εξέλιξη και ο εκχριστιανισμός του Ρωσικού Κράτους	66
7. Σχέσεις Βυζαντίου-Δύσης. Αγώνες για τη διατήρηση των ιταλικών κτήσεων	69
II. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	73
1. Οι εξελίξεις στην οικονομία και την κοινωνία	73
2. Η νομοθεσία της Μακεδονικής Δυναστείας και η σύγκρουσή της	
με τους «δυνατούς»	75
<i>Τρίτο ανακεφαλαίωτικό φύλλο αξιολόγησης μαθητή.....</i>	<i>76</i>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (1025-1453)	78
I. Η ΕΞΑΣΘΕΝΗΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΜΕ ΤΗ ΔΥΣΗ.....	78
1. Η κρίση και οι απώλειες της αυτοκρατορίας κατά τον 11ο αιώνα (1025-1081)..	78
2. Οι Κομνηνοί και η μερική αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας	79
3. Η ενετική οικονομική διεύρυνση και το σχίσμα των Εκκλησιών	80
II. ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ	83
1. Οι σταυροφορίες και η πρώτη άλωση της Πόλης.....	83
2. Η περίοδος της Λατινοκρατίας και τα ελληνικά κράτη	84
III. ΑΝΑΣΥΣΤΑΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΥΠΟΤΑΓΗ ΣΤΟΥΣ ΟΘΩΜΑΝΟΥΣ.....	87
1. Εξάπλωση των Τούρκων και τελευταίες προσπάθειες για ανάσχεσή τους.....	87
2. Η Άλωση της Πόλης.....	88
<i>Τέταρτο ανακεφαλαίωτικό φύλλο αξιολόγησης μαθητή.....</i>	<i>90</i>
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ	91
1. Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο	91
2. Βυζαντινή Γραμματεία.....	94
3. Επιστήμη και Τεχνολογία	95
4. Εικαστικές Τέχνες και Μουσική	97
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: Η ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ	102
I. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ	
ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΛΑΩΝ (5ος –10ος αι.).....	102
1. Οι συνέπειες της μετανάστευσης των γερμανικών φύλων για την Ευρώπη.....	102
2. Ο Καρλομάγνος και η εποχή του	105
3. Η φεουδαρχία στη Δυτική Ευρώπη.....	108
II. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ	114
1. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές (11ος –15ος αιώνας).....	114
2. Ο ρόλος της Καθολικής Εκκλησίας και των μοναστηριών στην οργάνωση της ζωής κατά το Μεσαίωνα.....	117
3. Η καθημερινή ζωή στη μεσαιωνική Ευρώπη.....	120
4. Λογοτεχνία, Επιστήμη και Τέχνη της μεσαιωνικής Ευρώπη	122
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΟΥΣ ΝΕΟΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ (15ος –18ος αι.)... 127	
I. ΟΙ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ.....	127
1. Οι ανακαλύψεις	127
2. Αναγέννηση και Ανθρωπισμός.....	130
3. Η θρησκευτική Μεταρρύθμιση.....	137
4. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις από το 15ο ως το 18ο αι.	139
5. Εξελίξεις στα Γράμματα, τις Επιστήμες και τις Τέχνες κατά το 17ο και 18ο αιώνα ..	145
II. Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΥΠΟ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ.....	151

Το παρόν βιβλίο του καθηγητή (β. κ.) είναι οδηγός χρήσης του βιβλίου του μαθητή (β. μ.) της Β' τάξης Γυμνασίου **Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία από την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης ως τις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης.**

Αποτελείται από τα ακόλουθα μέρη:

■ **Σύντομη παρουσίαση** της πορείας και των αναζητήσεων της ιστοριογραφίας κατά τον εικοστό αιώνα, καθώς και των τάσεων της διδακτικής της ιστορίας, με σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

■ **Σχεδιασμός της διδασκαλίας κάθε ενότητας.** Στο σχεδιασμό διδασκαλίας που είναι το δεύτερο, εκτενέστερο και σημαντικότερο από τα δύο μέρη αναλύονται με τη σειρά τα ακόλουθα θέματα:

- **Διδακτικοί στόχοι**

Οι διδακτικοί στόχοι κάθε ενότητας είναι σύμφωνοι με τους ειδικούς σκοπούς και στόχους της διδασκαλίας της Ιστορίας στο Γυμνάσιο, όπως αυτοί αναφέρονται στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών, ΦΕΚ 303, Τεύχος Β', αρ. φύλλο 303/13-03-03, σ. 3944 και 3948-3952.

- **Επισημάνσεις για την πορεία της διδασκαλίας**

Εδώ διατυπώνονται σκέψεις για το ξεκίνημα (αφόρμηση) της διδασκαλίας της ενότητας (από μια εικόνα ή χάρτη, ένα κείμενο, ένα σύγχρονο πρόβλημα, ένα θεματικά συγγενές προς τη διδασκόμενη ενότητα σημείο της προηγούμενης ενότητας). Περαιτέρω προτείνονται τρόποι για την εποικοδομητική προσέγγιση των κυριότερων σημείων της ενότητας, με αξιοποίηση των παραθεμάτων και των εικόνων. Με αφορμή το υποστηρικτικό υλικό κάθε ενότητας παρέχονται συγκεκριμένα παραδείγματα προσέγγισης-ανάλυσης των κειμένων και ανάγνωσης των εικόνων. Αυτό γίνεται κάθε φορά με τη βοήθεια σαφών και εύστοχων ερωτημάτων και σε συνάρτηση με τον προβληματισμό που αναπτύσσεται στην αφήγηση.

Μία καλή πορεία διδασκαλίας περιλαμβάνει τα προτεινόμενα στο β. μ. παραθέματα ή μέρος από αυτά. Ο καθηγητής, αν κριθεί απαραίτητο, φωτοτυπεί και διανέμει στους μαθητές κάποια από τα προτεινόμενα πρόσθετα παραθέματα. Η διδασκαλία πρέπει επίσης να είναι συμβατή με τους προτεινόμενους διδακτικούς στόχους ή ορισμένους από αυτούς και σύμμετρη με τον διαθέσιμο χρόνο διδασκαλίας της ενότητας.

Εναλλακτικά μέσα διδασκαλίας όπως είναι οι προβολές διαφανειών ή εκπαιδευτικών κασετών ή πολυμέσων (γνωστών και ως CD-Rom) και οι καλά προετοιμασμένες επισκέψεις στα μουσεία και τα μνημεία μιας περιοχής είναι κατάλληλα να μυήσουν τους μαθητές στις ενότητες για τον Πολιτισμό και την Τέχνη.

- **Πρόσθετα παραθέματα**

Αυτά προέρχονται από πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, χρονογράφους, ιστορικούς, άλλα κείμενα της εξεταζόμενης περιόδου και σύγχρονες μελέτες. Το πρόσθετο αυτό υλικό, με επιλεκτική αξιοποίηση, επιτρέπει τη διαμόρφωση ενός ευέλικτου και αποτελεσματικού σχεδίου διδασκαλίας.

- **Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού**

Στο μέρος αυτό δίνονται στοιχειώδεις πληροφορίες για το περιεχόμενο των αποσπασμάτων και

τη χρήση τους, για τους συγγραφείς και την αξιοπιστία τους. Επίσης σχολιάζονται βασικά σημεία των παραθεμάτων και συσχετίζονται με προβλήματα της αφήγησης. Τέλος προτείνονται τρόποι αξιοποίησης του υποστηρικτικού αυτού υλικού. Για το σχολιασμό των βυζαντινών και των δυτικοευρωπαϊκών μεσαιωνικών πηγών χρησιμοποιήθηκαν κυρίως τα ακόλουθα βοηθήματα:

1. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. 1, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 25-86.
2. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. Α' (4ος –7ος αι.), εκδ. Κανάκη, Αθήνα 1997.
3. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. Β' (8ος –10ος αι.), εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2002.
4. W. Buchwald - A. Hohlweg - O. Prinz, *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, Μόναχο-Ζυρίχη 1982 (τρίτη έκδοση).

- **Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου**

Το μέρος αυτό βοηθά στην επεξεργασία των ερωτήσεων του σχολικού βιβλίου.

- **Ειδική βιβλιογραφία**

Η βιβλιογραφία περιλαμβάνει γενικά έργα, μονογραφίες και ειδικά επιστημονικά άρθρα.

- **Φύλλα αξιολόγησης**

Τα φύλλα αξιολόγησης είτε αφορούν κάθε ενότητα χωριστά είτε έχουν ανακεφαλαιωτικό χαρακτήρα, περιέχουν ερωτήσεις σύντομης απάντησης, πολλαπλής επιλογής, σωστού-λάθους κλπ. Κάθε φύλλο καλύπτει μία σελίδα.

- **Οδηγίες για την παραγωγή σχεδίων εργασίας και παραδείγματα σχεδίων εργασίας (projects)**

Αφορούν συγκεκριμένες διδακτικές ενότητες του σχολικού βιβλίου και συνοδεύονται από παραδείγματα που ενισχύουν τη διαθεματική προσέγγιση του μαθήματος.

Οι συγγραφείς

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

I. Αναζητήσεις της ιστοριογραφίας κατά τον 20ό αι. και το σύγχρονο πεδίο της Ιστορίας

Ήδη από το 19ο αι., εποχή της θεμελίωσης των επιστημών, η ιστοριογραφία απέκτησε βαθμιαία νέα δυναμική, με άξονες τη διεύρυνση της θεματολογίας, τον εμπλουτισμό της προβληματικής, την ανανέωση της μεθοδολογίας της και τη συνειδητοποίηση της σχετικότητας των ιστορικών προτάσεων.

Όπως όλες οι επιστήμες του ανθρώπου, έτσι και η ιστορία επηρεάστηκε από τα μεγάλα διανοητικά, φιλοσοφικά, ιδεολογικά και κοινωνικά ρεύματα της εποχής της. Παράλληλα, η προαγωγή επιστημών, όπως η γεωγραφία, η κοινωνιολογία, η δημογραφία, η πολιτική επιστήμη, η ανθρωπολογία και η ψυχολογία, βοήθησε τους ιστορικούς να ανανεώσουν τη θεματολογία τους.

Κάτω από την επίδραση των νέων αυτών δεδομένων διαμορφώθηκε κατά τον εικοστό αιώνα η **Νέα ή Κοινωνικοεπιστημονική Ιστορία** που έλαβε τη μορφή τεσσάρων κατευθύνσεων: α. Της οικονομικοκοινωνικής ιστορίας, και, αργότερα, της ιστορικής κοινωνιολογίας στη Γερμανία β. Της κοινωνικής ιστορίας στις Ηνωμένες Πολιτείες γ. Της γαλλικής σχολής των Annales και γ. Της κοινωνικής ιστορίας στη Γερμανία μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Κατά τον εικοστό αιώνα οι ιστορικοί εγκαταλείπουν το **γερμανικό θετικισμό** του 19ου αι. και την παραδοσιακή αφηγηματική ιστορία, που ανήγαγε σε δόγμα της ιστορικής επιστήμης την αναζήτηση του τι πραγματικά έγινε, κατά τη γνωστή φράση του L. von Ranke (1795-1886), του κυριότερου εκπροσώπου του **γερμανικού ιστορισμού**. Τώρα, στρέφουν το ενδιαφέρον τους από την αφηγηματική γεγονотоλογική ιστορία της περιγραφής μαχών, πολιτικών και διπλωματικών γεγονότων προς μια ιστορική έρευνα και γραφή κοινωνικού και επιστημονικού προσανατολισμού.

Μάλιστα, κάτω από την επίδραση του **Μαρξισμού** η ιστορική σκέψη στρέφεται προς τη μελέτη σύνθετων κοινωνικών πραγματικοτήτων μακράς χρονικής διάρκειας. Οι ιστορικοί συνειδητοποιούν το ρόλο των κοινωνικών τάξεων και των μαζών, των υλικών συνθηκών, της τεχνικής και του τρόπου παραγωγής στη διαμόρφωση του ιστορικού γίγνεσθαι και της ιστορικής συνείδησης.

Τη μεγαλύτερη, όμως, ανατροπή στην ιστορική σκέψη προκάλεσε η οικονομική κρίση της ελεύθερης αγοράς (1929). Κατανοήθηκε τότε ότι τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της **βιομηχανικής κοινωνίας** είναι περισσότερο σύνθετα από όσο πιστευόταν και ότι ήταν επιτακτική ανάγκη να συνδεθεί διαλεκτικά η θεωρία με την ιστορική πραγματικότητα. Δεν είναι τυχαίο που την εποχή αυτή (1929) κάνει την εμφάνισή του το περιοδικό Annales (Χρονικά), γύρω από το οποίο δημιουργείται η ομώνυμη Σχολή, με σαφή προσανατολισμό προς την οικονομική, κοινωνική, ανθρωπολογική, ποσοτική και δημογραφική Ιστορία.

Η ιδέα της ενότητας της ιστορίας, που χαρακτήριζε την αντίληψη των ιστορικών κατά το 19ο αι. και επέτρεπε μια συνεχή αφήγηση, αμφισβητήθηκε ήδη πολύ νωρίς από τον O. Spengler, (Der Untergang des Abendlandes, Μόναχο 1923), τον A. Toynbee (A Study of History, τ. 1-10, Νέα Υόρκη 1926-28) και κυρίως από τη Σχολή των Annales. Η σταθερή πίστη, εξάλλου, ότι υπήρχε μόνο ένας πολιτισμός και μόνο μία πραγματικά πολιτισμένη κοινωνία, αυτή της Δύσης, με συνέπεια

τη διάκριση ανάμεσα σε πολιτισμένους και πρωτόγονους, σε ευρωπαϊκούς και μη λαούς, απορρίφθηκε από την πολιτισμική ανθρωπολογία (βλ. E. Wolf, *Europe and the People without History*, Μπέρκλεϋ 1982).

Παράλληλα, εγκαταλείφθηκε η παραδοχή ότι υπήρχαν κάποιοι βασικοί θεσμοί και κυρίως το Κράτος, που κατείχαν κεντρικό ρόλο στην αφήγηση. Οι κοινωνικοεπιστημονικές προσεγγίσεις, αντιπροσωπεύουν ένα εκδημοκρατισμό της Ιστορίας. Τα τμήματα του πληθυσμού που είχαν μείνει επί αιώνες στο περιθώριο της Ιστορίας, καταλαμβάνουν θέση στο ιστορικό προσκήνιο. Τώρα, το ιστορικό πεδίο ανοίχθηκε, για να συμπεριλάβει εκτός από τα κέντρα της εξουσίας και τις παρυφές της κοινωνίας. Με τη διεύρυνση αυτή γεννήθηκε η **μικροϊστορία** και η αντίληψη των πολυπληθών ιστοριών. Στη θέση μιας ενιαίας Ιστορίας, της **μακροϊστορίας**, υπάρχει ένας πλουραλισμός αφηγήσεων που αφορά τις βιωματικές εμπειρίες πολλών διαφορετικών ομάδων.

Η γαλλική Σχολή των *Annales* κατέχει ιδιαίτερη θέση στην ιστορία του εικοστού αιώνα. Από την ίδρυσή της (1929) μέχρι σήμερα, οι ιστορικοί της προκάλεσαν ουσιαστικές αλλαγές στην ιστορική αντίληψη με τη συνθετότητα και τον πλουραλισμό των προσεγγίσεών τους.

Μέχρι τότε η Ιστορία εκλαμβάνονταν ως μια κίνηση σ' ένα μονοδιάστατο και ευθύγραμμο χρόνο από το παρελθόν στο μέλλον. Οι ιστορικοί των *Annales* τροποποίησαν αυτήν την αντίληψη, τονίζοντας τη σχετικότητα και τα πολυπληθή στρώματα του χρόνου, όχι μόνο σε διαφορετικούς πολιτισμούς αλλά ακόμα μέσα στον ίδιο πολιτισμό. Η ιδέα αυτή αναπτύσσεται με σαφήνεια στο βιβλίο του Φ. Μπρωντέλ για τη Μεσόγειο (F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, τ. 1-2, Παρίσι 1966), όπου διακρίνονται τρεις διαφορετικοί χρόνοι με τη δική του ταχύτητα ο καθένας: ο σχεδόν στάσιμος χρόνος (μακρός χρόνος) της Μεσογείου ως γεωγραφικού χώρου, ο λιγότερο αργός χρόνος, κατά τον οποίο αλληάζουν οι οικονομικές και κοινωνικές δομές (χρόνος της συγκυρίας ή μέσος χρόνος) και ο σύντομος χρόνος των πολιτικών γεγονότων. Έτσι, ο χρόνος καθίσταται ασυνεχής και κυκλικός με επιπτώσεις σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Πάνω σε αυτή τη βάση ο Ζακ Λε Γκοφ έγραψε τη γνωστή μελέτη του Ο χρόνος του εμπόρου και ο χρόνος της Εκκλησίας στο Μεσαίωνα (J. Le Goff, *Pour un autre Moyen Age: temps, travail et culture en Occident*, 18 essais, Παρίσι 1977). Την οικονομική πλευρά της κυματοειδούς αντίληψης του χρόνου μελέτησε ο Ε. Λαμπρούς (E. Labrousse, *Histoire Economique de la France*, τ. 1-4, Παρίσι 1970-80), επισημαινοντας την κυκλική πορεία των οικονομικών φαινομένων, τα οποία παρουσιάζουν φάσεις ανάπτυξης και ύφεσης.

Η ιστοριογραφία των *Annales* είναι κυρίως τοπική ή υπερεθνική και γι' αυτό αποστασιοποιημένη από την πίστη στην ανωτερότητα του δυτικού πολιτισμού. Η **ανθρωπογεωγραφία** κατέχει σημαντική θέση στην ιστοριογραφία της σχολής αυτής με κύριο άξονα την αλληλεπίδραση φυσικού χώρου και κουλτούρας. Η τελευταία δεν νοείται πλέον ως πνευματικός και αισθητικός χώρος μιας ελίτ, αλλά ως ο τρόπος με τον οποίο το σύνολο του πληθυσμού βιώνει τη ζωή του.

Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι αντιλήψεις της κοινωνικοεπιστημονικής Ιστορίας φαίνονταν ανεπαρκείς. Το πέρασμα από τη Βιομηχανική στη Μεταβιομηχανική ή Μεταμοντέρνα Κοινωνία και στη συνέχεια στην Κοινωνία της Πληροφορίας διαμόρφωσε νέες κατηγορίες αναζητήσεων: για πρώτη φορά συνειδητοποιήθηκαν οι αρνητικές πλευρές της οικονομικής ανάπτυξης και οι περιβαλλοντικές απειλές. Παράλληλα, η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, οι πόλεμοι στην Γιουγκοσλαβία και τον Περσικό Κόλπο, η τρομοκρατία και η παγκοσμιοποίηση δημιούργησαν νέες προκλήσεις για τη σύγχρονη ή μετανεωτερική Ιστορία. Έτσι, ο ιστορικός λόγος έλαβε τα τελευταία χρόνια πολυσχιδείς κατευθύνσεις σε ιδεολογικό επίπεδο, ενώ ως προς τη γραφή επηρεάστηκε από το μεταμοντερνισμό, τη γλωσσολογία, τη σημειολογία, την πολιτισμική και συμβολική ανθρωπολογία, και το Νέο Ιστορικισμό.

Οι αντιλήψεις του εικοστού αιώνα για τη μελέτη του παρελθόντος συνέβαλαν αποτελεσματικά στην αποκάλυψη του ανθρώπινου προσώπου της ιστορίας, καθώς εστιάζουν στην εμπειρία, τα αισθήματα και τις ιδέες των ανθρώπινων μονάδων και ομάδων. Οι ιστορικοί στρέφουν το ενδιαφέρον τους προς την αναζήτηση της ιστορίας εκ των κάτω (G. Rudé). Αν και σήμερα προκρίνεται η ιστορία της καθημερινής ζωής, η **μικροϊστορία**, ωστόσο δεν πρέπει να αγνοούμε το ευρύτερο πλαίσιο των δομών της μακροϊστορίας ή καλύτερα της διασταύρωσης των ιστορικών χρόνων.

Έτσι, εκείνο που επισημαίνουμε είναι ότι οι σύγχρονες προσεγγίσεις μας οδηγούν όχι σε μια εγκατάλειψη των μορφών της κοινωνικοεπιστημονικής, πολιτισμικής και πολιτικής Ιστορίας αλλά σε μια διεύρυνση της οπτικής και των μεθόδων της ιστορικής έρευνας.

Η συνειδητοποίηση της πολυπλοκότητας της πραγματικότητας και η προσπάθεια διερεύνησης των αφανών ή φανερών συσχετισμών των επί μέρους στοιχείων που τη διέπουν διεύρυναν τον ιστορικό προβληματισμό. Η σημερινή ιστορία επιχειρεί να μελετήσει όλα τα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας στις αμοιβαίες εξαρτήσεις και αλληλεπιδράσεις τους. Πρόκειται για μια συνολική αντίληψη του ιστορικού γίγνεσθαι, για μια **συνολική ιστορία**.

Η ιστορία είναι συνυφασμένη με τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας που κάθε φορά επικρατούν. Αυτό είναι φυσικό, αφού η ιστορία είναι έργο του ιστορικού και ο ιστορικός, με τη σειρά του, είναι προϊόν της κοινωνίας μέσα στην οποία ζει. Η προσωπικότητα δηλ. και η κοσμοθεωρία του ιστορικού διαμορφώνονται με βάση τα δεδομένα της εποχής του και η ιστορία περνά μέσα από τον προβληματισμό του.

Η διαπίστωση αυτή και η ανάγκη πολλαπλής ανάγνωσης των πηγών ενισχύουν την επικρατούσα επιστημονική άποψη ότι η προσέγγιση του ιστορικού υλικού πρέπει να γίνει με τη διατύπωση υποθέσεων, οι οποίες επαληθεύονται ή διαψεύδονται με βάση το εμπειρικό υλικό των ιστορικών πηγών. Ο ιστορικός, ακολουθώντας την κυκλική πορεία της ανθρώπινης σκέψης, ξεκινά από το συγκεκριμένο (πηγές), επεκτείνεται στο γενικό και αφηρημένο, για να καταλήξει πάλι στην ιστορική πραγματικότητα των πηγών. Με άλλα λόγια, για να θεμελιώσει επιστημονικά τον ιστορικό λόγο, ο ιστορικός προβαίνει σε αφαιρέσεις και γενικεύσεις που συνδέουν τα επί μέρους στοιχεία μιας ιστορικής πραγματικότητας, διατυπώνει δηλ. **νόμους**.

Οι ιστορικοί νόμοι ισχύουν σε κάθε ιστορική πραγματικότητα, έχουν δηλ. καθολική ισχύ, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι καταλήγουν πάντοτε στα ίδια αποτελέσματα. Χαρακτηρίζονται από ιστορικότητα, δηλ. δεν ισχύουν ομοιόμορφα. Έτσι ο νόμος για την αμοιβαία επίδραση ανθρώπου-φύσης ισχύει σ' όλες τις εποχές, όχι όμως στον ίδιο βαθμό.

Τα θέματα του παρελθόντος που απασχολούν τον ιστορικό πηγάζουν από τον προβληματισμό της εποχής του. Για παράδειγμα, ο ρόλος των μαζών, της κοινής γνώμης, της κατασκευής της πραγματικότητας από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, σήμερα παρακινεί τους ιστορικούς σε παρόμοιες διερευνήσεις για προγενέστερες περιόδους. Η διαπίστωση αυτή, εκτός του ότι εμπλουτίζει ταυτόχρονα και την ιστορική προβληματική, καθιστά και τον ιστορικό λόγο προσωρινό.

Είναι γνωστό ότι παρατηρούνται επαναλαμβανόμενες χρονικά και διαφορετικές ποιοτικά γραφές για την ιστορική πραγματικότητα. Αυτό συμβαίνει όχι μόνο γιατί ανακαλύπτονται νέες πηγές αλλά και γιατί διαφοροποιείται η οπτική γωνία, από την οποία θεάται ο ιστορικός το παρελθόν. Όπως η ιστορία δεν είναι στατική, έτσι και ο λόγος του ιστορικού δεν είναι οριστικός και, ασφαλώς, όχι δογματικός. Ο ιστορικός προτείνει και η επιστημονική κοινότητα, ιεραρχώντας τα κριτήριά της, αποδέχεται, τροποποιεί, συμπληρώνει.

Παρά τις εξελίξεις στην ιστοριογραφία, είναι βέβαιο ότι ιστορικός είναι ακόμα εξαρτημένος από τις πηγές και τα κριτικά εργαλεία παραμένουν εν πολλοίς τα ίδια. Ωστόσο, τώρα πλεονεκτούμε στην παραδοχή ότι έχουμε μεγαλύτερη επίγνωση του βαθμού, στον οποίο οι πηγές δεν μεταφέρουν

άμεσα την πραγματικότητα, αλλά είναι οι ίδιες αφηγηματικές κατασκευές που ανασυγκροτούν αυτή την πραγματικότητα.

Για τον λόγο αυτό μόνο με αλληλέλληλες και διαδοχικές προσεγγίσεις εξυπηρετείται ένας από τους βασικούς στόχους της ιστορικής ερμηνείας, η κατάκτηση ή μάλλον η προσπάθεια για κατάκτηση της αντικειμενικότητας της ιστορικής γνώσης. Τα ιστορικά γεγονότα δεν υπάρχουν αντικειμενικά, ανεξάρτητα από τα υποκείμενα και γι' αυτό θα ήταν ορθότερο να μιλάμε για διυποκειμενικότητα και όχι για αντικειμενικότητα. Κατά τον Κ. Θ. Δημαρά, *το ερμάρι της ιστορίας ποτέ δεν άνοιξε με τη χρήση ενός και μόνο κλειδιού.*

II. Σύγχρονες Τάσεις της Διδακτικής της Ιστορίας

1. Η Ιστορία και η Διδακτική της

Ο ορθολογισμός, η αναγνώριση προβλημάτων, η επιλογή κατάλληλων διεργασιών για την επίλυσή τους, η μνήμη του παρελθόντος, η διαίσθηση του μέλλοντος και η ικανότητα για διορθωτική παρέμβαση συνιστούν βασικές ικανότητες που πρέπει να διακρίνουν το σημερινό άνθρωπο.

Η παιδαγωγική προσέγγιση των παραπάνω γνώσεων, δεξιοτήτων και στάσεων μπορεί να επιτευχθεί μέσω της διδακτικής διαδικασίας των μαθημάτων του Αναλυτικού Προγράμματος. Περισσότερο όμως φαίνεται να προσιδιάζει στο μορφωτικό αγαθό της Ιστορίας, αφού αυτή *είναι η μόνη σφαιρική και δυναμική επιστήμη της κοινωνίας, επομένως η μόνη δυνατή σύνθεση των άλλων επιστημών του ανθρώπου* (P. Vilar, *Au-jour' hui l' Histoire*, Παρίσι 1974, 122)

Είναι αλήθεια ότι κατά την προσέγγιση της Ιστορίας προκύπτουν ορισμένα βασικά επιστημολογικά και γνωσιολογικά ζητήματα που αφορούν την **αντικειμενικότητα**, την **αλήθεια** και την **ερμηνεία** της ιστορικής γνώσης και τα οποία προσδίδουν στην Ιστορία την παιδαγωγική της δυναμική. Αυτήν ακριβώς τη δυναμική αξιοποιώντας ο μνημένος στην ιστορική σκέψη εκπαιδευτικός εθίζει τους μαθητές σε ένα κλίμα διερεύνησης και αναζήτησης, που συμβάλλει αποφασιστικά στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης.

2. Η Διδακτική Προσέγγιση της Ιστορικής Γνώσης

Η δυναμική της ιστορικής γνώσης συνέβαλε, ώστε στις μέρες μας να παρατηρείται σημαντική κινητικότητα γύρω από την αναζήτηση τρόπων βελτίωσης της μαθησιακής-διδακτικής αποτελεσματικότητας του μαθήματος της Ιστορίας. Αν δεχθούμε την άποψη του Η.-Ι. Marrou ότι *η Ιστορία είναι μια πνευματική περιπέτεια, στην οποία μετέχει ολόκληρη η προσωπικότητα του ιστορικού* (*Encyclopedie de la Pléiade*, Ιστορία και Μέθοδοί της, τ. Α', Γενικά Προβλήματα, μετ. Ελ. Στεφανάκη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1979, 18), πρέπει όντως ο ιστορικός ως παιδαγωγός να βιώσει ο ίδιος την αλήθεια αυτή, για να καταστεί ικανός να τη μεταδώσει στο μαθητή με την κατάλληλη διδακτική μεθοδολογία.

α. Σχεδιασμός της Διδασκαλίας

Η σημασία του σχεδιασμού κατανοήθηκε και στο χώρο της εκπαίδευσης, όπου τις τελευταίες δεκαετίες υιοθετήθηκε ως αποφασιστικός παράγοντας για την αποτελεσματική διδακτική διαδικασία. Πράγματι, η επιτυχία της διδασκαλίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις αποφάσεις του διδάσκοντος σχετικά με την οργάνωση του μαθήματος, ανεξάρτητα από το μοντέλο διδασκαλίας που θα επιλέξει.

Ο σχεδιασμός των διδακτικών ενεργειών αποτελεί το κατ' εξοχήν μέσο για την επίτευξη των στόχων της διδασκαλίας. Ο εκπαιδευτικός απαλλάσσεται από διδακτικά ατοπήματα και αδέξιους παιδαγωγικούς χειρισμούς και έτσι γίνεται πιο σαφής και επομένως πιο κατανοητός.

Με τον όρο **Σχεδιασμό** της διδασκαλίας (μιας διδακτικής ώρας) εννοούμε το διάγραμμα της διαδικασίας που προγραμματίζει ο εκπαιδευτικός σχετικά με τους στόχους, τη μορφή και το περιεχόμενο της διδασκαλίας και την ακολουθία των διδακτικών ενεργειών που οφείλουν να γίνουν κατά τη διάρκειά της.

Ενδεικτική Σχηματοποίηση του Σχεδιασμού της Διδασκαλίας σε Επίπεδο μιας Διδακτικής Ώρας	
I. Στόχοι της διδακτικής ενότητας	
II. Διεξαγωγή της διδασκαλίας	1. Οργάνωση περιεχομένου 2. Βασικές αρχές της διδασκαλίας και μάθησης 3. Μορφή διδασκαλίας 4. Μέθοδος 5. Εξέλιξη της διδακτικής διαδικασίας (πορεία, φάσεις) 6. Εποπτικά μέσα 7. Βιβλιογραφία
III. Αξιολόγηση	

Κατά την επιλογή και διατύπωση των **στόχων της διδακτικής ενότητας** (ειδικοί στόχοι) πρέπει να λαμβάνονται υπόψη ο γενικός σκοπός, οι ειδικοί σκοποί της διδασκαλίας της Ιστορίας στο Γυμνάσιο και οι (γενικοί) στόχοι κατά θεματικές ενότητες, όπως καθορίζονται στο Αναλυτικό Πρόγραμμα. Η επιλογή των ειδικών στόχων αποβλέπει στην επίτευξη των γενικών και ειδικών σκοπών της διδασκαλίας της Ιστορίας. Η διαδικασία αυτή πάλι βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το **περιεχόμενο της διδακτικής ενότητας, την οργάνωσή της** από τον διδάσκοντα και το σύνολο της διδακτέας ύλης.

Εννοείται ότι ο εκπαιδευτικός κατέχει σε βάθος και εφαρμόζει τις βασικές **αρχές διδασκαλίας** (εποπτεία, αυτενέργεια, βιωματικότητα κ.ά.) και **μάθησης** (ενίσχυση, παρώθηση κ.ά.) σε κάθε περίπτωση. Ωστόσο, κατά το σχεδιασμό πρέπει σε κάθε ενότητα να έχει μελετήσει και επισημάνει σε ποιες θα δοθεί έμφαση.

Ο εκπαιδευτικός κατά το στάδιο του σχεδιασμού επιλέγει τη **μέθοδο**, τη **μορφή** και τα **μέσα** που θα χρησιμοποιήσει καθώς και την **πορεία διδασκαλίας** που θα ακολουθήσει. Η γενική εποπτεία της διδακτέας ύλης από την αρχή της σχολικής χρονιάς, καθώς και η γνώση της σχετικής **βιβλιογραφίας**, θα βοηθήσουν τον εκπαιδευτικό να αξιοποιήσει κατά τον προσφορότερο τρόπο τα μέσα και τις μεθόδους, ώστε να καταστεί δυνατή η ανακάλυψη της ουσίας της ιστορικής γνώσης.

Η **αξιολόγηση** ως βασικό στοιχείο της διδακτικής διαδικασίας, αφού αποτελεί μέσο ανατροφοδότησης της διδασκαλίας, συμπεριλαμβάνεται και αυτή στο σχεδιασμό της διδακτικής ενότητας. Ο εκπαιδευτικός προετοιμάζει επιμελώς τις κατευθύνσεις της αξιολόγησης και το περιεχόμενο των γραπτών ασκήσεων.

Τέλος, κατά τον προσδιορισμό του συνόλου των παιδαγωγικών ενεργειών είναι αναγκαίο να λαμβάνονται υπόψη το γνωστικό επίπεδο των μαθητών, οι περιπτώσεις ευκαιριών ατομικής μάθησης και το επίπεδο επάρκειας που πρέπει να παρουσιάσουν οι μαθητές στο τέλος της ώρας.

β. Διεξαγωγή της Διδασκαλίας

Ο εκπαιδευτικός δεν είναι απλώς μεταφορέας γνώσεων ούτε οι μαθητές καταναλωτές εκπαιδευτικών αγαθών. Επομένως, ο δάσκαλος λειτουργεί ως **διαμεσολαβητής**, παρεμβαίνει δηλ. στη διαδικασία και μεσολαβεί μεταξύ μαθητή και διδακτικού αγαθού. Αυτή η διαμεσολάβηση δεν έχει απλώς πληροφοριακό χαρακτήρα, γιατί η προσπέλαση στη νέα γνώση γίνεται με την ενεργητική συμμετοχή των μαθητών. Αυτό σημαίνει ότι προκρίνονται **μαθητοκεντρικές** και **διερευνητικές μέθοδοι** και **στρατηγικές** διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας, γιατί έτσι οι μαθητές συμμετέχουν ενεργά στη διδακτική διαδικασία και ανακαλύπτουν τη γνώση. Η επιλογή της μιας ή της άλλης μεθόδου ή στρατηγικής, η εναλλαγή τους ή ο συνδυασμός τους υπαγορεύεται πάντοτε από τις διδακτικές ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των μαθητών.

Μια πρώτη δραστηριότητα που θεωρείται θεμελιώδης και απαραίτητη για την ιστορική γνώση είναι η ενεργοποίηση της τάξης με την **πρόκληση κατάστασης προβληματισμού και δημιουργίας κατάστασης δεκτικότητας**.

Με τη διδακτική αυτή ενέργεια επιδιώκεται να διεγερθεί το ενδιαφέρον και η προσοχή των μαθητών στη νέα ενότητα. Το ζητούμενο είναι να δημιουργήσει ο διδάσκων στους μαθητές τη διάθεση όχι **της τυπικής υποχρέωσης αλλιώς της εσωτερικής ανάγκης για μάθηση**.

Ο εκπαιδευτικός πρέπει να λάβει σοβαρά υπόψη ότι όλες οι δραστηριότητές του για την κινητοποίηση του ενδιαφέροντος των μαθητών απαιτούν γνώσεις σύγχρονης παιδαγωγικής ψυχολογίας. Η λειτουργία της **παρώθησης** είναι καθοριστική για την επιτυχία της διδασκαλίας προσαρμοσμένης μάλιστα στο ιδιαίτερο ψυχολογικό κλίμα της τάξης.

Η δημιουργία κατάστασης δεκτικότητας μπορεί να γίνει με πολλούς τρόπους. Συνίσταται στην υπόμνηση ενός πρόσφατου γεγονότος, στην ανάγνωση μιας πηγής ή στην επίδειξη μιας εικόνας και, γενικά, σε οποιαδήποτε παιδαγωγική δραστηριότητα που θα συναρπάσει ευχάριστα τους μαθητές και θα εξασφαλίσει την ετοιμότητά τους για συνάντηση με το νέο μορφωτικό αγαθό. Εννοείται, βέβαια, ότι οι δραστηριότητες αυτές βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με το θέμα της διδακτικής ενότητας.

Στη συνέχεια ή παράλληλα ο διδάσκων βοηθά τους μαθητές με καίριες και σύντομες ερωτήσεις να ανακαλέσουν εκείνα τα στοιχεία της προηγούμενης γνώσης, τα οποία κατά τη γνώμη του είναι απαραίτητα για την πρόσληψη του νέου διδακτικού αγαθού. Η δραστηριότητα αυτή δεν πρέπει να περιορίζεται σε μια απλή επανάληψη, αλλά να αναφέρεται περισσότερο στη συσχέτιση των **δομικών στοιχείων** της παλαιάς με τη νέα γνώση καθώς και με τη σύγχρονη πραγματικότητα. Το ιστορικό γεγονός ή η ιστορική περίοδος που εξετάζεται κάθε φορά δεν πρέπει να θεωρείται αποκομμένο επεισόδιο στην ιστορική εξέλιξη ή από την αποκτιθείσα υποδομή από τα άλλα μαθήματα (π.χ. φυσική, γεωγραφία, μαθηματικά κ.ά.). Για παράδειγμα, οι Ανακαλύψεις συνδέονται άμεσα με τη σφαιρικότητα της γης και με την εξέλιξη της τεχνικής, της ναυπηγικής, της αστρονομίας: παραβέλια, πυξίδα, αστρολάβος.

Η διαδικασία της διεξαγωγής της διδασκαλίας και διατήρησης της τάξης σε κατάσταση συνειδητής συμμετοχής γίνεται ασφαλώς με το διάλογο και την τεχνική της υποβολής κατάλληλων και εύστοχων ερωτήσεων. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού είναι σημαντικός στη διεξαγωγή του διαλόγου: τροφοδοτεί το διάλογο με εύστοχες παρεμβάσεις, αποτρέπει παρεκκλίσεις, σύνθητες φαινόμενο σε σχολική τάξη, εθίζει τους μαθητές σε κόσμιο διάλογο και παρεμβαίνει όταν αδυνατούν οι μαθητές να πουν ή να πράξουν.

Ο καθηγητής, όμως, εκτός από το διευθυνόμενο ή και ελεύθερο διάλογο, χρησιμοποιεί, όπου απαιτείται και το μονόλογο είτε για να διευκρινίσει και να εξηγήσει είτε για να κινήσει το ενδιαφέρον και να προβληματίσει. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η αφήγηση πρέπει να έχει περιορισμένη έκταση και ο καθηγητής να διακρίνεται από εκφραστική ικανότητα, επαρκές λεξιλόγιο, σαφήνεια, δραματικότητα και οργανωτικότητα.

Η ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και της ιστορικής συνείδησης αποτελεί το γενικό και κοινό αποδεκτό σκοπό του μαθήματος της Ιστορίας. Η **ιστορική σκέψη** αναπτύσσεται αφενός με την κατανόηση και την ερμηνεία του ιστορικού γίνεσθαι και αφετέρου με τη συνειδητοποίηση των ατομικών ευθυνών για τη διαμόρφωση της ιστορικής πραγματικότητας.

Η ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης αποτελεί προϋπόθεση για την επίτευξη του δεύτερου μέρους του σκοπού αυτού, της ανάπτυξης της **ιστορικής συνείδησης**. Οι μαθητές δηλ. με την κατανόηση του παρελθόντος συνειδητοποιούν ότι το παρόν είναι αποτέλεσμα της δράσης του ανθρώπου στο παρελθόν και ότι από τη δική του δράση στο παρόν εξαρτάται η έκβαση του μέλλοντος.

Με τη μελέτη της ιστορικής πραγματικότητας το άτομο αποκτά επίγνωση της ιστορικότητάς του, ότι δηλ. το παρελθόν είναι κάτι που τον αφορά. Με τον τρόπο αυτό ο άνθρωπος βιώνει το παρελθόν και κατανοεί ότι η ιστορία είναι έργο συλλογικό και ότι η ιστορική δράση διαμορφώνεται μέσα στις επικρατούσες κάθε φορά ιδιαίτερες συνθήκες.

Αυτή όμως η παιδαγωγική διάσταση της Ιστορίας δεν επιτυγχάνεται με την παροχή έτοιμων γνώσεων, παρά μόνο με τις διαδικασίες ανακάλυψης των πτυχών του παρελθόντος. Τόσο η μύηση στις διαδικασίες αυτές όσο και ο εθισμός των μαθητών στον εποικοδομητικό διάλογο, τον αφηγηματικό λόγο και τη σαφή και ακριβή έκφραση αποτελούν εφόδια ιδιαίτερα χρήσιμα σε σύγχρονες μεθόδους και στρατηγικές διδασκαλίας: **έρευνα των πηγών, ατομικές και ομαδικές εργασίες, δραματοποίηση ιστορικών γεγονότων.**

□ Έρευνα των Πηγών

Κατά την έρευνα των πηγών οι μαθητές εμπλέκονται σε μια σειρά διαδικασιών έρευνας και ελέγχου της αξιοπιστίας των πηγών, αναζήτησης των αιτίων και κινήτρων, ερμηνείας, διερεύνησης της αλήθειας και της αντικειμενικότητας. Τα στοιχεία αυτά συνιστούν μια ουσιαστική πρόκληση προς τη σκέψη των μαθητών και μεταβάλλουν την πρόσκτηση της ιστορικής γνώσης σε πραγματικό πνευματικό αγώνισμα.

Ο ρόλος του εκπαιδευτικού συνίσταται ακριβώς στην καλλιέργεια των στοιχείων αυτών της κριτικής σκέψης σε καθημερινή βάση, με την επιλογή των πλέον πρόσφορων στοιχείων σε κάθε περίπτωση και ανάλογα με τη διδακτική ενότητα.

□ Ανάλυση γραπτής Πηγής-Κειμένου

Ειδικότερα οι μαθητές, σε συσχέτισμό πάντοτε με τις νοητικές ικανότητές τους, εθίζονται αρχικά σε απλά κείμενα και προοδευτικά σε δυσκολότερα. Κατά την επεξεργασία της γραπτής πηγής προσδιορίζεται αρχικά η ταυτότητά της (συντάκτης, εποχή, είδος κειμένου) και η αξιοπιστία της. Στη συνέχεια γίνεται απόπειρα κατανόησης του περιεχομένου της και άντλησης πληροφοριών μέσα από γλωσσικά και λεκτικά συμφραζόμενα. Επισημαίνονται η σχέση του συγγραφέα με τα ιστορούμενα γεγονότα και τα πρόσωπα της εποχής του, αναζητούνται τα κίνητρα δράσης των προσώπων και αξιολογείται η επιχειρηματολογία. Η σύγκριση πηγών που προσεγγίζουν το θέμα από διαφορετικές οπτικές (π.χ. ενός χριστιανού και ενός οπαδού της αρχαίας θρησκείας για τα αρχαία μνημεία) συμβάλλει αποφασιστικά στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Πρέπει να σημειωθεί ότι γραπτές πηγές παρέχουν την ευκαιρία για διαθεματική προσέγγιση (ανάλογα βέβαια και με το θέμα): γλωσσική, σημειολογική, λογοτεχνική, κοινωνική, οικονομική, θρησκευτική κ.ά.

Οι ατομικές ή ομαδικές εργασίες με μελέτη πηγών αποτελούν μια γόνιμη διδακτική διαδικασία που οδηγεί στην αυτενέργεια και τον προβληματισμό των μαθητών. Πρέπει να γίνονται στην τάξη ή εκτός αυτής και να ξεκινούν από ένα κείμενο, ένα χάρτη, μια εικόνα, μια επίσκεψη σε μουσείο ή αρχαιολογικό χώρο κ.ά. Μπορεί να περιορίζονται σε μια διδακτική ώρα ή να εκτείνονται σε μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα.

❑ Σχέδιο Εργασίας

Το Σχέδιο Εργασίας συνιστά ιδιαίτερη μορφή ομαδικής εργασίας με μεγαλύτερη διάρκεια από τις συνήθεις εργασίες και με πολλαπλά όμως οφέλη. Πρόκειται για *οργανωμένη μαθησιακή δραστηριότητα, συλλογικής συνήθως μορφής, που αναπτύσσεται σε πλαίσιο ελεύθερης επιλογής με βάση προκαθορισμένο σχέδιο και αποβλέπει στη διερεύνηση, οργάνωση και διαχείριση γνώσεων, υλικών, αξιών και δράσεων που αφορούν ολιστικές καταστάσεις της πραγματικότητας και ενδιαφέρουν άμεσα τους εμπλεκόμενους μαθητές ως άτομα και ως μέλη κοινωνικών ομάδων*. Έχει μεγάλη διάρκεια και η υλοποίησή του περιλαμβάνει πέντε **φάσεις**:

1. Προκαταρκτική εργασία του εκπαιδευτικού **2.** Εισαγωγικό μάθημα (που θα προετοιμάσει τους μαθητές και θα προγραμματίσει την εμπλοκή τους στο σχέδιο εργασίας) **3.** Διεξαγωγή της συλλογικής εργασίας, μέσα από την οποία θα υλοποιηθεί το σχέδιο εργασίας **4.** Παρουσίαση του τελικού προϊόντος και **5.** Αξιολόγηση του έργου.

Περισσότερα, όμως, για το θέμα αυτό αναφέρουμε παρακάτω, όπου παραθέτουμε παράδειγμα υλοποίησης ενός Σχεδίου Εργασίας με θέμα: **Οι Δήμοι του Ιπποδρόμου**.

❑ Εποπτικά Μέσα

Η διεξαγωγή της διδασκαλίας με εποπτικότητα και βιωματικότητα επιτυγχάνεται με τη χρήση των κατάλληλων οπτικοακουστικών μέσων. Αυτό ισχύει περισσότερο για τη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας, η οποία παρουσιάζει όχι μόνο διδακτικά αλλή και τα εγγενή με την ιστορική επιστήμη γνωσιολογικά, ερμηνευτικά και ιδεολογικά προβλήματα.

Οι μαθητές κατανοούν ευχερέστερα τις άμεσες ιστορικές πηγές (νομίσματα, έργα τέχνης, μνημεία), αν τις δουν ως πραγματικό αντικείμενο, ως εικόνα, ως ταινία ή ως ομοίωμα. Η επίσκεψη σε μουσεία ή αρχαιολογικούς χώρους, όπου ο μαθητής βιώνει την ατμόσφαιρα και συνδιαλέγεται νοερά με το πολιτισμικό περιβάλλον του παρελθόντος, εκτιμάται σήμερα ως αποτελεσματική διδακτικομαθησιακή διαδικασία. Χαρακτηριστικό της μεγάλης σημασίας που αποδίδεται στα εποπτικά μέσα είναι η ανάπτυξη της Μουσειοπαιδαγωγικής, που ασχολείται με τα ζητήματα αυτά. Ωστόσο, δεν πρέπει μόνη η επίσκεψη σε μουσείο ή αρχαιολογικό χώρο να εκληφθεί ως πανάκεια για την κατανόηση της ιστορικής πραγματικότητας. Πρέπει να προηγηθεί κατάλληλη και συστηματική αγωγή, ώστε ο μαθητής, όταν βρεθεί εκεί, να μπορέσει να **συναντηθεί** με τα κατάλοιπα του παρελθόντος, δηλ. να επικοινωνήσει μαζί τους, να τα εξηγήσει και να προβληματιστεί.

Δεν υπάρχει συγκεκριμένη παιδαγωγική πρόταση για τη σειρά παρουσίασης των εποπτικών μέσων. Ανάλογα με τη διδακτική ενότητα και το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα επιλέγεται τόσο το είδος του εποπτικού μέσου όσο και η φάση ή το στάδιο διδασκαλίας κατά το οποίο χρησιμοποιείται.

Η χρήση των εποπτικών μέσων πρέπει να γίνεται με φειδώ και με κατάλληλη προετοιμασία από τον διδάσκοντα, ώστε να μην μετατραπεί η μαθησιακή διαδικασία σε διασκέδαση. Η επίδειξή τους πρέπει να γίνεται την κατάλληλη στιγμή και να συνοδεύεται από τον αρμόζοντα σχολιασμό, ενώ παράλληλα πρέπει να παρέχεται η δυνατότητα στους μαθητές να αυτενεργήσουν.

❑ Ανάγνωση των εποπτικών Μέσων

Η διαδικασία σύνδεσης –*ανάγνωσης*– των εποπτικών μέσων με το περιεχόμενο της διδασκαλίας μπορεί να γίνει σε γενικές γραμμές ως εξής:

- **Χάρτης:** Προσανατολισμός του Χάρτη, περιγραφή και ανάλυση του τι αναπαριστά με τη βοήθεια της ηεζάντας, σύνδεση με την υπάρχουσα γνώση, συμπεράσματα-σύνθεση.
- **Εικόνα:** Περιγραφή εικονιζόμενου θέματος-ηεζάντα, τοποθέτηση εικόνας στο χώρο και στο χρόνο, ταυτότητα-δημιουργός, αναγνώριση συμπραζομένων της εικόνας-περικείμενο, απο-

κωδικοποίηση μηνυμάτων, ερμηνεία-ανάληψη σύνδεση με την υπάρχουσα γνώση, συμπεράσματα-σύνθεση.

- **Φωτογραφία:** Περιγραφή εικονιζόμενου θέματος-λεζάντα, τοποθέτηση φωτογραφίας στο χώρο και στο χρόνο, ταυτότητα-δημιουργός, σκοπιμότητα λήψης, αυθεντικότητα ή μη της φωτογραφίας, αναγνώριση συμφραζόμενων-περικείμενο, αποκωδικοποίηση μηνυμάτων, ερμηνεία-ανάληψη, σύνδεση με την υπάρχουσα γνώση, συμπεράσματα-σύνθεση.
- **Γελοιογραφία:** Περιγραφή εικονιζόμενου θέματος-λεζάντα, τοποθέτηση γελοιογραφίας στο χώρο και στο χρόνο που αναφέρεται, ταυτότητα-δημιουργός, σκοπιμότητα δημιουργίας, τρόπος αντανάκλασης της εποχής στην οποία αναφέρεται, αναγνώριση συμφραζόμενων-περικείμενο, συσχετισμός με το λεκτικό σχόλιο, αποκωδικοποίηση μηνυμάτων, ερμηνεία-ανάληψη, σύνδεση με την υπάρχουσα γνώση, συμπεράσματα-σύνθεση.
- **Προσωπογραφία:** Περιγραφή εικονιζόμενου θέματος-λεζάντα (ενδυματολογική ανάληψη, έκφραση προσώπου, γλώσσα του σώματος), αναγνώριση συμφραζόμενων-περικείμενο (εμβλήματα, οικόσημα, χρώματα), αποκωδικοποίηση μηνυμάτων, ερμηνεία-ανάληψη, σύνδεση με την υπάρχουσα γνώση, συμπεράσματα-σύνθεση.
- **Σχολιασμός Διαγραμμάτων:** Περιγραφή διαγράμματος, αποκωδικοποίηση στοιχείων, ερμηνεία-ανάληψη των στοιχείων, σύνδεση με την υπάρχουσα γνώση, συμπεράσματα-σύνθεση.

Κατά τις διδακτικο-μαθησιακές επιλογές δίνεται έμφαση και στη διεκρίνιση βασικών ιστορικών όρων, όπως: στάση, επανάσταση, κίνημα, εξέγερση, εξέλιξη, ακμή, παρακμή, μετανάστευση λαών κ.ά. Οι έννοιες αυτές, τα εποπτικά μέσα και γενικά η φύση της ιστορικής γνώσης παρέχουν την ευκαιρία στους μαθητές για πολλαπλές δραστηριότητες, που μπορεί να γίνονται μέσα ή έξω από την τάξη είτε χωρίς ειδική προετοιμασία (π.χ. ανάληψη γραπτή πηγής, ανάγνωση χαρτών, εικόνων, διαγραμμάτων) είτε με προετοιμασία (π.χ. δραματοποίηση ιστορικών γεγονότων, ανάληψη ιστορικών γεγονότων με λογοτεχνικό τρόπο).

□ Χρόνος και Τόπος

Είναι αυτονόητο κατά τη διδασκαλία να τονίζεται η διάσταση του **χρόνου** και του **τόπου**, γιατί με τις έννοιες αυτές ο μαθητής συνειδητοποιεί το ιστορικό παρελθόν και μπορεί να εντάξει τα γεγονότα σε οργανικά σύνολα.

Η ζωή και οι πράξεις του ανθρώπου εκτυλίσσονται μέσα στην αισθητοποιημένη αδιάκοπη ροή του χρόνου. Ο χρόνος επιτρέπει την παρουσίαση των γεγονότων σε χρονική διαδοχή. Κατά τη διάρκεια του μαθήματος ο καθηγητής μπορεί να παρουσιάσει τη γραμμή του χρόνου ως μία ευθεία, όπου τοποθετεί διαδοχικά τα ιστορικά γεγονότα.

Αφού οι μαθητές εμπедύσουν πρώτα την ευθύγραμμη ροή του χρόνου, ο διδάσκων μπορεί να τους εξηγήσει ότι ο ιστορικός χρόνος φαινομενικά μόνο είναι ομοιογενής και ευθύγραμμος. Ουσιαστικά είναι ανομοιογενής και ασυνεχής, αφού οι ποικίλες εκφάνσεις του ιστορικού βίου ακολουθούν φάσεις ανόδου και καθόδου, ανάπτυξης και ύφεσης. Η πορεία αυτή μπορεί να αισθητοποιηθεί με κατάλληλα γραφήματα όχι μόνο για ιστορικά γεγονότα αλλά και γεγονότα της καθημερινότητας (π.χ. ένα ημερήσιο γράφημα του χρηματιστηρίου).

Για την κατανόηση των γεγονότων είναι αναγκαία η λεγόμενη διασταύρωση των ιστορικών χρόνων, ένα γεγονός δηλ. πρέπει να ερμηνεύεται μέσα από την τριπλή του χρονική διάσταση. Διακρίνονται τρεις διαφορετικοί χρόνοι με τη δική του ταχύτητα ο καθένας: ο σχεδόν στάσιμος χρόνος, ο μακρός χρόνος των πολιτισμών (π.χ. αρχαιότητα), ο μέσος χρόνος των αλλαγών, ο **χρόνος της συγκυρίας**, και ο **σύντομος χρόνος** των πολιτικών γεγονότων.

ΧΡΟΝΟΙ	ΕΠΙΠΕΔΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ
• μακρός χρόνος • μέσος χρόνος • σύντομος χρόνος	• δομή • συγκυρία • ιστορικό γεγονός

Η δεύτερη βασική διάσταση του ιστορικού παρελθόντος είναι ο τόπος ή ο χώρος, που διαδραματίζει άλληλοτε περισσότερο και άλληλοτε λιγότερο αποφασιστικό ρόλο στις ιστορικές εξελίξεις. Δεν μπορεί να νοηθεί ιστορική πραγματικότητα χωρίς προσδιορισμό του περιβαλλοντικού πλαισίου. Έτσι, η Ιστορία συναντά υποχρεωτικά τη Γεωγραφία. Με την έννοια χώρος εννοούμε μια σειρά ευρύτατης κλίμακας έννοιες, όπως: **γεωγραφική θέση, φυσικό περιβάλλον, κλίμα, ορυκτός πλούτος, φυσικά σύνορα, ηπειρωτικά εδάφη, ακτές, νησιά, πόλεις, δρόμοι, πεδιάδα, βουνό.**

Ακόμα και αν στο μέλλον ανθρώπινες κοινωνίες θα ζήσουν μακριά από τη γη, σε κάποιο διαστημικό σταθμό, σε κάποιο διαστημόπλοιο ή σε άλλο πλανήτη, θα έχουν και αυτές ως ιστορικό χώρο τον αντίστοιχο τόπο επιβίωσης και δράσης τους. Είναι αυτονόητη, λοιπόν, η αναγκαιότητα της χρήσης του χάρτη, γεωγραφικού ή ιστορικού, της εικονικής αναπαράστασης του χώρου, των δρόμων, των πόλεων.

Η μελέτη του τόπου θα βοηθήσει τους μαθητές να εξηγούν με βάση το γεωγραφικό παράγοντα ορισμένες παραμέτρους της δράσης και της συμπεριφοράς ατόμων, κοινωνικών ομάδων, κρατών και ηγετών. Μπορούν εύκολα, για παράδειγμα, να επισημάνουν τη συμβολή των ιδιοτεροτήτων του ελληνικού γεωγραφικού χώρου στην ανάπτυξη της ναυτιλίας κατά την αρχαιότητα και σήμερα. Τα χαρακτηριστικά του ίδιου χώρου έχουν όμως και αρνητικές συνέπειες: οι αρχαίοι πρόγονοί μας βρέθηκαν αντιμέτωποι με την περσική επεκτατική πολιτική και εμείς σήμερα επωμιζόμαστε δυσβάστακτες αμυντικές δαπάνες εξαιτίας της γεωγραφικής θέσης της χώρας μας.

γ. Η αξιολόγηση του μαθητή

Η λειτουργία της αξιολόγησης έχει παιδαγωγικό χαρακτήρα και επιτελεί ανατροφοδοτικό ρόλο, πράγμα που σημαίνει ότι το περιεχόμενο της αξιολόγησης πρέπει να ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο και τους σκοπούς της διδασκαλίας. Για τους λόγους αυτούς, η μικροαξιολόγηση, δηλ. η αξιολόγηση που διεξάγεται στο επίπεδο της ωριαίας διδασκαλίας, αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της διδακτικής πράξης. Η αξιολόγηση διατρέχει, με διαφορετικές μορφές, ολόκληρη τη διδασκαλία. Ανάλογα με το στάδιο εφαρμογής της διακρίνεται σε αρχική ή διαγνωστική, διαμορφωτική ή ενδιάμεση και αθροιστική ή τελική.

□ Είδη Αξιολόγησης

• Αρχική ή διαγνωστική

Η αρχική ή διαγνωστική αξιολόγηση χρησιμοποιείται γενικότερα κατά τη σύνταξη των Αναλυτικών Προγραμμάτων και τη ρύθμιση άλλων δραστηριοτήτων, ειδικότερα όμως κατά τη διδακτική πράξη.

Προϋπόθεση για να κατακτήσει ο μαθητής τη νέα γνώση είναι η ύπαρξη της απαραίτητης γνωστικής υποδομής. Στην περίπτωση που ο εκπαιδευτικός δε διαθέτει στοιχεία για τις υπάρχουσες δυνατότητες (γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις) των μαθητών χρησιμοποιεί το διαγνωστικό τεστ πριν από τη διδασκαλία. Με βάση αυτό εκτιμάται ο βαθμός ικανότητας των μαθητών για το γνωστικό τους επίπεδο σε σχέση με τη διδακτέα ενότητα. Η εκτίμηση αυτή είναι αναγκαία για την κατάλληλη

διευθέτηση από τον εκπαιδευτικό των δραστηριοτήτων της μάθησης και για την παροχή εξατομικευμένης διδακτικής βοήθειας, όπου χρειάζεται.

• Διαμορφωτική ή Ενδιάμεση Αξιολόγηση (Formative Evaluation)

Το είδος αυτό της αξιολόγησης πραγματοποιείται κατά την υλοποίηση της εκπόνησης των αναλυτικών προγραμμάτων και άλλων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων για να διερευνηθεί η ορθότητα ή όχι της ακολουθούμενης διαδικασίας και να γίνει διορθωτική παρέμβαση στην περίπτωση που υπάρχει απόκλιση από τη σχεδιασμένη πορεία.

Η διαμορφωτική αξιολόγηση κατά τη διδασκαλία επιτρέπει στον εκπαιδευτικό να προσδιορίζει τις αδυναμίες της διδακτικής πράξης και να προβαίνει σε βελτιώσεις της ακολουθούμενης στρατηγικής, προσφέροντας παράλληλα ευκαιρίες εξατομικευμένης διδακτικής βοήθειας.

• Τελική ή Αθροιστική Αξιολόγηση (Summative Evaluation)

Η τελική ή αθροιστική αξιολόγηση αποτιμά συνολικά την προσφορά μιας συγκεκριμένης διδακτικής ενότητας ή ομάδας ενοτήτων. Η διαπίστωση των τελικών αποτελεσμάτων της διδασκαλίας προσφέρει, όπως είναι ευνόητο, σημαντικές υπηρεσίες στη βελτίωση της παιδείας.

• Μεθοδολογία των ερωτήσεων

Τονίστηκε παραπάνω ότι η διδασκαλία και η αξιολόγηση βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τους διδακτικούς στόχους, οι οποίοι δείχνουν τι επιδιώκει ο εκπαιδευτικός με τη διαδικασία της μάθησης και ποια εκδήλωση συμπεριφοράς του μαθητή πρέπει να ελεγχθεί. Επομένως, οι στόχοι καθορίζουν το περιεχόμενο των ερωτήσεων οποιασδήποτε μορφής και οποιουδήποτε είδους αξιολόγησης.

Ο εκπαιδευτικός μπορεί να χρησιμοποιήσει ποικίλες τεχνικές αξιολόγησης: ανάθεση εργασιών, ερωτήσεις, φύλλα αξιολόγησης και άλλους τρόπους. Η διατύπωση και υποβολή ερωτήσεων από τον εκπαιδευτικό απαιτεί ορισμένες προϋποθέσεις: γνώση της ύλης, των διδακτικών στόχων και του γνωστικού επιπέδου των μαθητών. Επιπλέον οι ερωτήσεις πρέπει να είναι διαφόρων τύπων (ανοικτού ή κλειστού), ώστε να αξιολογούνται ποικίλες ικανότητες των μαθητών και ανάλογα με το διατιθέμενο χρόνο να καλύπτουν ολόκληρη την εξεταζόμενη ύλη.

Η αξιολόγηση του μαθήματος της Ιστορίας στο Γυμνάσιο καθορίζεται από το άρθρο 4 του Π.Δ. 319/ 2001. Ο διδάσκων καθηγητής θα βρει στο βιβλίο αυτό **φύλλα αξιολόγησης**, σύμφωνα το ανωτέρω άρθρο, για κάθε διδακτική ενότητα και ανακεφαλαιωτικά.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Οι Αναζητήσεις της Ιστοριογραφίας κατά τον 20ο αι.

1. Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Θ. Βέικος, *Θεωρία και Μεθοδολογία της Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987.

Μ. Bloch, *Απολογία για την Ιστορία, Το επάγγελμα του Ιστορικού*, εκδ. Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994.

F. Braudel, *Μελέτες για την Ιστορία*, μετ. Ο. Βαρών/Ρ. Σταμούλη, Αθήνα 1986.

E. Carr, *Τι είναι Ιστορία*, μετ. Φρ. Λάππα, Αθήνα 1983.

Κ. Θ. Δημαράς & Ν. Σβωρώνος, *Η μέθοδος της Ιστορίας*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 1995.

Encyclopedie de la Pleiade, *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Α-Δ, Αθήνα 1979-1981, ΜΙΕΤ, μετ. Ε. Στεφανάκη, Αθήνα 1989.

Ζακ Λε Γκοφ & Π. Νορά, *Το έργο της Ιστορίας*, μετ. Κη. Μπισσotάκη, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1975.

Γκ. Ιγκερς, *Η Ιστοριογραφία τον 20ού αιώνα*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999.

- Γ. Κόκκινος, *Από την Ιστορία στις Ιστορίες*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.
- Z. Ντυμπύ, *Η Ιστορία συνεχίζεται*, μετ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, εκδ. Άρκτος, Αθήνα 1995.
- Γ. Τοπόλσκι, *Προβλήματα Ιστορίας και Ιστορικής Μεθοδολογίας*, εκδ. Θέμελιο, Αθήνα x.x.
- W. H. Walsh, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Ιστορίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982.

2. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- G. Bourd  & H. Hartin, *Les écoles historiques*, Παρίσι 1989.
- F. Braudel, *La Méditerranée...   l' époque de Philippe II*, Παρίσι 1966.
- P. Brown & H. Lauder, *Education, Globalizational Economic Development*, Education Policy, τ. 11, αριθμ. 1.
- M. de Certeau, *L' écriture de l' Histoire*, Παρίσι 1975.
- P. Vilar, *Aujourd' hui l' Histoire*, Παρίσι 1974.

II. Σύγχρονες Τάσεις της Διδακτικής της Ιστορίας

1. Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Έφη Αβδελά, *Ιστορία και Σχολείο*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1998.
- Σπ. Ασδραχάς, *Ιστορική Έρευνα και Ιστορική Παιδεία*, Ε.Μ.Ν.Ε, Μνήμων 1982.
- Γ. Βαγιανός, *Η διδασκαλία της Ιστορίας μέσα από τα Λογοτεχνικά Κείμενα*, Αθήνα 1995.
- Λ. Βεντούρα & Χρ. Κουλιούρη, *Η Διδασκαλία της Ιστορίας στην Ευρώπη, Αναζητήσεις και προτάσεις*, Π.Ε.Φ., Σεμιν. 17, Εθνική συνείδηση και ιστορική παιδεία, Αθήνα 1994.
- Αθ. Βερτσέτης, *Διδακτική της Ιστορίας*, τ. Γ', Αθήνα 2002.
- Γ. Βρεττός, *Η εικόνα στο αναλυτικό πρόγραμμα και στο σχολικό εγχειρίδιο της ιστορίας*, εκδ. Art of Text, Θεσσαλονίκη 1994.
- Γ. Γιαννόπουλος, *Δοκίμια θεωρίας και διδακτικής της Ιστορίας*, εκδ. Βιβλιογονία, Αθήνα 1997.
- Γ. Δάλλκος, *Τα κεφάλαια τέχνης των σχολικών βιβλίων Ιστορίας Γυμνασίου –Λυκείου και η διδασκαλία τους*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1994.
- Κ. Θ. Δημαράς & Ν. Σβορώνος, *Η μέθοδος της Ιστορίας*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 1995.
- Fr. Dosse, *Ιστορία σε Ψίχουλα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993.
- Θ. Ιωάννου, *Διδάσκοντας Ιστορία*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2002.
- Γ. Κόκκινος, *Διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 1998
- Α. Κυρκίνη, *Σύγχρονα μοντέλα διδασκαλίας της ιστορίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση στη Βρετανία, Γερμανία, Ιταλία*, Φιλολογική, 52, 1985.
- Η. Ματσαγγούρας, *Στρατηγικές Διδασκαλίας*, τ. Β', Η Κριτική Σκέψη στη Διδακτική Πράξη, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1998.
- Η. Μονιότ, *Η διδακτική της Ιστορίας*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.
- ΠΕΦ, *Σεμινάρια*: 3,9,17,21.
- J. Peyrot, *Η διδασκαλία της Ιστορίας στην Ευρώπη*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.
- Ι. Ρηγόπουλος, *Η διδασκαλία των εικαστικών έργων στα πλαίσια του μαθήματος της Ιστορίας του Γυμνασίου και του Λυκείου*, ΠΕΦ, Σεμινάριο 9, 1988.
- J. Sebba, *Ιστορία για όλους*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.
- ΥΠΕΠΘ, Παιδ. Ινστ. *Τμήμα Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, Οδηγίες για τη Διδασκαλία των Φιλολογικών Μαθημάτων στο Γυμνάσιο*, Αθήνα 2002.

M. Ferro, *Πώς αφηγούνται την Ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.

2. Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

J. Fines, *Teaching History*, Εδιμβούργο: Holmes Macdougall, 1983

J. Fines, *Reading Historical Documents*, Βασιλεία, Blackwell, 1988

K. Kerleroux & H. Tison, *Comment enseigne-t-on l' Histoire en Europe*, Le Monde de l' Education 185, 1991.

D. Thompson *Understanding the Past*, Λονδίνο, Heineman, 1984

III. Διαθεματικότητα

H. Μασσαγγούρας, *Η Διαθεματικότητα στη Σχολική Γνώση, Εννοιοκεντρική Αναπλησίωση και Σχέδια Εργασίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2002.

ΥΠΕΠΘ-Παιδ. Ινστ. *Αναλυτικά Προγράμματα 2003*

IV. Σύνομη παρουσίαση βασικών βιβλίων

1. Encyclopedie de la Pleiade, *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Α-Δ, Αθήνα 1979-1981, ΜΙΕΤ, μετ. Ε. Στεφανάκη, Αθήνα 1989.

Στον Α' τόμο εξετάζονται τα γενικά προβλήματα της Ιστορίας. Οι Β1, Β2, Β3 και Γ' τόμοι πραγματεύονται τις μαρτυρίες και ο Δ' τόμος την κριτική αξιοποίηση των μαρτυριών.

2. Γκ. Ιγκερς, *Η Ιστοριογραφία τον 20ό αιώνα*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999.

Ο συγγραφέας εξετάζει την πορεία και τους μετασχηματισμούς της ιστορικής επιστήμης κατά τον 20ό αι. Καταγράφει και αναλύει μεθοδικά όλες τις σημαντικές τάσεις και ιστορικές σχολές.

3. W. H. Walsh, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Ιστορίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982.

Ο συγγραφέας θίγει θέματα που αφορούν δύο βασικές κατευθύνσεις της Φιλοσοφίας της Ιστορίας, τη μεταφυσική θεώρηση και τη γνωσιολογική διερεύνηση, με παραδείγματα από την Παγκόσμια Ιστορία.

4. G. Bourdè & H. Hartin, *Les écoles historiques*, Παρίσι 1989

Οι συγγραφείς εκθέτουν μεθοδικά τις τάσεις της ιστορικής επιστήμης μέχρι τα τέλη του 20ού αι., με έμφαση στις θεωρίες για την Ιστορία, όπως εκφράζονται από τους εκπροσώπους των Ιστορικών Σχολών.

5. G. Moniot, *Η διδακτική της Ιστορίας*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.

Μελέτη που δίνει απαντήσεις και δημιουργεί προβληματισμούς για τη διδακτική της ιστορίας.

6. M. Ferro, *Πώς αφηγούνται την Ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.

Πανόραμα διδασκαλίας της ιστορίας στα σχολεία σε όλο τον κόσμο. Πρόκειται για μια πολυδιάστατη συγκριτική μελέτη.

7. H. Μασσαγγούρας, *Η Διαθεματικότητα στη Σχολική Γνώση, Εννοιοκεντρική Αναπλησίωση και Σχέδια Εργασίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2002.

Το περιεχόμενο του βιβλίου αναπτύσσεται γύρω από τέσσερις αλληλοσυσχετιζόμενους θεματικούς άξονες, που είναι: η διαθεματικότητα, η σχολική γνώση, η εννοιοκεντρική αναπλησίωση και τα σχέδια εργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (330-717)

Ι. Η ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

1. Από τη Ρώμη στη Νέα Ρώμη

Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τη σημασία και τους λόγους ίδρυσης της Κωνσταντινούπολης.
2. Να αντιληφθούν τη σημασία της θρησκευτικής πολιτικής του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Επισημάνσεις για την πορεία της διδασκαλίας

Προκαταρκτικά θα διατεθούν λίγα λεπτά για την εξήγηση των όρων Βυζάντιο και Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Περαιτέρω θα παρουσιαστούν τα χρονικά όρια και οι περίοδοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και η σχέση της με τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Τέλος οι μαθητές πρέπει να σχηματίσουν στοιχειώδη παράσταση για το γεωγραφικό χώρο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας βάσει του παρατιθέμενου ιστορικού χάρτη.

Οι μαθητές εντοπίζουν στο χάρτη τη θέση της Ρώμης και της Κων/λινς. Έτσι ο χάρτης διευκολύνει τη μετάβαση από τις παλαιές γνώσεις των μαθητών για τη Ρώμη και την αυτοκρατορία της στο νέο γνωστικό υλικό για το Βυζάντιο και την αυτοκρατορία του (αφόρμηση διδασκαλίας).

Ο **πρώτος διδακτικός στόχος** είναι να εμβραθύνουν οι μαθητές στους παράγοντες και τη σημασία της ίδρυσης της Κωνσταντινούπολης στη θέση του αρχαίου Βυζαντίου. Ο διάλογος μπορεί να συνδυαστεί με τη μελέτη αποσπασμάτων και της εικόνας της συνοικίας του Γαλατά.

Λεπτομέρειες για την οικοδόμηση της Κωνσταντινούπολης παρέχει το απόσπασμα από το Χρονικό του Νέστορος Ισκεντέρη. Η τελευταία παράγραφος του αποσπάσματος έχει στενή σχέση με την εικόνα που ακολουθεί.

Ακρογωνιαίο λίθο της θρησκευτικής πολιτικής του Κωνσταντίνου αποτελεί η συμφωνία του με το Λικίνιο για ανεξιθρησκία που σήμαινε και τη νομιμοποίηση του Χριστιανισμού (313) και προκάλεσε μια σειρά μέτρων υπέρ των Χριστιανών (μετά το 324) που κατέστησαν το Χριστιανισμό ευνοούμενη θρησκεία της αυτοκρατορικής εξουσίας (**δεύτερος διδακτικός στόχος**).

Στο πλαίσιο της πρώτης ενότητας οι μαθητές μπορούν να ενημερωθούν στοιχειωδώς για τις έννοιες: **ιστορική πηγή, ιστορική σύνθεση, ιστορική αλήθεια, ιστορικό πρόβλημα κ.ά.**

Οι ιστορικές πηγές της Βυζαντινής Ιστορίας αποτελούνται από άμεσες και έμμεσες πηγές. Στις άμεσες περιλαμβάνονται τα αυτούσια κατάλοιπα του παρελθόντος (μνημεία, νομίσματα, επιγραφές, σφραγίδες, ανασκαφικά ευρήματα και τα γραπτά κείμενα με πρακτικό σκοπό: νομικά κείμενα, πρα-

κτικά συνόδων, κ.α.). Στις έμμεσες πηγές ανήκουν ιστοριογραφικά και χρονογραφικά έργα, εκκλησιαστικές ιστορίες, βίοι αγίων, γεωγραφικά πονήματα, έργα λογοτεχνίας και ρητορείας.

Με τις ιστορικές πηγές ασχολείται επαγγελματικά ο ιστορικός, ο οποίος τις ερμηνεύει και με τη βοήθειά τους επιχειρεί να ανασυνθέσει το ιστορικό παρελθόν. Ο ειδικός ιστορικός που ασχολείται με τη Βυζαντινή Ιστορία ονομάζεται **Βυζαντινολόγος**.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** είναι απόσπασμα από το υστερομεσαιωνικό Ρωσικό Χρονικό του Νέστορα Ισκεντέρη, το οποίο, ως προς την ίδρυση της Πόλης, αντίει από προφορικές παραδόσεις και θρύλους.

Το **δύετο παράθεμα** προέρχεται από τη Βυζαντινή Ιστορία του Α. Α. Vasiliev, έργο αρκετά παλιό αλλά πάντα χρήσιμο. Ο συγγραφέας αξιολογεί τα επιμέρους στοιχεία που συνθέτουν τη θρησκευτική στάση του Κωνσταντίνου Α' και θεωρεί ότι το διαθέσιμο υλικό δεν επιτρέπει το συμπέρασμα ότι η «μεταστροφή» του Κωνσταντίνου στο Χριστιανισμό προήλθε από ειλικρινή θρησκευτική πεποίθηση.

Το **εικονογραφικό υλικό** της διδακτικής ενότητας αποτελείται από τρεις εικόνες. Στην **πρώτη** έχουμε την προσωποποίηση της Κωνσταντινούπολης, ένθρονος με στέμμα-κράνος, και ασπίδα και δόρυ στο αριστερό χέρι, να δείχνει τον γνωστό κίονα από πορφυρίτη, πάνω στον οποίο είχε στηθεί το άγαλμα του Κωνσταντίνου ως Ανίκητου Ήλιου.

Η **δύετη εικόνα** δείχνει τη συνοικία των Συκεών ή Πέραν ή Γαλιτά της Πόλης με την προκουμαία και αρκετά εμπορικά πλοία μπροστά της. Οι στίχοι του Παλαμά σχολιάζουν εύστοχα τον κομποπολιτισμό και την οικουμενική σημασία της Πόλης του Κωνσταντίνου.

Στην **τρίτη εικόνα** βλέπουμε αργυρό νόμισμα με προτομή του Κωνσταντίνου. Διακρίνονται το Χριστόγραμμα στο κράνος του (που συσχετίζεται με το όραμα του 312) και η σφαίρα με τον Σταυρό, σύμβολο της Χριστιανικής Ρωμαϊκής Οικουμένης. Το νόμισμα χρονολογείται περίπου στο έτος 315 και δείχνει τις διαθέσεις του Κωνσταντίνου έναντι της νέας θρησκείας στο συγκεκριμένο χρονικό σημείο.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις στο βιβλίου

Η θέση της Πόλης ήταν μοναδικά πλεονεκτική και προνομιούχος από γεωγραφική, επικοινωνιακή, γεωπολιτική-στρατηγική και οικονομική άποψη. Βρισκόταν στο σημείο όπου ενώνεται ο Εύξεινος με την Προποντίδα-Μεσόγειο και η Ασία με την Ευρώπη, ήταν πανέμορφη και γεμάτη πλούτη ("της γης το περιβόλι"), η μυθική πόλη του Μεσαίωνα, με την οποία μόνο η Βαγδάτη στην εποχή της ακμής της θα μπορούσε να συγκριθεί, η κατ' εξοχήν Πόλη, η Πόλη των Πόλεων. Γι' αυτό και στο πέρασμα των αιώνων υπήρξε άλλοτε αντικείμενο του πόθου ποικιλώνυμων κατακτητών ("ακρίδες"), που επιχειρήσαν να ιδιοποιηθούν τα πλούτη της, και άλλοτε μυθικός προορισμός ταξιδευτών, ναυτικών και εμπόρων ή ανθρώπων του μόχθου ("μελίσινα"), που ταξίδευαν σ' αυτή, για να εξασφαλίσουν μεγάλα κέρδη (πρώτη ερώτηση).

Το κτίριο της Συγκλήτου (Senatus) ο Ιππόδρομος, τα Fora, οι στοές, οι Επτά Λόφοι του οικισμένου χώρου και γενικά το ρυμοτομικό σχέδιο, θύμιζαν ότι η Νέα Ρώμη ήταν κληρονόμος και συνεχιστής των παραδόσεων της Παλαιάς. Αντίθετα οι χριστιανικοί ναοί θύμιζαν το νέο στοιχείο, το Χριστιανισμό, που συντέθηκε με τις ρωμαϊκές πολιτικές παραδόσεις και τον ελληνικό πολιτισμό για να δώσουν το ιστορικό φαινόμενο Βυζάντιο. Ο κίονας με τον ανδριάντα του Κωνσταντίνου Α' ως «ανίκητου Ήλιου» παραπέμπει στον ιδρυτή της Πόλης (**δύετη ερώτηση**).

Ο **συγκρητισμός** της Ύστερης Αρχαιότητας άφησε τη σφραγίδα του στη θρησκευτική στάση του Κωνσταντίνου. Ο αυτοκράτορας έφερε το ρωμαϊκό ιερατικό τίτλο Ανώτατος Αρχιερέας (pontifex maximus) και παριστανόταν ως Ανίκητος Ήλιος, ο οποίος συνδύαζε χαρακτηριστικά του Απόλλωνος και του περσικού θεού Μίθρα (τρίτη ερώτηση).

2. Εξελιξείς ως τις αρχές του 6ου αι.

Διδακτικοί στόχοι

1. Να ενημερωθούν και να προβληματιστούν οι μαθητές για τα γενικά χαρακτηριστικά της οικονομίας και της κοινωνίας του Πρωτοβυζαντινού Κράτους.
2. Να αντιληφθούν οι μαθητές την ουσία του γερμανικού προβλήματος και να παρακολουθήσουν τις πολιτιστικές εξελίξεις από τον Κωνσταντίνο Α' ως τον Ιουστινιανό Α'.

Επισημάνσεις για την πορεία της διδασκαλίας

Το **πρώτο μέρος** της διδακτικής ενότητας αναφέρεται στα γενικά χαρακτηριστικά της **οικονομίας** του Πρωτοβυζαντινού Κράτους. Η πρωτοβυζαντινή οικονομία στηριζόταν στη γεωργία, τον κρατικό παρεμβατισμό και το χρήμα ως ανταλλακτικό μέσο (γεωργική, διευθυνόμενη από το κράτος και εκχρηματισμένη οικονομία). Στο πλαίσιο αυτής της οικονομίας οι πόλεις του ανατολικού τμήματος είχαν ως τα μέσα του 6ου αι. βαρύνουσα σημασία. Οι κρατικές παρεμβάσεις στη βιοτεχνία και το εμπόριο (συντεχνίες, καθορισμός των τιμών κ. ά.) και η ύπαρξη πολλών κρατικών επιχειρήσεων περιορίζουν την κερδοφορία των επιχειρήσεων. Περισσότερα κέρδη φέρνει το εξωτερικό εμπόριο με τις χώρες της Άπω Ανατολής. Στο **επίπεδο της κοινωνίας** σημαντική εξέλιξη ήταν η ανάπτυξη της μεγάλης γαιοκτησίας και η μετατροπή των μικροϊδιοκτητών και ελεύθερων γεωργών σε δουλοπάροικους, δεμένους με τη γη που καλλιεργούσαν. Άλλοι αγρότες καταφεύγουν στις μεγάλες πόλεις, ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη, και διογκώνουν τον αστικό όχλο που ρέπει προς τις ταραχές και τις εξεγέρσεις. Για την αποτροπή τους οι αρχές διανέμουν στους φτωχούς δωρεάν ψωμί και διοργανώνουν θεάματα στον Ιππόδρομο (**πρώτος διδακτικός στόχος**).

Το **δεύτερο μέρος** αναφέρεται στο γερμανικό πρόβλημα που προήλθε από τη διείσδυση των Γερμανών στη στρατιωτική και πολιτική διοίκηση. Ο κίνδυνος εκγερμανισμού της κρατικής μηχανής προκάλεσε τη δημιουργία μιας βυζαντινής πατριωτικής και αντιγερμανικής κίνησης, στην οποία πρωτοστατούσαν έλληνες λόγιοι. Το «κόμμα» αυτό ξεσήκωσε το λαό της πρωτεύουσας που εξότρωσε τους Γότθους στα τέλη του 4ου αι., απαλλάσσοντας προσωρινά το κράτος από αυτούς.

Το **τρίτο μέρος** αναφέρεται σε δύο σημαντικά πολιτιστικά γεγονότα, την ίδρυση του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης (425), οι ελληνόγλωσσες έδρες του οποίου είναι κατά μία περισσότερες από τις λατινόφωνες, και την έκδοση του Θεοδοσιανού Κώδικα (438). Η ίδρυση του Πανεπιστημίου δείχνει το βαθμιαίο εξελληνισμό της κρατικής μηχανής και την προσπάθεια να μετατραπεί το διοικητικό κέντρο της αυτοκρατορίας και σε πολιτιστικό της κέντρο, ενώ η έκδοση του Θεοδοσιανού Κώδικα διευκόλυνε σημαντικά την απονομή της δικαιοσύνης.

Με τη βοήθεια του χάρτη οι μαθητές μπορούν να εντοπίσουν τα σπουδαιότερα παιδευτικά κέντρα της Ανατολής: Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, Βηρυτός, Έφεσος, Αθήνα. Στα «πανεπιστήμιά» τους φοιτούσαν τόσο εθνικοί, όπως ο Λιβάνιος και ο Ιουλιανός, όσο και χριστιανοί σπουδαστές, όπως οι Μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας, οι οποίοι επισήμαναν τη χρησιμότητα της ελληνικής παιδείας για τη διαμόρφωση του χριστιανικού ήθους. Κοντά στα παλιά κέντρα η Κων/λη, από ιδρύσεως του Πανεπιστημίου, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαδικασία του εξελληνισμού της Ανατολής (**δεύτερος διδακτικός στόχος**).

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το πρώτο παράθεμα προέρχεται από το κοσμολογικό έργο του μοναχού και εμπόρου Κοσμά Ινδικοπλήεστη, *Χριστιανική Τοπογραφία*, και μας δίνει μια ιδέα για την εμβέλεια και τους δρόμους του εξωτερικού βυζαντινού εμπορίου, αλλά και το διεθνές κύρος του βυζαντινού νομίσματος.

Το δεύτερο παράθεμα περιλαμβάνει βασικά σημεία του προγράμματος του αντιγοτθικού πατριωτικού κόμματος που στόχευε στην αποτροπή του γερμανικού κινδύνου. Τα πρόγραμμα αυτό υλοποιήθηκε, όπως είναι γνωστό, με την εξέγερση του λαού της πρωτεύουσας και τη σφαγή των Γότθων λίγιο αργότερα (400).

Το εικονογραφικό υλικό αποτελείται από τρεις εικόνες:

1. Παράσταση οχυρής έπαυλης. Στις επαύλεις αυτές ζούσαν με μεγάλη πολυτέλεια και απόλυτη ασφάλεια οι μεγάλοι γαιοκτήμονες της Πρωτοβυζαντινής Περιόδου και από αυτές διέυθυναν και διοικούσαν τα κτήματά τους. 2. Φωτογραφία ενός χρυσού νομίσματος. Η εικονογραφία τους (οι σφαίρες που κρατούν οι δύο συναυτοκράτορες συμβολίζουν τη Ρωμαϊκή Οικουμένη και ο σταυρός που διακρίνεται ψηλά το χριστιανικό της χαρακτήρα) εξυπηρετούσε τη διάδοση της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας. 3. Μια αναπαράσταση των Κεγχρέων, του ανατολικού λιμανιού της Κορίνθου, το οποίο παρουσίαζε πολύ ζωνήρη κίνηση κατά την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις στο βιβλίου

Το πρώτο παράθεμα μας πληροφορεί ότι το βυζαντινό εμπόριο με τις Ινδίες γινόταν μέσω των λιμανιών της Ερυθράς, ανάμεσα στα οποία κυρίαρχη θέση κατείχε η Αδούληη, και οι βυζαντινοί έμποροι έφταναν ως την Ταπροβάνη, δηλαδή την Κεϋλάνη/Σρι-Λάνκα. Ο έμπορος Σώπατρος γύρω στα 525 έφτασε στο νησί αυτό και έγινε δεκτός με τιμές από το βασιλιά του, ο οποίος εξέφρασε το θαυμασμό τους για το χρυσό βυζαντινό νόμισμα και επαίνεσε τη δύναμη του Βυζαντινού Κράτους (πρώτη ερώτηση).

Το μεγαλύτερο κέντρο κατανάλωσης μπαχαρικών και άλλων πολύτιμων προϊόντων της Ανατολής ήταν η Κωνσταντινούπολη. Η πόλη είχε πολυάριθμο πληθυσμό που ανερχόταν σε αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες ψυχές και μυθικό πλούτο (δεύτερη ερώτηση).

Τα μέτρα που προτείνει ο Συνέσιος για την αντιμετώπιση του γερμανικού κινδύνου στα τέλη του 4ου αι. είναι η επιστράτευση των αγρωτών και η απαγόρευση της πρόσληψης γερμανών μισθοφόρων, η κινητοποίηση του απλού λαού και η ανάκτηση της παλαιάς ρωμαϊκής αρετής (virtus), ώστε να περάσει η διοίκηση του στρατού στους Ρωμαίους και να εκδιωχθούν οι Γερμανοί από παντού (τρίτη ερώτηση).

3. Η πάλη της Ορθοδοξίας με τις αιρέσεις και την αρχαία θρησκεία

Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τι ήταν οι αιρέσεις και γιατί το κράτος και η εκκλησία προσπάθησαν να επιβάλουν την Ορθοδοξία.
2. Να επισημανθούν οι επιπτώσεις των αιρέσεων στο ανατολικό τμήμα του Ρωμαϊκού Κράτους.
3. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές τη σύγκρουση Χριστιανισμού-αρχαίας θρησκείας και να κατανοήσουν το διφορούμενο χαρακτήρα της σχέσης Χριστιανισμού-αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.

Επισημάνσεις για την πορεία της διδασκαλίας

Η διδασκαλία μπορεί να ξεκινήσει από την Πρώτη Οικουμενική Σύνοδο και την καταδίκη των αιρέσεων από αυτή. Έτσι εξασφαλίζεται η σύνδεση με την πρώτη διδακτική ενότητα του βιβλίου.

Η διασάφηση της έννοιας **αίρεση** και η κατανόηση των λόγων, για τους οποίους η ηγεσία του

κράτους και της εκκλησίας επιδίωξε τον πλήρη παραμερισμό τους μπορεί να ξεκινήσει, σύμφωνα με την παιδαγωγική αρχή της διεπιστημονικής προσέγγισης ενός προβλήματος, από την εξέταση της ετυμολογίας και της σημασίας του όρου (**αίρεση** από το **αιρούμαι**, δηλ επιλέγω, άρα **αίρεσις** σημαίνει ελεύθερη επιλογή ή άλλη ερμηνεία της χριστιανικής διδασκαλίας). Η αντίληψη ότι οι αιρέσεις αντιπροσώπευαν μια απειλή για την ενότητα του Ρωμαϊκού Κράτους ήταν το βασικό κίνητρο της παρέμβασης του Κωνσταντίνου Α΄ στις θρησκευτικές διαμάχες. Η σύγκληση Οικουμενικής Συνόδου, ως μέθοδος αντιμετώπισης της διασπαστικής δράσης των αιρέσεων, είναι γνωστή στους μαθητές από την πρώτη διδακτική ενότητα. Η Οικουμενική Σύνοδος έγινε ακολούθως θεσμός για όλη τη Βυζαντινή Περίοδο. Στις **αιρέσεις** το κράτος αντιπαρέθεσε την καθολική εκδοχή του Χριστιανισμού (αργότερα **ορθοδοξία**), η οποία καθορίστηκε από τις αποφάσεις των συνόδων. Σταδιακά η στάση απέναντι στις αιρέσεις έγινε πολύ σκληρή, όπως φαίνεται στο πρώτο παράθεμα (**πρώτος διδακτικός στόχος**).

Σχετικά με τις αιρέσεις του 4^{ου} και 5^{ου} αι. (ποιες ήταν, τι πρέσβευαν και από ποιες συνόδους καταδικάστηκαν) οι μαθητές μπορούν να καταρτίσουν σχετικό πίνακα. Σημαντικό ζήτημα είναι ο χαρακτήρας και οι συνέπειες των αιρέσεων. Είναι προφανές ότι αυτές δεν είχαν μόνο θρησκευτική σημασία, αλλά αποτέλεσαν συγχρόνως και έκφραση τοπικών και πολιτιστικών διαφορών. Γι' αυτό οι αιρέσεις συγκλόνισαν τη βυζαντινή κοινωνία και τη βυζαντινή εκκλησία, ευνόησαν σχίσματα που μακροπρόθεσμα στοίχισαν ακριβά στη Αυτοκρατορία. Η σημαντικότερη από τις συνέπειες των αιρέσεων ήταν η κατάκτηση των ανατολικών επαρχιών από τους Άραβες στη διάρκεια του 7^{ου} αι. Η κατάκτηση ευνοήθηκε από τα μονοφυσικά αισθήματα των πληθυσμών των επαρχιών αυτών (απόσπασμα από το έργο του Μιχαήλ του Σύρου) (**δεύτερος διδακτικός στόχος**).

Παράλληλα οι μαθητές πρέπει να παρακολουθήσουν τη σύγκρουση του Χριστιανισμού με την αρχαία θρησκεία και ειδικότερα τη ρομαντική, αλλά καταδικασμένη εκ των προτέρων προσπάθεια του Ιουλιανού, την επιθετική στάση μιας μερίδας Χριστιανών κατά των αρχαίων ναών και των οπαδών της αρχαίας θρησκείας και τα σκληρά μέτρα του Θεοδοσίου εναντίον τους που έκριναν οριστικά τη σύγκρουση (με τη βοήθεια των αντίστοιχων παραθεμάτων). Συγχρόνως πρέπει να επισημανθεί η σημασία της πνευματικής κληρονομιάς του αρχαίου κόσμου για τη διαμόρφωση του χριστιανικού δόγματος και να τονιστεί η θέση που υιοθέτησαν στο ζήτημα αυτό οι επιφανέστεροι διανοούμενοι της νέας θρησκείας, οι Μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας (**τρίτος διδακτικός στόχος**).

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** είναι απόσπασμα από το Θεοδοσιανό Κώδικα. Σ' αυτό ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α΄ εξαγγέλλει σκληρά μέτρα κατά των αιρέσεων, εκφράζοντας συγχρόνως την άποψη ότι οι οπαδοί τους είναι άτιμοι, ανόητοι και τρελοί. Για το λόγο αυτό απαγορεύει στους αιρετικούς να διατηρούν εκκλησίες και να ασκούν τα ιλαρευτικά τους καθήκοντα.

Στο **δεύτερο παράθεμα** ο σύρος συγγραφέας Μιχαήλ εξηγεί τους λόγους της απώλειας των ανατολικών επαρχιών του Ρωμαϊκού Κράτους: κατηγορεί τους Ρωμαίους ότι είχαν αφαιρέσει τις εκκλησίες των συμπατριωτών του Μονοφυσιτών και τον Ηράκλειο ότι δεν δεχόταν τα παράπονά τους, καταλογίζει στους Ρωμαίους σκληρότητα, κακία, οργή και σκληρό φανατισμό και θεωρεί ότι την κατάκτηση των επαρχιών αυτών από τους Άραβες υπήρξε ένα είδος θείας δίκης για τους Ρωμαίους.

Το **τρίτο παράθεμα** είναι απόσπασμα από νόμο κατά των εθνικών που περιλήφθηκε εκ των υστέρων στο Θεοδοσιανό Κώδικα, αλλά είχε εκδοθεί το 392 από τον Θεοδόσιο Α΄. Ο νόμος αυτός απαγόρευε την τέλεση θυσιών από τους οπαδούς της αρχαίας θρησκείας, με την απειλή ότι η πράξη αυτή θα θεωρηθεί έγκλημα εσχάτης προδοσίας και θα τιμωρηθεί ανάλογα, προφανώς με θάνατο, ακόμη και αν ο δράστης δεν επιβουλεύεται τη ζωή του ηγεμόνα.

Το **τέταρτο παράθεμα** είναι μια επιστολή διαμαρτυρίας του μεγάλου εθνικού φιλόσοφου και ρήτορα Λιβάνιου προς τον αυτοκράτορα. Σ' αυτή καταγγέλλει με πικρή ειρωνεία τον τυφλό φανατισμό των χριστιανών μοναχών, οι οποίοι, χωρίς να έχει εκδοθεί σχετικός βασιλικός νόμος, κατάστρέφουν ανελέητα τα ιερά των οπαδών της αρχαίας θρησκείας και δολιοφονούν, τους ιερείς, όταν αυτοί αντιδρούν.

Το **εικονογραφικό υλικό** αποτελείται από μικρογραφία που εικονίζει τη μορφή του Μεγάλου Βασιλείου και παράσταση μωσαϊκού. Η **μικρογραφία** μπορεί να αξιοποιηθεί σε συνδυασμό με το θέμα «Πατέρες της Εκκλησίας» και το ζήτημα της αίρεσης του Αρείου, κατά της οποίας ο Βασίλειος διαμόρφωσε πειστική επιχειρηματολογία, και η **παράσταση** του μωσαϊκού από την Αντιόχεια να συνδεθεί με τις πικρές απογοητεύσεις που δοκίμασε ο αυτοκράτορας Ιουλιανός, όταν επιχείρησε να τελήσει θυσία στο ναό του Απόλλωνος της Δάφνης, του γραφικού προαστείου της πόλης της Αντιόχειας.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Η αυτοκρατορική κυβέρνηση διά στόματος του Θεοδοσίου Α' (περί το 380) βλέπει τους αιρετικούς ως ανόητους και μανιώδεις, τους απαγορεύει να ονομάζουν εκκλησίες τους τόπους των συγκεντρώσεών τους και τους απειλεί με τιμωρίες. Θεωρεί ότι ο χαρακτηρισμός **αιρετικός** προσάπτει ατιμία στους οπαδούς των παρεκκλήσεων από την ορθή πίστη. Αντίθετα οι μονοφυσίτες πιστεύουν ότι η κατάκτηση των περιοχών τους από τους Άραβες ήταν ένα είδος θείας τιμωρίας για τη σκληρότητα, με την οποία τους μεταχειρίστηκε ο Ηράκλειος (610-641) (**πρώτη ερώτηση**).

Ο όρος **καθολικοί χριστιανοί** χρησιμοποιείται στο κείμενο γι' αυτούς που ακολουθούν το επίσημα αναγνωριζόμενο χριστιανικό δόγμα, ενώ σήμερα δηλώνει τους οπαδούς της Ρωμαϊκής ή Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας που διαφοροποιήθηκε από την Ανατολική με το Σχίσμα του 1054. Στο απόσπασμα από τον Μιχαήλ τον Σύρο ο μονοφυσίτης συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο **ορθόδοξοι** για τους ομοδεάτες του μονοφυσίτες (**δεύτερη ερώτηση**).

Το διάταγμα του 392 περιλάμβανε αυστηρά μέτρα κατά της αρχαίας θρησκείας· η παραβίασή τους συνεπαγόταν βαριές ποινές, και γι' αυτό αποτέλεσε θανάσιμο πλήγμα κατά της αρχαίας θρησκείας και των εκδηλώσεών της (**τρίτη ερώτηση**).

Η μανία και ο φανατισμός των χριστιανών κατά των μνημείων και των εκπροσώπων του αρχαίου κόσμου εξηγείται από το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο του απλού λαού, ο οποίος καθ' όσες τις εποχές διακρινόταν από μια τάση για βιαιότητες και καταστροφές, που αποτελούσαν γι' αυτόν ένα είδος ψυχολογικής εκτόνωσης. Το αποτέλεσμα ήταν να καταστραφούν πολλά έργα τέχνης και πολιτισμού και να δημιουργηθεί ένα κλίμα ηττοπάθειας στις τάξεις των οπαδών της αρχαίας θρησκείας (**τέταρτη ερώτηση**).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- A. A. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, 324-1453*, μετ. Δ. Σαβράμης, εκδόσεις Μπεργαδής, Αθήνα 1954, 63-89.
- H. - G. Beck, *Ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία* (=Βιβλιοθήκη Βυζαντινής Ιστορίας και Φιλολογίας, 3), μετ. Λ. Αναγνώστου, Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 2004.
- A. Lippold, "*Constantinus der Große*", *Der Kleine Pauly*, τ. 1 (Μόναχο 1979), στ. 1286-1289.
- J. Vogt, *Konstantin der Große und sein Jahrhundert*, Μόναχο 1960.
- A. E. Laiou (εκδ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington D. C. 2002.
- A. Lippold, *Theodosius der Große und seine Zeit*, Στουτγάρδη 1968.
- T. E. Gregory-A. Kazhdan-A. Cutler, "*Heresy*", *Oxford Dictionary of Byzantium* (Οξφόρδη 1991), 918-920.
- J. Gouillard, *L'heresie dans l'Empire byzantin des origines au XIIe siècle*, *Travaux et Mémoires* 1 (1965) 299-324.
- N. G. Garsoian, *Byzantine Heresy. A Reinterpretation*, *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971) 85-115.

II. ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

1. Ο Ιουστινιανός Α' (527-565) και το έργο του

Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τους στόχους της εσωτερικής (με έμφαση στο νομοθετικό έργο) και εξωτερικής πολιτικής του Ιουστινιανού και να εκτιμήσουν τις συνέπειές της.
2. Να κατανοήσουν τη σημασία της οικοδόμησης της Αγίας Σοφίας για την αρχιτεκτονική και τον πολιτισμό του Βυζαντίου.

Επισημάνσεις για την πορεία της διδασκαλίας

Η διδακτική ενότητα είναι αρκετά μεγάλη. Γι' αυτό, το πρώτο μέρος, με εξαίρεση το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού Α', πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο σύντομης πραγμάτευσης. Η εξαίρεση αυτή δικαιολογείται από την ιδιαίτερη σημασία που έχει για τη σύγχρονη Ευρώπη το Corpus Juris Civilis, όπως ονομάζεται το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού Α' (527-565).

Πρέπει να κατανοηθεί ότι ο αυτοκράτορας επιδίωκε να επιβάλει την ενότητα του κράτους σε βάρος διαφόρων παραγόντων (δήμοι, θρησκευτικές ομάδες και μεγάλοι γαιοκτήμονες) που δρούσαν διασπαστικά, να ενισχύσει το κύρος της βασιλείας, να καταστήσει περισσότερο αποδοτική τη δικαιοσύνη και τη διοίκηση και να αποκαταστήσει το Οικουμενικό Ρωμαϊκό Κράτος (**reconquista**) (πρώτος διδακτικός στόχος).

Η αυτοκρατορική πολιτική σημείωσε αποτυχίες και επιτυχίες. Το μεγαλύτερο επίτευγμά της ήταν η κωδικοποίηση του Δικαίου, που επηρέασε βαθιά και μόνιμα τη Νεότερη Ευρώπη.

Ιδιαίτερα σημαντικά ήταν τα κτίσματα του αυτοκράτορα. Το αριστούργημα του οικοδομικού του προγράμματος υπήρξε η Αγία Σοφία. Οι μαθητές πρέπει να κατανοήσουν τις καινοτομίες που εφαρμόστηκαν στο ναό αυτό και να επισημάνουν τα στοιχεία εκείνα (αρμονία, διακόσμηση, φως κλπ.) που συνιστούν τη μοναδικότητά του και κατέστησαν το ναό σύμβολο του Βυζαντινού Χριστιανισμού και Ελληνισμού (δεύτερος διδακτικός στόχος).

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το πρώτο παράθεμα προέρχεται από τα Κτίσματα του Προκοπίου και αναφέρεται στα πρακτικά προβλήματα που ανάγκασαν τον Ιουστινιανό να προβεί σε αναθεώρηση του Δικαίου, προκειμένου να δημιουργήσει ένα λειτουργικό νομικό σύστημα.

Το δεύτερο παράθεμα αναφέρεται στο δράμα του πττημένου και καταζητούμενου βασιλιά των Βανδάλων Γελίμερου που έχει καταφύγει στο όρος Παπούα, για να μη συλληφθεί από το βυζαντινό στρατηγό Βελισάριο. Ο Προκόπιος καταδεικνύει στο κείμενο πόσο καταστροφική ήταν η στρατιωτική «ανάκτηση» του Ιουστινιανού από τη σκοπιά των πττημένων και πόσο λίγο ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα η στερεότυπη ιδέα ότι οι Γερμανοί ήταν βάρβαροι και δεν είχαν πολιτισμό.

Το εικονογραφικό υλικό αποτελείται από τρεις εικόνες, δύο σχέδια και έναν χάρτη. Η πρώτη εικόνα δείχνει παράσταση ιπποδρομιών και την οικογένεια των Λαμπαδίων να παρακολουθεί τους αγώνες από ένα θεωρείο. Η εικόνα μπορεί να συνδεθεί με τους δήμους και τη Στάση του Νίκα. Η δεύτερη και η τρίτη εικόνα καθώς και τα δύο σχέδια αφορούν το εσωτερικό και εξωτερικό της Αγίας Σοφίας αντίστοιχα. Ο χάρτης δείχνει την έκταση του κράτους που άφησε ο Ιουστινιανός Α' στους διαδόχους του.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Ο Ιουστινιανός Α' σκέφτεται και δρα όπως οι μεγάλοι ρωμαίοι αυτοκράτορες. Επιδιώκει την αποκατάσταση του ρωμαϊκού μεγαλείου και του Ρωμαϊκού Κράτους στη Δύση, κωδικοποιεί και μεταρρυθμίζει το παλαιό Ρωμαϊκό Δίκαιο, ενισχύει την κεντρική εξουσία και αυξάνει τη λάμψη της και κτίζει εντυπωσιακά έργα ως άλλος Τραϊανός ή Αδριανός καθ' όλη την έκταση της αυτοκρατορίας (**πρώτη ερώτηση**).

Τη μεταρρύθμιση των νόμων επέβαλαν η ασάφεια, η ανεπίτρεπτη πληθώρα, η εμφανής σύγχυση, οι αντιφάσεις και οι αποκλίσεις τους. Ο αυτοκράτορας θεράπευσε όλες αυτές τις αδυναμίες των νόμων και έδωσε στους νόμους διαρκή ισχύ. Η ιστορική σημασία του έργου του Ιουστινιανού είναι μεγάλη για τη σύγχρονη Ευρώπη, αφού το νομικό της σύστημα προέρχεται από το Ιουστινιανέιο Δίκαιο (**δευτέρα ερώτηση**).

Το στοιχείο της Αγίας Σοφίας που εντυπωσίαζε τους συμπολίτες του Ιουστινιανού Α' και τους ξένους ταξιδιώτες και εξακολουθεί να εντυπωσιάζει και σήμερα ακόμη τους επισκέπτες είναι ο τρούλος που φαίνεται ότι κρέμεται από τον ουρανό και αφήνει να εισδύει από τα πολυάριθμα παράθυρά του το άπλετο φως του ήλιου, πλημμυρίζοντας το ναό, σε συνδυασμό με την εξάισια διακόσμηση του εσωτερικού του ναού, που θυμίζει «ανθισμένο λειβάδι» σύμφωνα με τον Προκόπιο. Η τόσο φροντισμένη εσωτερική διακόσμηση έχει υπαγορευτεί από το γεγονός ότι η Θεία Λειτουργία τελούνταν μέσα στους χριστιανικούς ναούς, ενώ κατά την Αρχαιότητα οι τελετές γίνονταν έξω από τους ναούς που γι' αυτό είχαν πολύ λιτό εσωτερικό (**τρίτη ερώτηση**).

ΣΧΕΔΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΠΡΟΣ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ:

Ο Ιππόδρομος, οι Δήμοι του Ιπποδρόμου και η Στάση του Νίκα

Ι. ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ- ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ ΘΕΜΑΤΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Περιγραφή και αναπαραστάσεις του Ιπποδρόμου: Τα κυριότερα μέρη του σύμφωνα με την ορολογία των πρωτογενών πηγών. Εκδηλώσεις που λάμβαναν χώρα στον χώρο του Ιπποδρόμου. Μια μέρα στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης. Οι Δήμοι ως αθλητικά σωματεία. Φανατισμός των οπαδών στην Κωνσταντινούπολη του 6^{ου} αι., σύμφωνα με το κείμενο του Προκοπίου. Σύγκριση με ανάλογα φαινόμενα της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας. Οι Δήμοι ως πολιτοφυλακή της πρωτεύουσας. Η κοινωνική και πολιτική σημασία των Δήμων του Ιπποδρόμου. Οι Δήμοι στις επαρχίες και στις μεγάλες επαρχιακές πόλεις. Θεατροποίηση του διαλόγου που παραδίδει ο χρονογράφος Θεοφάνης μεταξύ του αυτοκρατορικού μανδάτορα (κήρυκα), των Πρασίνων και των Βενέτων, πριν από το ξέσπασμα της εξέγερσης του Νίκα (532) (στο πρωτότυπο κείμενο). Η Στάση του Νίκα. Η τοπογραφία της εξέγερσης (βάσει της τοπογραφικής αναπαράστασης της Πόλης). Ημερολόγιο ενός αυτόπτη μάρτυρα.

Παραλληλισμός: Οι σημερινές ποδοσφαιρικές ομάδες. Η πολιτική και κοινωνική δραστηριότητα. Φαινόμενα φανατισμού. Ημερολόγιο ενός ποδοσφαιρόφιλου. Οι ποδοσφαιρικές ομάδες του κέντρου και της επαρχίας. Μια μέρα στο γήπεδο.

II. ΟΡΓΑΝΟΓΡΑΜΜΑ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Όπως αναφέραμε στην Εισαγωγή (σελ. 8), η υλοποίηση ενός Σχεδίου Εργασίας περιλαμβάνει πέντε φάσεις

1. Προκαταρκτική Εργασία του Εκπαιδευτικού

2. Εισαγωγικό μάθημα (που θα προετοιμάσει τους μαθητές και θα προγραμματίσει την εμπλοκή τους στο σχέδιο εργασίας)
3. Διεξαγωγή της Συλλογικής Εργασίας, μέσα από την οποία θα υλοποιηθεί το Σχέδιο Εργασίας
4. Παρουσίαση του τελικού προϊόντος
5. Αξιολόγηση του έργου

A. Προκαταρκτική Εργασία (Προετοιμασία) του Εκπαιδευτικού

1. **Θέμα:** Ο Ιππόδρομος, οι Δήμοι του Ιπποδρόμου και η Στάση του Νίκα

2. **Τάξη Β΄**

3. **Διάρκεια:** ορίζεται η χρονική διάρκεια

4. **Γενικοί Σκοποί**

α. Γνωστικοί

- Να γνωρίσουν οι μαθητές το θεσμό των Δήμων και το ρόλο τους στο Βυζάντιο
- Να κατανοήσουν τις σχέσεις που διέπουν τους Δήμους
- Να συνειδητοποιήσουν τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι οργανώνονται για την επίτευξη κάποιου στόχου.

β. Διαδικαστικοί Σκοποί

- Να αναπτύξουν οι μαθητές δεξιότητες συλλογής και επεξεργασίας δεδομένων
- Να αναπτύξουν δεξιότητες επικοινωνίας και συνεργασίας

γ. Αξιακοί Σκοποί

- Να αναπτύξουν οι μαθητές στάσεις συλλογικής συνείδησης
- Να αναπτύξουν ενδιαφέροντα για τη συμμετοχή σε σωματεία κι οργανώσεις

5. **Γενικοί Στόχοι**

α. Κοινωνικές Επιστήμες

- Τι ήταν Δήμοι
- Συγκρότηση και οργάνωση
- Διαδικασία ένταξης στους Δήμους
- Ποιος ήταν ο πολιτικός και κοινωνικός τους ρόλος
- Σχέσεις με την εξουσία, τον κλήρο και τις μάζες
- Φανατισμός-αυταπάρνηση
- Θρησκευτικές πεποιθήσεις
- Συμπεριφορά
- Κουλτούρα

β. Γεωγραφία

- Διασπορά των Δήμων: Οι Δήμοι στην Κωνσταντινούπολη και στις επαρχίες
- Τοπογραφία του Ιπποδρόμου της Κωνσταντινούπολης
- Τοπογραφία της έδρας των Δήμων και των περιοχών επιρροής τους

γ. Πολιτική Οικονομία

- Οικονομικοί Πόροι

δ. Μαθηματικά

- Αριθμός ιπποδρόμων στο κέντρο και την επαρχία
- Έκταση ιπποδρόμων
- Χωρητικότητα
- Αριθμός θεατών

ε. Τεχνική-Τεχνολογία

- Τεχνικά μέσα που χρησιμοποιούνταν στον ιππόδρομο
- Τεχνικά μέσα επικοινωνίας και τρόποι επικοινωνίας

στ. Γλώσσα – Λογοτεχνία

- Λεξιλόγιο-φράσεις που χρησιμοποιούν τα μέλη για επικοινωνία, αντιπαράθεση και σε άλλες περιπτώσεις
- Ποιήματα-πεζά που χρησιμοποιούνται για επικοινωνία, αντιπαράθεση και σε εορταστικές εκδηλώσεις

ζ. Τέχνες

- Αρχιτεκτονική των ιπποδρόμων
- Διακόσμηση
- Άσματα
- Δραματοποίηση

η. Παραλληλισμός με τα σημερινά ποδοσφαιρικά σωματεία

- Ο παραλληλισμός θα γίνεται σε αντιστοιχία με τις παραπάνω παραμέτρους της εξακτίωσης.

□ Η προετοιμασία αυτή καθορίζει δυναμικά τον προσανατολισμό και την έκταση που θα πάρει το Σχέδιο Εργασίας. Όταν θα συζητηθεί με τους μαθητές στο εισαγωγικό μάθημα μπορεί να επέλθουν μεταβολές.

B. Εισαγωγικό Μάθημα

1. Γνωστοποίηση του θέματος και ανάπτυξη προβληματισμού γύρω από αυτό (ο εκπαιδευτικός γνωστοποιεί το θέμα στους μαθητές, ανταλλάσσονται απόψεις)
2. Εισαγωγή στις βασικές έννοιες και γνώσεις (που αφορούν το συγκεκριμένο θέμα: π.χ. ιππόδρομος, δήμοι, πολιτικός ρόλος και άθλητα)
1. Διεπιστημονική και Διαθεματική Εξακτίωση του θέματος (όπως το προετοίμασε ο εκπαιδευτικός και σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα (βλ. Α και το Σχήμα που ακολουθεί)
2. Επιμερισμός έργου σε ομάδες
3. Χρονικός Προγραμματισμός
  - Διάρκεια Σχεδίου Εργασίας
  - Επιμέρους φάσεις

□ Το εισαγωγικό μάθημα έχει πολλαπλό ρόλο: εξασφαλίζει τις αναγκαίες γνώσεις για το θέμα, δημιουργεί το σχετικό ενδιαφέρον, γίνεται κοινός (εκπαιδευτικού και μαθητών) προγραμματισμός και επιμερισμός του έργου σε ομάδες ανάλογα με τα ενδιαφέροντά τους, καθορίζεται το χρονοδιάγραμμα δράσης. Βασικός ρόλος του εκπαιδευτικού στη φάση αυτή είναι να κεντρίσει και να διευρύνει τα μαθητικά ενδιαφέροντα και ασφαλώς να προσφέρει τις αναγκαίες για το θέμα γνώσεις.

Γ. Διεξαγωγή Συλλογικής Εργασίας

1. Συλλογή Δεδομένων
  - Βιβλιοθήκη και Διαδίκτυο
  - Βιντεο-CD
  - Επιτόπια παρατήρηση
  - Συνεντεύξεις

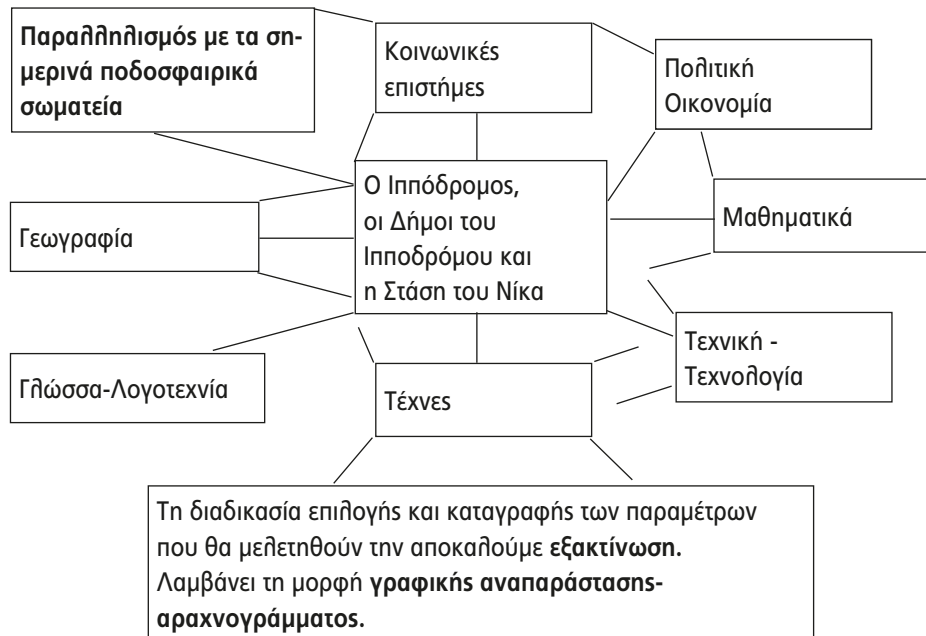
2. Επεξεργασία Δεδομένων

- Αναλύσεις και ταξινομήσεις Δεδομένων
- Πιθανά συμπεράσματα
- Διαδικασίες ελέγχου πιθανών συμπερασμάτων

3. Σύνθεση τελικού έργου

- Σύνθεση λεκτικού μέρους
- Μη λεκτικές μορφές έκφρασης

□ Η συλλογή δεδομένων δεν πρέπει να καταλήξει σε αντιγραφή ακατέργαστων πληροφοριών. Για το λόγο αυτό ο εκπαιδευτικός πρέπει να δώσει ορισμένα βασικά ερωτήματα-κατευθύνσεις στους μαθητές. Τα δεδομένα που έχουν συλλεγεί ταξινομούνται, εξάγονται ορισμένα συμπεράσματα που δεν είναι οριστικά αλλά ελέγχονται με βάση τις πηγές, τις ιστορικές γνώσεις, τις απόψεις ιστορικών. Το τελικό έργο κάθε ομάδας και όλων των ομάδων μαζί λαμβάνει τη μορφή γραπτού λόγου ή και μη λεκτικών μορφών έκφρασης (ζωγραφικού πίνακα, φωτογραφίας κ. ά.)

Δ. Παρουσίαση του έργου των Ομάδων-Συμπερασμάτων

- Γραπτή παρουσίαση
- Προφορική παρουσίαση
- Καλλιτεχνική παρουσίαση
- Κινησθητική παρουσίαση

□ Μετά τη συλλογή και επεξεργασία των στοιχείων οι μαθητές παρουσιάζουν το έργο τους στην τάξη. Ακολουθεί συζήτηση για διευκρινίσεις και σχόλια. Κατά το στάδιο αυτό γίνεται προσπάθεια συνδυασμού λόγων, αριθμών, εικόνων, σχημάτων, ήχων και κινήσεων.

Ε. Αξιολόγηση

α. Αξιολόγηση έργασιών με κριτήρια επίτευξης των στόχων

β. Αξιολόγησης Συνεργατικότητας

- Αυτοαξιολόγηση μελών-ομάδων
- Αξιολόγηση από τον εκπαιδευτικό

□ Η αξιολόγηση αφορά την ποιότητα του παραχθέντος έργου και τη λειτουργικότητα της ομάδας. Τα κριτήρια της αξιολόγησης είναι και στις δύο περιπτώσεις οι στόχοι που τέθηκαν.

III. ΟΙ ΓΡΑΠΤΕΣ ΠΗΓΕΣ (αποσπάσματα)

A. Εισαγωγή: Οι πηγές για τη στάση του Νίκα

Η στάση του Νίκα περιγράφεται αναλυτικά τόσο από τους ιστορικούς όσο και από τους χρονογράφους της εποχής του Ιουστινιανού Α' (527-565).

Στο Χρονικό του κόμη Μαρκελίνου, αυλικού αξιωματούχου, δίνεται η επίσημη ερμηνεία των γεγονότων, που προφανώς έδωσε στη δημοσιότητα η αυτοκρατορική αυλή: Η εξέγερση υπήρξε έργο του Υπατίου και του Πομπηίου, των ανεπιών του Αναστασίου, οι οποίοι απέβλησαν στην ανατροπή του αυτοκράτορα. Τα πολιτικά και κοινωνικά αίτια της εξέγερσης, όπως και η συμμετοχή μελών της Συγκλήτου σ' αυτή, δεν θίγονται και αποσιωπώνται.

Ο Προκόπιος παρουσιάζει τον Υπάτιο ως θύμα των περιστάσεων. Με έμμεσο τρόπο ο ιστορικός δείχνει τη συμπάθειά του για τους συγκλητικούς που πήραν μέρος στη στάση. Οι απόψεις του περιέχονται στις δημηγορίες των πρωταγωνιστών. Έχει άμεση γνώση των ενεργειών της Αυλής και των σχεδίων των δυσαρεστημένων συγκλητικών. Παρουσιάζει πολύ συνοπτικά τα γεγονότα των πρώτων ημερών και παραλείπει όσα διαδραματίστηκαν στον Ιππόδρομο την 13η Ιανουαρίου 532. Λεπτομερέστερος γίνεται με την τροπή των γεγονότων το απόγευμα του Σαββάτου στις 17 Ιανουαρίου.

Σύντομη αναφορά στις μεγάλες καταστροφές που προκλήθηκαν στα κτίρια της πόλης από την πυρκαϊά γίνεται και από τον Ιωάννη Λυδό στο έργο του *Περί αρχών της Ρωμαίων Πολιτείας* (γράφηκε μετά το 551).

Από τους χρονογράφους το Πασχάλιον Χρονικόν προσπερνά τα αρχικά γεγονότα για τις ταραχές και τη συμφωνία των δήμων για από κοινού δράση και μας δίνει μια περίληψη του διαλόγου που παραδίδεται πλήρως από τον Θεοφάνη και είναι γνωστός ως "άκτα διά Καλαπόδιον" (και τα δύο Χρονικά αντιλούν ως προς αυτό το σημείο από κοινή πηγή). Ορισμένοι μελετητές αποσυνδέουν αδικώς τα άκτα δια Καλαπόδιον από τη Στάση του Νίκα. Το απόσπασμα για την απομάκρυνση του Καππαδόκη και του Ευδαίμονος το Πασχάλιον Χρονικόν το αντλεί από τον Ιωάννη Μαλάλα. Για τα γεγονότα όμως που διαδραματίστηκαν από την Πέμπτη ως το Σάββατο (15-17 Ιανουαρίου) στηρίχθηκε σε άλλη, λεπτομερέστερη απ' ό,τι ο Μαλάλας πηγή. Το Χρονικόν επανέρχεται στον Μαλάλα, όταν περιγράφει τα γεγονότα της τελευταίας ημέρας (18 Ιανουαρίου).

Ο Ιωάννης Μαλάλας διαφοροποιείται από το Πασχάλιον Χρονικόν και τον Θεοφάνη, καθώς παραλείπει τα *άκτα δια Καλαπόδιον* και άλλα κοινά σημεία τους. Ένα απόσπασμά του σχετικό με τη Στάση του Νίκα έχει δημοσιευτεί από τον Th. Mommsen, *Bruchstücke des Johannes von Antiochia und des Johannes Malalas*, *Hermes* 6 (1872) 377.

Ο Θεοφάνης ακολουθεί κυρίως το Μαλάλα και σε άλλα σημεία τη σειρά του Πασχάλιου Χρονικού (ιδίως σε σχέση με τους εμρησμούς και τις καταστροφές).

Ορισμένες, από άλλες πηγές άγνωστες πληροφορίες μας παραδίδει και ο Ιωάννης Ζωναράς, λ. χ. για την προσπάθεια του κλήρου να αποκαταστήσει την τάξη και τη δυναμική συμμετοχή των γυ-

ναικών στα γεγονότα. Επισημαίνει, επίσης, ότι μια μερίδα Βενέτων εξαγοράστηκε στον Ιππόδρομο από ανθρώπους του Ιουστινιανού και ότι κατ' αυτόν τον τρόπο διασπάστηκε η ενότητα του εξεγερθέντος δήμου.

Στη συνέχεια παρατίθενται οι πληροφορίες που μας δίνουν δύο σημαντικές γραπτές πηγές, ο Προκόπιος, σύγχρονος με τα γεγονότα ιστορικός, και ο χρονογράφος Θεοφάνης που έζησε και έγραψε στις αρχές του 9ου αι., αλλά μας διασώζει αυθεντικό αρχειακό υλικό για τα γεγονότα που προηγήθηκαν από τη Στάση του Νίκα στον Ιππόδρομο.

B. Υλικό από τον Προκόπιο και τον Θεοφάνη για τη Στάση του Νίκα

1. Οι Δήμοι του Ιπποδρόμου

Οι δήμοι κάθε πόλης ήταν από παλιά διαιρεμένοι σε Πρασίνους και Βενέτους. Δεν πάει όμως πολύς καιρός που άρχισαν να σκορπίζουν τα χρήματά τους για χάρη των ονομάτων και των θέσεων που καταλαμβάνουν οι θεατές στον Ιππόδρομο, να εκθέτουν τον εαυτό τους στις πιο οδυνηρές κακώσεις και, το αποκορύφωμα, να πεθαίνουν, χωρίς τον παραμικρό δισταγμό, με τον πιο ατιμωτικό θάνατο. Συνάπτουν μάλιστα και μάχες με την αντίπαλη μερίδα, χωρίς να ξέρουν καλά-καλά γιατί ριψοκινδυνεύουν, αν και είναι βέβαιο ότι, ακόμη και αν νικήσουν τους αντιπάλους τους στη μάχη, θα οδηγηθούν αμέσως στη φυλακή και θα εκτελεστούν, αφού βασανιστούν με το χειρότερο τρόπο. Έτσι φυτρώνει στην ψυχή τους το μίσος για τους άλλους χωρίς σοβαρή αιτία κι αυτή η έχθρα διαρκεί αιώνια, καταλύοντας κάθε είδους κοινωνική σχέση και εξ αίματος συγγένεια, αλλά και το δεσμό της φιλίας, ακόμη και όταν οι οπαδοί των αντίπαλων χρωμάτων είναι αδελφια ή κάτι παρόμοιο. Δεν ενδιαφέρονται ούτε για τα θεία ούτε για τα ανθρώπινα, παρά μόνο για τη νίκη, και δεν έχει καμιά σημασία γι' αυτούς, αν διαπράττεται κάποια ασέβεια προς τους θεούς και παραβιάζονται οι νόμοι και το πολίτευμα από τους δικούς τους ανθρώπους ή τους εχθρούς. Δεν νοιάζονται επίσης καθόλου αν στερηθούν τα απαραίτητα για τη ζωή τους και η πατρίδα τους ζημιωθεί στις πιο στοιχειώδεις ανάγκες της, αρκεί μόνο να ωφεληθεί η παράταξη τους (**μέρος**), όπως ονομάζουν τους ομοϊδέατες τους (**συστασιώτες**). Σ' αυτό το μιανό έργο συμμετέχουν και γυναίκες, όχι μόνο ακολουθώντας, αλλά και αντιστρατευόμενες, κατά περίπτωση, τους άνδρες τους, αν και δεν πηγαίνουν καθόλου στα θέατρα ούτε και ελαύνονται από κάποια άλλη αιτία. Και δεν μπορώ να χαρακτηρίσω αλλιώς το φαινόμενο αυτό παρά ως ψυχασθένεια. Έτσι λοιπόν έχουν τα πράγματα στις πόλεις σχετικά με τους δήμους του Ιπποδρόμου.

Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων*, I, 24, έκδ. Haury, 123.

2. Η Στάση του Νίκα: Η εκδοχή του Προκοπίου (6ος αι.)

Την ίδια περίπου εποχή ξέσπασε στο Βυζάντιο εξέγερση του λαού που πήρε απρόσμενα τεράστιες διαστάσεις και προκάλεσε στο λαό και τη σύγκλητο μεγάλες συμφορές. Τα πράγματα εξελίχθηκαν ως εξής:

[Η έναρξη της στάσης]

[...] Ο έπαρχος της πόλης του Βυζαντίου συνέλαβε και οδήγησε μερικούς στασιαστές στο δήμιο. Οι δυο δήμοι τότε συμφιλιώθηκαν και συνήψαν ανακωχή, άρπαξαν τους καταδικασθέντες και, αφού εισέβαλαν στις φυλακές, απελευθέρωσαν όλους εκείνους που είχαν φυλακισθεί για στάση ή άλλο παράπτωμα. Οι υπάλληλοι που υπακούουν στις εντολές του επάρχου σφάχτηκαν ανηλεώς, ενώ οι επιφανείς πολίτες κατέφυγαν στην αντίπερα ακτή. Η πόλη πυρπολήθηκε σαν να είχε περάσει στην εξουσία των εχθρών. Ο ναός της Αγίας Σοφίας και τα λουτρά του Ζευξίππου και τμήματα των ανακτόρων από τα Προπύλαια μέχρι το λεγόμενο Οίκο του Άρεως έγιναν παρανόλημα της φωτιάς. Πυρπολήθηκαν ακόμη οι δυο μεγάλες στοές που έφταναν ως την Αγορά του Κωνσταντίνου (Forum Constantini) και πολλά οικήματα και αντικείμενα αξίας που ανήκαν σε εύπορους ανθρώπους. Ο

αυτοκράτορας, η σύζυγός του και ορισμένοι συγκλητικοί κλείστηκαν στα ανάκτορα, αναμένοντας τις εξελίξεις. Οι δήμοι χρησιμοποίησαν ως σύνθημα αμοιβαίας αναγνώρισης της ήττης Νίκα. Από αυτή ονομάζεται η εξέγερση εκείνη Στάση του Νίκα ως σήμερα.

[Αντικατάσταση υπευθύνων]

[...] Όσο καιρό οι δήμοι φιλονικούσαν μεταξύ τους, υπερασπίζοντας καθένας τα χρώματά του, κανείς δεν ενδιαφερόταν για την κακή διοίκηση του Ιω. Καππαδόκη και του Τριβωνιανού. Όταν όμως συμφιλιώθηκαν και εξεγέρθηκαν, τότε αυτούς τους δύο έβριζαν φανερά σ' όλη την πόλη και τους αναζητούσαν, για να τους σκοτώσουν. Γι' αυτό ο Ιουστινιανός, που ήθελε να προσεταιριστεί το λαό, απομάκρυνε αμέσως τους δυο συνεργάτες του από την εξουσία. Διόρισε έπαρχο της αυλής τον πατρικίο Φωκά, ένα πολύ συνετό και από τη φύση του φιλοδίκαιο άνθρωπο, ενώ ανέθεσε το αξίωμα του κοιαιστόρος (quaestor/υπεύθυνος για τη δικαιοσύνη) στο Βασιλείδη που είχε διακριθεί για τον καλό του χαρακτήρα μεταξύ των πατρικίων και ήταν δοκιμασμένος. Παρά τις αλληλαγές αυτές, όμως, η στάση εξακολουθούσε με αμείωτη ένταση.

[Αναγόρευση και στέψη Υπατίου]

Την πέμπτη ημέρα από την έναρξη της στάσης, αργά το απόγευμα, ο Ιουστινιανός έδωσε διαταγή στον Υπάτιο και τον Πομπήιο, τους ανεισιούς του αυτοκράτορα Αναστασίου, να επιστρέψουν όσο πιο γρήγορα μπορούσαν στο σπίτι τους, είτε επειδή φοβούνταν κάποια δολοφονική επίθεσή τους εναντίον του είτε επειδή η μοίρα τους οδηγούσε σ' αυτό το δρόμο. Αυτοί όμως διακατέχονταν από το φόβο ότι ο λαός θα τους υποχρέωνε με τη βία να γίνουν αυτοκράτορες, κάτι που έγινε πραγματικά, και δήλωσαν ότι δεν ήταν σωστό και δίκαιο να εγκαταλείψουν τον αυτοκράτορα που βρισκόταν σε τόσο μεγάλο κίνδυνο. Η δήλωση αυτή ενίσχυσε περισσότερο τις υποψίες του Ιουστινιανού και γι' αυτό τους διέταξε να απομακρυνθούν αμέσως. Οι δυο άνδρες μεταφέρθηκαν στο σπίτι τους, όπου παρέμειναν ήσυχoi και αδρανείς στη διάρκεια της νύχτας.

Την επομένη ημέρα με την ανατολή του ήλιου ο λαός πληροφορήθηκε ότι οι δυο άνδρες είχαν εγκαταλείψει το αυτοκρατορικό ανάκτορο. Όλος ο λαός προσέτρεξε τότε κοντά τους, αναγόρευσε τον Υπάτιο αυτοκράτορα και τον συνόδευσε στην Αγορά του Κωνσταντίνου, για να αναλάβει την εξουσία. Η Μαρία όμως, η σύζυγος του Υπατίου, μια συνετή γυναίκα που εκτιμιόταν για τη σύνεσή της, κρεμιόταν από τον άνδρα της και δεν τον άφηνε να φύγει από κοντά της. Φώναζε δυνατά με θλιγμούς και κλάματα και προσπαθούσε να πείσει τους συγγενείς της ότι οι δήμοι οδηγούσαν το σύζυγό της στο θάνατο. Κάτω όμως από τη φοβερή πίεση του όχλου, θέλοντας και μη, άφησε τον άνδρα της να φύγει. Αλλά και ο ίδιος ο Υπάτιος ακολούθησε δισταζοντας τη μάζα ως την Αγορά του Κωνσταντίνου, όπου επευφημήθηκε, στέφθηκε ελλείψει διαδήματος και των άλλων αυτοκρατορικών διασήμων με χρυσή αλυσίδα και αναγορεύθηκε αυτοκράτωρ Ρωμαίων. Και από τους συγκλητικούς που ήταν παρόντες και δεν είχαν μείνει πίσω στην αυτοκρατορική αυλή εκφραζόταν ήδη η άποψη ότι έπρεπε να κινηθούν για να επιτεθούν στο παλάτι [...].

[Κρίσιμη σύσκεψη στα ανάκτορα]

Οι άνθρωποι του αυτοκράτορα άρχισαν να σκέφτονται αν ήταν προτιμότερο να μείνουν ή να επιβιβαστούν στα πλοία και να φύγουν· και προβλήθηκαν πολλά επιχειρήματα για τη μια ή την άλλη άποψη. Τότε η αυτοκράτειρα Θεοδώρα είπε: "Το ερώτημα αν πρέπει μια γυναίκα να σηκώνεται και να ληει μεγάλα ήγια μπροστά σε άνδρες που δισταζουν δεν μπορεί να απαντηθεί στην παρούσα περίπτωση, όποια γνώμη και αν έχει κανείς γι' αυτό. Όταν η κατάσταση έχει φτάσει στον έσχατο κίνδυνο, νομίζω ότι το καλύτερο φάρμακο είναι να διευθετηθούν τα άμεσα ζητήματα, όσο πιο καλά γίνεται. Η γνώμη μου είναι ότι η φυγή σ' αυτή την περίπτωση, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, είναι ασύμφορη, ακόμη και αν πρόκειται να φέρει τη σωτηρία. Γιατί ο άνδρας που γεννιέται είναι αδύνατο να αποφύγει το

θάνατο κι αυτός που έγινε αυτοκράτορας είναι απαράδεκτο να γίνει φυγάς. Να μη σώσω να ζω, αν είναι να στερηθώ την αυτοκρατορική πορφύρα και να έλθει μια ημέρα που όσοι με συναντούν δεν θα με προσφωνούν δέσποινα. Αν λοιπόν θέλεις, αυτοκράτορα, να σωθείς, δεν υπάρχει πιο εύκολο πράγμα. Χρήματα έχουμε πολλά. Να η θάλασσα, να και τα πλοία. Συλληγοί σου όμως μήπως τυχόν, αφού σωθείς, προτιμήσεις το θάνατο από τη σωτηρία. Όσο για μένα ακολουθώ τον παλιό εκείνο λόγο: **“η βασιλεία είναι το πιο ωραίο σάβανο”**. Έτσι μίλησε η αυτοκράτειρα κι όλοι πήραν θάρρος και αποφάσισαν να αντισταθούν, σκεπτόμενοι πώς θα μπορούσαν να αποκρούσουν μια πιθανή επίθεση.

[Η καταστολή της στάσης]

Όσοι οι στρατιώτες και η ανατορική φρουρά δεν είχαν φιλικές διαθέσεις για τον αυτοκράτορα ούτε και ήθελαν να παρέμβουν ανοικτά, αλλήλ προτιμούσαν να αναμείνουν την έκβαση των γεγονότων. Ο αυτοκράτορας είχε εναποθέσει όλες τις ελπίδες του στον Βελισάριο και τον Μούνδο... Ο Υπάτιος μόλις έφθασε στον Ιππόδρομο, ανέβηκε αμέσως στο αυτοκρατορικό θεωρείο και κάθισε στο κάθισμα, απ' όπου ο αυτοκράτορας συνήθιζε να παρακολουθεί τις ιπποδρομίες και τους γυμνικούς αγώνες. Και ο Μούνδος βγήκε από το παλάτι από μια πύλη που ονομάζεται κοκλίας εξαιτίας της κυκλικής καθόδου, ενώ ο Βελισάριος κατευθύνθηκε αρχικά προς τον Υπάτιο και το αυτοκρατορικό κάθισμα. Όταν έφθασε μπροστά στο πλησιέστερο οίκημα, όπου διαμένει από παλιά μια στρατιωτική φρουρά, απαίτησε από τους στρατιώτες με δυνατή φωνή να του ανοίξουν αμέσως τη θύρα, για να κινηθεί εναντίον του σφετεριστή. Οι στρατιώτες όμως είχαν αποφασίσει να μην πάρουν το μέρος κανενός, προτού νικήσει εμφανώς κάποια από τις δύο πλευρές, και συμπεριφέρθηκαν σαν να μην άκουγαν τις φωνές, αναγκάζοντας τον Βελισάριο να αποχωρήσει άπρακτος. Ο Βελισάριος ακολούθως επέστρεψε στον αυτοκράτορα και δήλωσε πως έχουν χάσει το παιγνίδι, επειδή η αυτοκρατορική φρουρά έχει στασιάσει εναντίον του. Ο αυτοκράτορας του έδωσε διαταγή να επιτεθεί στη Χαλική Πύλη και τα προσαρτημένα σ' αυτή προπύλαια. Και ο στρατηγός, αφού διέσχισε με δυσκολία και όχι χωρίς μεγάλους κόπους και κινδύνους ερείπια και μισοκαμμένους τόπους, ανέβηκε στον Ιππόδρομο. Όταν έφτασε στη στοά των Βενέτων που υψώνεται δεξιά από το αυτοκρατορικό κάθισμα, σκέφθηκε να επιτεθεί πρώτα εναντίον του Υπατίου, όμως εκεί υπήρχε μια μικρή πύλη που είχε κλειδωθεί και φρουρούνταν εσωτερικά από τους ομοϊδεάτες. Φοβήθηκε λοιπόν μήπως επιτεθεί εναντίον του ο λαός, ενώ ήταν στριμωγμένος σε πολύ μικρό χώρο, εξοντώσει τον ίδιο και την ακολουθία του και στη συνέχεια προχωρήσει εύκολα εναντίον του αυτοκράτορα. Σκέφθηκε λοιπόν ότι έπρεπε να επιτεθεί εναντίον του λαού που ήταν συγκεντρωμένος στον Ιππόδρομο σε πυκνές μάζες που σπρώχνονταν μεταξύ τους χωρίς καμιά τάξη. Έσυρε το σπαθί του από τη θήκη και, αφού έδωσε εντολή και στους άλλους να κάνουν το ίδιο, όρμησε με κραυγή εναντίον του πλήθους. Και ο λαός που ήταν συγκεντρωμένος χωρίς καμιά τάξη, όταν είδε πάνοπλους στρατιώτες, που είχαν μεγάλη φήμη για ανδρεία και πολεμική εμπειρία, να χτυπούν αλύπητα με τα σπαθιά κινήθηκε να φύγει. Τότε, όπως ήταν φυσικό, σηκώθηκε μεγάλη κραυγή και ο Μούνδος, που βρισκόταν με τους στρατιώτες του εκεί κοντά και ήταν έτοιμος να αρχίσει δράση (γιατί ήταν τοιμηρός και δραστήριος), αλλήλ απορούσε και δεν ήξερε πώς έπρεπε να ενεργήσει, επειδή φαντάστηκε ότι ο Βελισάριος αντιμετώπιζε δυσκολίες, εισέβαλε αμέσως στον Ιππόδρομο από την Πύλη που ονομάζεται Νεκρά. Τότε οι ομοϊδεάτες του Υπατίου δέχτηκαν φοβερά χτυπήματα από δύο πλευρές και εξοντώθηκαν. Και όταν η τροπή της κατάστασης ολοκληρώθηκε και είχαν ήδη σκοτωθεί πολλοί από το πλήθος, ο Βοραΐδης και ο Ιούστος, οι ανηψιοί του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, κατέβασαν αμέσως από το θρόνο τον Υπάτιο, χωρίς να τοιμήσει κανένας να τους εμποδίσει, και τον οδήγησαν στο ανάκτορο και τον παρέδωσαν στον αυτοκράτορα μαζί με τον Πομπήιο. Και σκοτώθηκαν πάνω από 30.000 λαός εκείνη την ημέρα. [...] Την επόμενη ημέρα οι στρατιώτες εκτέλεσαν τους δύο κρατούμενους και έριξαν τα πτώματά τους στη θάλασσα. Αυτό το τέλος είχε η στάση του Νίκα στο Βυζάντιο.

Προκόπιος, *Υγέρ των πολέμων*, Ι, 24, έκδ. Haury, 123-124.

3. Η Στάση του Νίκα: Η εκδοχή του Θεοφάνη (αρχές 9ου αι.)

[Περίληψη]

Το έτος αυτό που ήταν το πέμπτο της βασιλείας του Ιουστινιανού, το μήνα Ιανουάριο της δέκατης ινδικτιώνας, έγινε η ηλεγόμενη ανταρσία του Νίκα. Τα μέλη των δήμων έσπεσαν ως αυτοκράτορα τον Υπάτιο, συγγενή του αυτοκράτορα Αναστασίου [=ανεψιό από αδελφή]. Πυρπολήθηκε μεγάλο μέρος της πόλης και η Μεγάλη Εκκλησία [=η Αγία Σοφία] και η Αγία Ειρήνη και ο ξενώνας του Σαμψών και το Αυγουσταίον και η στοά της Βασιλικής και η Χαλκή Πύλη του Παλατιού. Και προκλήθηκε μεγάλος φόβος και πολλοί από αυτούς που συγκεντρώθηκαν στον Ιππόδρομο μαζί με τον Υπάτιο, 35.000 ήσασ όπως λέγεται, εκτελέστηκαν.

[Ο διάλογος στον Ιππόδρομο]

Η επανάσταση του Νίκα ξέσπασε με τον ακόλουθο τρόπο. Αφού ανέβηκαν οι δύο δήμοι (μέρη) στον Ιππόδρομο, τα μέλη των Πρασίνων άρχισαν να φωνάζουν προσφωνήσεις για τον κουβικουλάριο [= praepositus sacri cubiculi] και σπαθάριο Καθηπόδιο [=πραγματικό πρόσωπο ή παρωνύμιο του Ναρσή].

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Ποιήλα τα έτη σου, Ιουστινιανέ αύγουστε· είθε να νικάς πάντοτε (tu vincas). Αδικούμαι, υπόδειγμα της αρετής, και δεν μπορώ να υπομείνω την αδικία. Ο Θεός το ξέρει. Φοβούμαι να δώσω το όνομά του, μήπως αυτός ευτυχήσει περισσότερο και εγώ βάλω τον εαυτό μου σε κινδύνους.

ΜΑΝΔΑΤΩΡ (ΚΗΡΥΚΑΣ): Ποιος είναι αυτός; Εγώ δεν γνωρίζω.

(ΠΡΑΣΙΝΟΙ): Αυτός που με αδικεί, τρεις φορές αύγουστε, βρίσκεται στα Τσαγγάρικα (δηλ. τη συνοικία των τσαγγάρηδων).

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Κανένας δεν σε αδικεί.

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Ένας μόνο είναι αυτός που με αδικεί και είθε, Παναγία μου, [να ταπεινωθεί και] να μη σκώσει ποτέ κεφάλι!

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Δεν γνωρίζουμε ποιος είναι αυτός.

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Εσύ είσαι και ο μόνος που γνωρίζεις, τρεις φορές αύγουστε, ποιος με αδικεί σήμερα!

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Ελάτε τώρα, αν υπάρχει ένας τέτοιος άνθρωπος, δεν γνωρίζουμε ποιος είναι.

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Ο Καθηπόδιος ο σπαθάριος είναι αυτός που με αδικεί, κύριε των πάντων!

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Ο Καθηπόδιος δεν φταίει!

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Αν όμως φταίει, θα έχει την τύχη του Ιούδα. Ο Θεός θα του ανταποδώσει γρήγορα τις αδικίες που κάνει σε βάρος μου.

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Δεν έχεις έλθει για να παρακοιουθήσεις το θέαμα, αλλά για να προσβάλλεις τους άρχοντες!

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Ασφαλώς και θα υποστεί την τύχη του Ιούδα, όποιος με αδικεί!

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Ησυχάστε Ιουδαίοι, Μανιχαίοι και Σαμαρείτες!

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Μας αποκαλείς Ιουδαίους και Σαμαρείτες; Είθε η Θεοτόκος να είναι με όλους μας.

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Έως πότε θα καταριέστε τους εαυτούς σας;

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Αν κάποιος αρνείται ότι ο κύριός μας είναι ορθόδοξος, ας αναθεματιστεί, όπως ο Ιούδας [δηλ. είμαστε τόσο ορθόδοξοι, όσο και ο αυτοκράτορας].

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Εγώ σας λέω, βαφτιστείτε στον ένα και μοναδικό Θεό!

Τότε οι Πράσινοι κραύγασαν και έκραξαν, όπως απαίτησε ο Άντλης [προφανώς ο κράχτης και όχι ο δήμαρχος, δηλαδή ο αρχηγός των Πρασίνων].

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Έχουμε βαπτισθεί στον ένα και μοναδικό Θεό.

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Όντως, αν δεν ησυχάσετε, θα σας αποκεφαλίσω!

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Όλοι σπεύδουν να αποκτήσουν αξίωμα για λόγους ασφαλείας! Και η Εξοχότητά Σου ως μην αγανακτήσει, αν πούμε κάτι, πάνω στη θλίψη μας. Γιατί ο Θεός τους ανέχεται όλους!

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: [...]

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Έχουμε κάθε λόγο, αυτοκράτορα, να τα πούμε όλα τώρα με το όνομά τους! Δεν γνωρίζουμε, τρεις φορές αύγουστε, ούτε πού είναι το παλάτι ούτε πού είναι η κυβέρνηση του κράτους. Και έρχομαι μια φορά στην Πόλη, όταν κάθομαι σε βορδόνι [δηλ. πάω για εκτέλεση], και εύχομαι να μην είχα έλθει ποτέ, τρεις φορές Αύγουστε!

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Κάθε ελεύθερος άνθρωπος μπορεί να κινηθεί δημόσια, όπου επιθυμεί, χωρίς κίνδυνο!

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Ασφαλώς και είμαι ένας ελεύθερος άνθρωπος, αλλήλ δεν επιτρέπεται να το δείξω! Γιατί, αν ένας ελεύθερος άνθρωπος δίνει την εντύπωση ότι είναι Πράσινος, αυτός ασφαλώς θα τιμωρηθεί δημόσια.

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Είστε έτοιμοι να πεθάνετε και δεν ληπάστε τις ψυχές σας;

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Ας υψωθεί (ή ας απομακρυνθεί) το πράσινο χρώμα [δηλ. η σημαία των Πρασίνων], γιατί η δικαιοσύνη δεν υπάρχει πια. Σταμάτα τους φόνους και ας [γίνει δίκη για να] υποστούμε ποινές! Τιμώρησε, πηλοσύια πηγή της δικαιοσύνης, όσο περισσότερους μπορείς! Όντως η ανθρωπινή φύση δεν μπορεί να ανεχτεί αυτά τα δύο μαζί [δηλαδή τους αδιάκριτους φόνους και την σύμφωνη με τους νόμους δικαιοσύνη)! Μακάρι ο Σαββάτιος να μην είχε γεννηθεί ποτέ, για να μην αποκτούσε γιο δολοφόνο! Αυτός είναι ο εικοστός έκτος φόνος που διαπράχθηκε στο Ζεύγμα [Σημ.: Το Ζεύγμα ήταν περιοχή κατά μήκος του Χρυσού Κέρατος κοντά στη σημερινή γέφυρα Ατατούρκ, απ' όπου ξεκινούσε ένα πορθμείο για τις Συκεές! Το πρωί παρακολουθούσε ιπποδρομίες, το δειλινό (απόγευμα) είχε δολοφονηθεί, Κύριε των πάντων!

ΒΕΝΕΤΟΙ: Ο δικός σας είναι ο μοναδικός δήμος στον Ιππόδρομο που έχει στις τάξεις του δολοφόνους.

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Εσείς σκοτώνετε και [έπειτα] τρέχετε μακριά.

ΒΕΝΕΤΟΙ: Εσείς σφάζετε και έπειτα κινείστε ελεύθερα. Είστε οι μόνοι στον Ιππόδρομο που έχετε δολοφόνους στις τάξεις σας.

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Δέσποτα Ιουστινιανέ, αυτοί μας ελέγχουν και κανέναν δεν τους φονεύει. Όποιος θέλει θα καταλάβει ποιος δολοφόνησε τον ξυλοπώλη στο Ζεύγμα, αυτοκράτορα!

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Εσείς τον δολοφονήσατε!

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Ποιος σκότωσε τον γιο του Επαγάθου, αυτοκράτορα;

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Εσείς τον σκοτώσατε κι αυτόν και εμπλέκετε τους Βενέτους.

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Και τώρα ληπάσου μας, Κύριε! Καταπνίγεται η αλήθεια. Θέλω να αντικρούσω την άποψη ότι τα πράγματα καθορίζονται από τη βούληση του Θεού. Γιατί, αν είναι έτσι, από προέρχεται αυτή η δυστυχία;

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Ο Θεός δεν μπορεί να δοκιμαστεί από το Κακό.

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Ο Θεός δεν μπορεί να δοκιμαστεί από το Κακό; Τότε ποιος με αδικεί; Ας μου εξηγήσει τη διαφορά κάποιος φιλόσοφος [δηλαδή μοναχός] ή ερημίτης.

ΜΑΝΔΑΤΩΡ: Βλάσφημοι και θεομίστοι, ως πότε θα θορυβείτε;

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Αν αυτό σε ευχαριστεί, Εξοχότατε, θα σιωπήσω, αν και χωρίς τη θέλησή μου, τρεις φορές αύγουστε. Τα ξέρω όλα, αλλήλ σιωπώ. Χαίρε, δικαιοσύνη, δεν υπάρχουν πια. Θα μεταστραφώ και θα γίνω Ιουδαίος. Καλύτερα να είσαι εθνικός παρά Βένετος. Ο Θεός το ξέρει!

ΒΕΝΕΤΟΙ: Δεν θέλω να βλέπω το μίσος σου και ο φθόνος σου με ενοχλεί.

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: Ας ανασκαφούν τα οστά των θεατών!

IV. ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ

[Αιτίες και αφορμές της στάσης]

Οι Πράσινοι αποχώρησαν από τον Ιππόδρομο και άφησαν τον αυτοκράτορα και τους Βένετους να παρακολουθούν το θέαμα των αγώνων. Αμέσως μερικοί αξιωματούχοι προσέφεραν μια πρόταση για την εξέγερση των δήμων με τον ακόλουθο τρόπο. Ο έπαρχος της πόλης συνέλαβε από τους ταραχοποιούς τρία μέλη των δήμων και τους κρέμασε στη φούρκα. Ο ένας πέθανε αμέσως, οι άλλοι δύο όμως έπεσαν από τη φούρκα. Κρεμάστηκαν πάλι, έπεσαν όμως και πάλι από τη φούρκα. Ο παριστάμενος όχλος, βλέποντας το συμβάν, ανέκραξε: «Να τους μεταφέρουμε στην εκκλησία». Οι μοναχοί του Αγίου Κόνωνος, ακούγοντας την κραυγή, άρπαξαν τους δύο (θανατοποιίντες), τους έβαλαν σε μια μικρή βάρκα και τους πέρασαν στον Άγιο Λαυρέντιο, που είχε το προνόμιο να μην εκδιώκεται κανένας από τον ναό [...]. Όταν ο έπαρχος πληροφορήθηκε το συμβάν, έστειλε στρατιώτες να τους επιτηρούν. Όταν το έμαθαν οι δήμοι, πήγαν στο πραιτώριο και ζήτησαν από τον έπαρχο να απομακρύνει από τον Άγιο Λαυρέντιο τους στρατιώτες που επιτηρούσαν τους θανατοποιίντες. Ο έπαρχος ούτε καν τους απάντησε. Οι δήμοι οργίστηκαν και έβαλαν φωτιά στο πραιτώριο και κάηκαν οι έμβολοι από την καμάρα του forum (του Κωνσταντινού) ως τη Χαλική Πύλη και τα αργυροπρατεία, ενώ η φωτιά καταβρόχθισε και το παλάτι του Λαύσου. Και κατέσφαξαν ανελέητα τους στρατιώτες που βρέθηκαν μπροστά τους. Και παραβιάζοντας τα σπίτια άρπαζαν τις περιουσίες. Και πυρπόλησαν και την χαλικόστεγη είσοδο του Παλατιού και τη στοά των Προτηκτόρων και το κτίριο της Συγκλήτου κοντά στο Αυγουσταίον. Και κατέβηκαν στο λιμάνι του Ιουλιανού, δηλ. το λιμάνι της Σοφίας, στο παλάτι του Πρόβου [ανεπιού του Αναστασίου], αναζητώντας όπλα και κράζοντας: «Θέλουμε άλλο αυτοκράτορα για την Πόλη». Έβαλαν φωτιά στο παλάτι του Πρόβου και αυτό γκρεμίστηκε. Και ήλθαν και έκαψαν το λουτρό του Αλεξάνδρου και το μεγάλο ξενώνα του Συμεών -έτσι χάθηκαν οι άρρωστοι - και τη Μεγάλη Εκκλησία μαζί με τους δύο κίονες, έτσι που γκρεμίστηκε ολόκληρη και στις τέσσερις πλευρές της.

[Σκέψεις του Ιουστινιανού για φυγή-Στέψη Υπατίου]

Ο αυτοκράτορας φοβήθηκε και θέλησε να φορτώσει σε δρόμωνα τα πολύτιμα πράγματα και να πλεύσει στην Ηράκλεια της Θράκης, αφού αφήσει πίσω του το στρατηλάτη [=magister militum] Μούνδο, να φρουρεί το Παλάτι μαζί με το γιο του και 3.000 άνδρες και τον Κωνσταντίο, και τους κουβικουληαρίους. Οι δήμοι έσπυραν τους νεκρούς και τους πέταξαν στη θάλασσα, αφού σκότωσαν και πολλές γυναίκες. Όταν διαδόθηκε η φήμη ότι ο αυτοκράτορας μαζί με την Αυγούστα έφυγε για τη Θράκη, οι δήμοι αναγόρευσαν αυτοκράτορα τον πατρικό Υπάτιο, κάθισε στο κάθισμα του Ιπποδρόμου και τον επευφημούσαν οι δήμοι και άκουγε τις βρισιές κατά του Ιουστινιανού. Και ήλθαν από το προάστειο των Φλακιανών οι νεότεροι Πράσινοι, οι θωρακοφόροι, που ανέλαβαν να ανοίξουν το Παλάτι και να βάλουν μέσα σ' αυτό τον Υπάτιο.

[Διάσπαση των δήμων και καταστολή της στάσης]

Ο αυτοκράτορας, αφού πληροφορήθηκε την πυρκαϊά που έβαλε ο όχλος και το τόλημα του Υπατίου, μπήκε στο Παλάτι και ανέβηκε στα λεγόμενα Πούληπιτα, πίσω από το Κάθισμα του Ιπποδρόμου στο Τρίκλινο [αίθουσα δεξιώσεων] με τις χαλκινές πύλες, μαζί με το Μούνδο, τον Κωνσταντίο και το Βελισάριο και άλλους συγκλητικούς και ένα ένοπλο στρατιωτικό σώμα και κουβικουληαρίους και σπαθαρίους. Ο κουβικουληαρίος Ναρσής βγήκε έξω και, μοιράζοντας χρήματα, παρέσυρε μερικούς από τον δήμο των Βενέτων. Αυτοί άρχισαν να φωνάζουν: «Ιουστινιανέ Αύγουστε, συ νικάς (tu vincas). Κύριε, σώσε τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό και τον αυγούστα Θεοδώρα». Τότε το πλήθος διχονόησε και η μία παράταξη όρμησε εναντίον της άλλης. Όσοι ήταν μέσα στο Παλάτι βγήκαν μαζί με στρατεύματα, απέσπασαν μερικούς από το λαό και όρμησαν στον Ιππόδρομο. Ο Ναρσής μπήκε από τις πύλες, ο γιος του Μούνδου από τη Σφενδόνη και άλλοι από

το μονόπατο του καθίσματος στο πέλημα και άρχισαν να σφάζουν τους δήμους, άλλοι με τόξα και άλλοι με σπαθιά ώστε δεν σώθηκε κανείς από τους πολίτες που βρέθηκαν στον Ιππόδρομο είτε ήταν Πράσινοι είτε Βένετος. Ο Βελισάριος εισόρμησε στο αυτοκρατορικό κάθισμα συνοδευόμενος από σπαθάριους, συνέλαβε τον Υπάτιο, τον οδήγησε μπροστά στον αυτοκράτορα και τέλος τον έβαλαν στη φυλακή.

Εκείνη τη ημέρα χάθηκαν 35.000 άντρες. Δεν εμφανίστηκαν πια στην πόλη μέλη των δήμων, αλλά επικράτησε απόλυτη ησυχία. Την επόμενη μέρα σφάχτηκαν ο Υπάτιος και ο αδελφός του Πομπήιος. Τα σώματά τους ρίχτηκαν στη θάλασσα και δημεύτηκαν οι περιουσίες τους, μαζί και η περιουσία άλλων δεκαοκτώ πατρικίων και ιηλουστριων και υπατικών που κατηγορήθηκαν ότι ήταν συνένοχοι του Υπατίου. Κυριάρχησε μεγάλος φόβος στην Πόλη και η Πόλη και για αρκετό χρόνο δεν έγιναν ιππικοί αγώνες.

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, τ. 1 (Λειψία 1883), 181-186. Πβλ. The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History (AD 214-813), αγγλ. μετ., εισαγωγή και σχόλια C. Mango - R. Scott - G. Greatrex, Οξφόρδη 1997. A. Cameron, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Οξφόρδη 1976, 318-333 (=Appendix C: A Circus Dialogue).

V. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. W. E. Kaegi – A. Kazhdan – A. Cutler, Justinian I, *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Οξφόρδη 1991) 1083-1084.
2. R. Browning, *Justinian and Theodora*, Λονδίνο 1987.
3. B. Rubin, *Das Zeitalter Justinians*, τ. 1, Βερολίνο 1960.
4. C. Mango, "Hagia Sophia in Constantinople", *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Οξφόρδη 1991), 892-895.
5. J. B. Bury, *The Nika Riot*, *Journal of Hellenic Studies* 17 (1897) 92-119.
6. A. Cameron, *Heresies and Factions*, *Byzantium* 44 (1974) 92-120.
7. A. Cameron, *Demes and Factions*, *Byzantinische Zeitschrift* 67 (1974) 74-91.
8. A. Cameron, *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Οξφόρδη 1976.
9. R. Guiland, *Études de topographie de Constantinople byzantine*, 2 τόμοι, Βερολίνο 1969.
10. F. Winkelmann, *Zur politischen Rolle der Bevölkerung Konstantinopels von der nachjustinianischen Zeit bis zum Beginn des Bilderstreites*, στο: *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme der Herausbildung des Feudalismus*, έκδ. H. Köpstein – F. Winkelmann, Βερολίνο 1976, 101-119.
11. *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. Ζ' (Αθήνα 1978), 167-168 (συντάκτης του τμήματος αυτού ο R. Browning).
12. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. Α' (4ος-7ος αι.), Αθήνα 1997, 397-419.
13. M. V. Levchenko, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (απ' τις αρχές ως το 1453)*, μετ. Γ. Βιστάκης, Αθήνα κ. κ., 89-94.
14. Δ. Μισίου, *Δήμοι και Δημοκρατία στο Βυζάντιο, Αφιέρωμα στο Ν. Σβορώνο*, τ. Α', Ρέθυμνο 1986, 59-69.

ΑΛΛΑ ΣΧΕΔΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

1. Γράψε μια ιστορία με τίτλο "Με τους Γότθους του Θεουδέριχου". Η ιστορία μπορεί να έχει τα ακόλουθα θέματα: Ο Θεουδέριχος στην Κωνσταντινούπολη. Διαβουλεύσεις και συμφωνία με τον αυτοκράτορα. Επιστροφή στην Παννονία. Το συμβούλιο των γότθων ευγενών εγκρίνει τη συμφωνία με τον ρωμαίο αυτοκράτορα. Προετοιμασία για το ταξίδι. Εικόνες από αυτό, κλπ.

2. Φανταστείτε ότι έρχεστε από μια μικρή πόλη του Βυζαντίου και επισκέπτεστε την Κωνσταντινούπολη μαζί με τον πατέρα σας. Με μορφή επιστολής γράψτε μια ιστορία με τίτλο: «Εντυπώσεις από την Κωνσταντινούπολη»

Μπορείτε να αρχίσετε έτσι:

Κωνσταντινούπολη, 17 Σεπτεμβρίου του σωτηρίου έτους 6060 από κτίσεως κόσμου. Αγαπητέ φίλε, σου γράφω από τη Βασιλεύουσα. Θεέ μου τι υπέροχη πόλη! ...

Ο κάθε μαθητής μπορεί να περιγράψει ένα κτίσμα ή συγκρότημα κτισμάτων ή κάποιο άλλο αξιοθέατο σημείο της Πόλης (Παλάτι, Αγία Σοφία, Λιμάνι κ. ά.).

3. Η Αγία Σοφία: Η οικοδόμηση. Οι αρχιτέκτονες. Τα αρχιτεκτονικά προβλήματα του ναού και η λύση τους. Η εσωτερική διακόσμηση. Η Αγία Σοφία και οι μεγάλες στιγμές της αυτοκρατορίας. Η Αγία Σοφία ως τουριστική ατραξιόν της πρωτεύουσας του Βυζαντινού Κράτους. Η τελευταία λειτουργία πριν από την Άλωση. Η Αγία Σοφία στα δημοτικά τραγούδια του λαού μας.

4. Η Κωνσταντινούπολη: Η ίδρυση. Η πολεοδομική φυσιογνωμία. Τα μνημεία. Η καθημερινή ζωή. Η οικονομική ζωή της πρωτεύουσας. Η εξέλιξη του πληθυσμού. Οι πολιορκίες. Η άλωση. Η Άλωση της Πόλης στα δημοτικά τραγούδια.

2. Ο Ηράκλειος και η δυναστεία του (610-717):

Εσωτερική μεταρρύθμιση και αγώνας επιβίωσης

Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τη σοβαρότητα της κρίσης που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία, μόλις ανέλαβε τη διακυβέρνησή της ο Ηράκλειος.

2. Να αντιληφθούν τη σημασία των θεμάτων για τη διοίκηση και την άμυνα της αυτοκρατορίας.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η διδασκαλία της ενότητας μπορεί να ξεκινήσει από την πολιτική του Ιουστινιανού, η οποία εξάτηλησε τα νομισματικά αποθέματα και το ανθρώπινο δυναμικό της αυτοκρατορίας. Οι συνέπειες φάνηκαν επί των διαδόχων του. Εδώ μπορεί να αξιοποιηθεί το πρώτο παράθεμα και να συσχετιστεί η οικονομική με την στρατιωτική κρίση, καθώς ο βυζαντινός στρατός αποτελούνταν σε μεγάλο μέρος από μισθοφόρους. Η κρίση κορυφώθηκε στις αρχές του 7ου αι. με την όξυνση των εσωτερικών αντιθέσεων και τη δημιουργία μιας ατμόσφαιρας συγκρούσεων που θύμιζαν πολύ εμφύλιο πόλεμο.

Για να κατανοήσουν οι μαθητές τη δυσχερή θέση του Βυζαντίου στις αρχές του 7ου αι. σε Δύση, Ανατολή, Βορρά και Νότο και τη συμβολή του Ηράκλειου στη σωτηρία της, χρειάζεται οπωσδήποτε να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις στο χώρο βάσει ενός ιστορικού χάρτη. Οι νίκες του Ηρακλείου οφείλονται πρωτίστως στο στρατιωτικό τάλαντο του αυτοκράτορα που αναδιοργάνωσε αποτελεσματικά το βυζαντινό στρατό και στο θρησκευτικό και πατριωτικό ενθουσιασμό του βυζαντινού στρατού εναντίον εκείνων που άρπαζαν τον Τίμιο Σταυρό και απειλούσαν τη βυζαντινή πατρίδα τους, τη Ρωμανία. Με την αφήγηση γίνεται κατανοητός ο θρησκευτικός (όχι σταυροφορικός, όπως μερικές φορές άστοχα λέγεται) χαρακτήρας των εκστρατειών του Ηρακλείου (**πρώτος διδακτικός στόχος**).

Για να γίνουν αντιληπτά τα καθέκαστα και η σημασία της διοικητικής μεταβολής που επέφερε η δυναστεία του Ηρακλείου, για την κοινωνία και την άμυνα της αυτοκρατορίας, πρέπει να αξιοποιηθούν ο χάρτης, το απόσπασμα από το έργο *Περί Θεμάτων* και το απόσπασμα της αυτοκρατορικής επιστολής του έτους 687 προς τον πάπα της Ρώμης. Στο πρώτο παράθεμα συσχετίζεται η θεματική διοίκηση με τον πλήρη εξελληνισμό του κράτους, αν και είναι πολύ πιθανό ότι αυτός προηγήθηκε μερικές δεκαετίες από την καθιέρωση του θεσμού των θεμάτων. Από το άλλο παράθεμα προκύπτει ότι περί το 685 υπήρχαν λίγα θέματα στη Μικρά Ασία και ένα μόνο στη Χερσόνησο του Αίμου (επιστολή) (**δεύτερος διδακτικός στόχος**).

Σχολιασμός υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** αποτελεί διαπίστωση του Ιουστίνου Β' για την οικονομική κατάσταση της χώρας, όταν ανήλθε στο θρόνο (565), και προέρχεται από Νεαρά του ίδιου αυτοκράτορα του έτους 566.

Το **δεύτερο παράθεμα** προέρχεται από ένα είδος μεταγενέστερης (10ος αι.) "μονογραφίας" του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ' για την ιστορία του θεσμού των θεμάτων. Ο συγγραφέας, ο οποίος, ως σημειωθεί, δεν διέθετε πάντοτε καλές και αξιόπιστες πληροφορίες για το πρόβλημα αυτό, ανάγει την καθιέρωση του θεσμού στην εποχή των διαδόχων του Ηρακλείου και την θεωρεί αποτέλεσμα του ακρωτηριασμού του κράτους σε Ανατολή (απώλεια της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου) και Δύση (δείξδωση των Σλάβων και ίδρυση σκλαβηνιών στη Χερσόνησο του Αίμου) που έλαβε χώρα επί Ηρακλείου. Η θεματική διοίκηση συνδέεται με ένα άλλο γεγονός, τον εξελληνισμό του κράτους.

Το **τρίτο παράθεμα** προέρχεται από μια επιστολή του Ιουστινιανού Β' προς τον πάπα της Ρώμης, οποία χρονολογείται στα 687 και περιλαμβάνει πληροφορίες για τη διοικητική διάρθρωση του κράτους στα τέλη του 7ου αι.

Το **εικονογραφικό υλικό** περιλαμβάνει μια παράσταση του στρατηγού-αυτοκράτορα Ηρακλείου ως Δαβίδ, η δεύτερη εικόνα δείχνει τον πέρση μεγάλο βασιλιά να παρακολουθεί διεξαγωγή μάχης, ενώ ο χάρτης δείχνει τα θέματα της Μικράς Ασίας κατά την περίοδο από τον 7ο έως τον 9ο αι.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Ως παράγοντες που συνέβαλαν στη νίκη του Ηρακλείου κατά των Περσών θεωρούνται η προσωπικότητα, η αποφασιστικότητα και η τακτική του Ηρακλείου, η υλική συνδρομή της εκκλησίας και ο θρησκευτικός και πατριωτικός ενθουσιασμός που κυριάρχησε στις τάξεις του βυζαντινού στρατού (**πρώτη ερώτηση**).

Σύμφωνα με το παρατιθέμενο απόσπασμα, η καθιέρωση των θεμάτων υπαγορεύτηκε από τον ακρωτηριασμό, δηλ. την εδαφική συρρίκνωση του Βυζαντίου στα χρόνια του Ηρακλείου του Λίβου και των διαδόχων του σ' Ανατολή και Δύση εξαιτίας της αραβικής επέκτασης και της εγκατάστασης των Σλάβων στα Βαλκάνια (ίσως και της ίδρυσης του Βουλγαρικού Κράτους) και η ανάγκη οργάνωσης της άμυνας και της απόκρουσης των συγκεκριμένων εχθρών με μεταβίβαση μέρους της κεντρικής εξουσίας στους επαρχιακούς διοικητές (**στρατηγοί θεμάτων**). Τη μεταβίβαση και αποκέντρωση της αυτοκρατορικής εξουσίας καθώς και τον κατακερματισμό και υποδιαίρεση των μεγάλων διοικήσεων του παρελθόντος θεωρούμε ότι υπαινίσσεται η λέξη **κατέτεμμεν** του πρωτότυπου κειμένου που μεταφράζεται **κατέτμησε (δεύτερη ερώτηση)**.

Στα τέλη του 7ου αι. είχαν ήδη ιδρυθεί τα εξαρχάτα της Ιταλίας (με πρωτεύουσα τη Ραβέννα) και της Αφρικής (με πρωτεύουσα την Καρχηδόνα), τα θέματα Θράκης (στο ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας), Καραβησιάνων (το μοναδικό ναυτικό θέμα με πρωτεύουσα τη νήσο Κέω), Οψικίου, Ανατολικών και Αρμενιικών στη Μ. Ασία. Επίσης το στρατηγικό σημασία λιμάνι και φρούριο Septem/Ceuta απέναντι από το Στενό του Γιβραλτάρ είχε διοικητική αυτοτέλεια και φυλασσόταν από το σώμα των ηλεγόμενων Septensiani. Εκτός από τα στρατεύματα που προστάτευαν τα θέματα και τα εξαρχάτα, υπήρχαν **οι σχολές και οι εξκουβίτορες του Ιερού Παλατίου (τρίτη ερώτηση)**. Η κατάσταση αυτή είχε αλλιάξει ριζικά κατά τον 9ο αι. Ως τότε ιδρύθηκαν πολλά νέα θέματα, ενώ τα παλαιά είχαν διαιρεθεί και πολλαπλασιαστεί.

Ο Δαβίδ νίκησε χάρη στην πίστη του στο Θεό το φοβερό και ακαταμάχητο γίγαντα Γολιάθ. Κάτι παρόμοιο συνέβη και με τον Ηράκλειο που με πολύ μικρά μέσα, χάρη στην ακράδαντη πίστη του, νίκησε το πανίσχυρο Περσικό Κράτος (**τέταρτη ερώτηση**).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. W. E. Kaegi – A. Kazhdan-A. Cutler, “*Herakleios*”, ODB (Οξφόρδη 1991) 916-917.
2. A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, Αμστερνταμ 1968-1980.
3. R.-J. Lilie, *Die zweihundertjährige Reform*, Byzantino-Slavica 45 (1984) 27-39.

ΠΡΩΤΟ ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΤΙΚΟ ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

Κεφάλαιο 1ο: Οι Πρώτοι Αιώνες του Βυζαντίου (330-717)

I. Στοιχεία του Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ: ΟΝΟΜΑ
ΤΑΞΗ: ΤΜΗΜΑ:
ΜΑΘΗΜΑ: ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(Από τις πέντε ερωτήσεις επιλέγετε τρεις. Κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να εξηγήσετε τους όρους: αιρέσεις, σύνοδοι, δήμοι, Νεαρές.
2. Να κατατάξετε κατά χρονολογική σειρά τα παρακάτω γεγονότα και να σημειώσετε για το καθένα την απαραίτητη χρονολογία στις αντίστοιχες στήλες

α/α	Γεγονότα	Χρονολ. σειρά	Έτος
α.	Έκδοση Θεοδοσιανού Κώδικα		
β.	Β' Οικουμενική Σύνοδος		
γ.	Ίδρυση Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης		
δ.	Δ' Οικουμενική Σύνοδος		
ε.	Εγκαίνια της Κωνσταντινούπολης		

3. Να γράψετε δίπλα σε κάθε αριθμό της στήλης Α το γράμμα της στήλης Β που αντιστοιχεί σ' αυτό. Ένα στοιχείο της στήλης Β περισσεύει.

A	B
1. Συμφωνία του Μιλάνου (313)	α. Γ' Οικουμενική Σύνοδος στην Έφεσο (431)
2. Κατάργηση Ολυμπιακών Αγώνων	β. Ουάλης
3. Νεστοριανισμός	γ. Θεοδόσιος
4. Βρήκε τον θάνατο στο πεδίο της μάχης	δ. Α' Οικουμενική Σύνοδος στη Νίκαια (325)
	ε. Ανεξιθρησκία

4. Αφού μελετήσετε την πηγή της σελίδας 5 «Νόμισμα και εξωτερικό εμπόριο», να επισημάνετε τους λόγους της διεθνούς φήμης του βυζαντινού νομίσματος.
5. Να γράψετε δίπλα σε κάθε αριθμό της στήλης Α το γράμμα της στήλης Β που αντιστοιχεί σ' αυτό. Δύο στοιχεία της στήλης Β περισσεύουν.

A	B
1. Στάση του Νίκα	α. Πανδέκτης
2. Αναστολή λειτουργίας Νεοπλατωνικής Ακαδημίας	β. Αγία Σοφία
3. Ανθέμιος και Ισίδωρος	γ. Δήμοι
4. Στρατιωτικά κτήματα	δ. Θεοδόσιος
	ε. Ιουστινιανός
	στ. Θέματα

ΟΜΑΔΑ Β

(Από τις τέσσερις ερωτήσεις επιλέγετε δύο. Κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Για ποιους λόγους ο θεματικός στρατός ήταν περισσότερο αξιόμαχος και αποτελεσματικός από το μισθοφορικό στρατό;
2. Πώς κρίνετε την εξωτερική πολιτική του Ιουστινιανού και τι αποδεικνύει αυτή;
3. Ποια καινοτομία εφάρμοσαν οι αρχιτέκτονες του ναού της Αγίας Σοφίας;
6. Μελετήστε με προσοχή τα δύο παραθέματα της σελίδας 16 του σχολικού βιβλίου. Ποιοι λόγοι υπαγόρευαν την ίδρυση των θεμάτων. Ποια θέματα μαρτυρούνται στα τέλη του 7ου αι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΛΑΟΙ ΣΤΟΝ ΠΕΡΙΓΥΡΟ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ι. Ο ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

1. Οι Σλάβοι και οι σχέσεις τους με το Βυζάντιο

Διδακτικός στόχος

Να παρακολουθήσουν οι μαθητές τις μεταβολές που σημειώθηκαν στην κατάσταση των Σλάβων από τη στιγμή που εγκαταστάθηκαν στη Χερσόνησο του Αίμου ως την αφομοίωσή τους από το Βυζάντιο και να κατανοήσουν τη σημασία τους για τους ίδιους και την αυτοκρατορία.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η διδασκαλία της ενότητας μπορεί να ξεκινήσει από την προηγούμενη ενότητα για τον Ηράκλειο και ειδικά το σημείο που αναφέρεται στις επιδρομές και τις εγκαταστάσεις ξένων λαών στα εδάφη της Χερσονήσου του Αίμου στις αρχές του 7ου αι. Ένας από αυτούς ήταν οι Σλάβοι.

Σχετικά με τη γεωγραφική επέκταση των Σλάβων μας πληροφορεί ο χάρτης στη αρχή της ενότητας. Για την κατάσταση, την εξωτερική εμφάνιση και ενδυμασία και τις συνήθειες των Σλάβων, προτού αυτοί εγκατασταθούν στα εδάφη της αυτοκρατορίας, διαφωτιστικά είναι τα αποσπάσματα από το Στρατηγικόν του Μαυρικού και τον Προκόπιο και η εικόνα με την παράσταση της σλαβικής κατοικίας στην αρχή της διδακτικής ενότητας (αριστερά από τον χάρτη).

Η κατανόηση της σημασίας της εγκατάστασης των Σλάβων στα βυζαντινά εδάφη και της ίδρυσης **σκληθηνίων**, των ποικίλων σχέσεών τους με τους Βυζαντινούς και τέλος της αφομοίωσής τους από τη βυζαντινή κοινωνία τόσο για τους ίδιους τους Σλάβους όσο και την Βυζαντινή Αυτοκρατορία διευκολύνεται από τα δύο σχετικά παραθέματα του παρόντος βιβλίου (**διδακτικός στόχος**). Η διαδικασία της **αφομοίωσης των Σλάβων** μπορεί να συζητηθεί με τη βοήθεια του τρίτου παραθέματος του παρόντος βιβλίου. Οι μαθητές μπορούν να εντοπίσουν στο παράθεμα τα τρία στάδια της διαδικασίας της αφομοίωσης των Σλάβων από τα τέλη του 7^{ου} αι., οπότε οργανώνεται το θέμα Ελλάδος, ως τα χρόνια του Βασιλείου Α' (876-886), στα τέλη του 9^{ου} αι. Να επισημανθεί ότι η στρατιωτική καθυπόταξη των Σλάβων επιτεύχθηκε με διάφορα μέτρα, όπως οι εκστρατείες και οι εποικισμοί (μεταφορές πληθυσμών) και ότι συνοδευόταν από την ίδρυση θεμάτων στις περιοχές τους και την ένταξη των Σλάβων στους στρατιωτικούς καταλόγους των θεμάτων, ενώ ο εκχριστιανισμός τους από την ίδρυση νέων επισκοπών και την ένταξή τους στην εκκλησιαστική διοίκηση του Βυζαντινού Κράτους.

Με αφορμή τη συζήτηση για το πρόσθετο παράθεμα από το Χρονικόν της Μονεμβασίας, μπορεί να θιγεί σύντομα ένα **ιστορικό πρόβλημα**. Είναι η ακραία ιστορική **θεωρία του Φαημεράυερ**

για τον εκσλαβισμό των Ελλήνων που διατυπώθηκε περί το 1830. Πρέπει να τονιστεί στους μαθητές ότι η θεωρία αυτή έχει πλέον εγκαταλειφθεί και ότι οι σχετικές επιστημονικές απόψεις είναι σήμερα πολύ περισσότερο νηφάλιες απ' ό,τι ήταν στις αρχές του 19ου αι.

Πρόσθετα παραθέματα

1. Οι πρώτες μόνιμες σλαβικές εγκαταστάσεις στη Θράκη

Αυτό το ίδιο έτος, το τρίτο μετά το θάνατο του αυτοκράτορα Ιουστινίου, επί της βασιλείας του Τιβερίου, ο απαίσιος λαός των Σκλαβήνων εξόρμησαν και διέτρεξαν ολόκληρη την Ελλάδα, και τη χώρα των Θεσσαλονικέων και όλη τη Θράκη, και κυρίευσαν πόλεις και κατέλαβαν πολυάριθμα φρούρια και κατέστρεψαν και πυρπόλησαν και αιχμαλώτισαν τον λαό και οδήγησαν μακριά τους αιχμαλώτους και έγιναν κύριοι όλης της υπαίθρου και κατοικούν σ' αυτή, τέσσερα χρόνια τώρα, σαν να είναι δική τους χωρίς φόβο.

Επειδή ο αυτοκράτορας έχει εμπλακεί σε πόλεμο με τους Πέρσες και έχει στείλει όλες τις δυνάμεις του στην Ανατολή, ζουν με την άνεσή τους στη χώρα και κατοικούν σ' αυτή και εξαπλώνονται όσο μακριά τους επιτρέπει ο Θεός, και ερημώνουν και καίουν και αιχμαλωτίζουν, σε τέτοια έκταση που έχουν φτάσει στα εξωτερικά τείχη της πόλης (δηλαδή τα Μακρά Τείχη της Κωνσταντινούπολης), απ' όπου οδήγησαν μακριά τα κοπάδια αλόγων του αυτοκράτορα, πολλή χιλιάδες στον αριθμό, και ό,τι άλλο μπόρεσαν να βρουν. Και ως σήμερα ακόμη, το έτος 895 (=584), στρατοπεδεύουν και κατοικούν εκεί και ζουν ειρηνικά στη ρωμαϊκή επικράτεια, σίγουρα και χωρίς φόβο, και αιχμαλωτίζουν και σκοτώνουν και καίουν.

Και έγιναν βαθύπλουτοι σε χρυσό και ασήμι και κοπάδια αλόγων και απέκτησαν πολλά όπλα και έμαθαν να μάχονται καλύτερα από τους Ρωμαίους, ενώ αρχικά δεν ήταν παρά άξεστοι βάρβαροι που δεν τολμούσαν να εμφανισθούν έξω από τα πυκνά τους δάση. Και όσο για τα όπλα δεν ήξεραν ακόμη και τι είναι αυτά, εκτός από δύο-τρία λογχάδια, δηλαδή κοντά δόρατα.

Ιωάννης Εφέσου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Γ' μέρος, κεφ. 25, λατ. μετ. E. W. Brooks, Λουβαίν 1952 (ανατύπωση της έκδοσης του 1936), 248-249.

2. Η αβαροσλαβική εισβολή και κατάκτηση της Πελοποννήσου (587)

Σε μια άλλη εισβολή του (ο Χαγάνος των Αβάρων) κατέκτησε ολόκληρη τη Θεσσαλία και ολόκληρη την Ελλάδα και την Παλαιά Ήπειρο και την Αττική και την Εύβοια. Οι Άβαροι εισέβαλαν ορμητικά και στην Πελοπόννησο και την κατέκτησαν με πόλεμο και, αφού εκδίωξαν και εξόντωσαν τους ευγενείς ελληνικούς πληθυσμούς, κατοίκησαν οι ίδιοι σ' αυτή την περιοχή. Όσοι κατόρθωσαν να ξεφύγουν από τα φονικά χέρια τους σκορπίστηκαν σε διαφορετικούς τόπους.

Οι κάτοικοι των Πατρών μεταφέρθηκαν στο Ρήγιο της Καλαβρίας και οι κάτοικοι του Άργους στο νησί Ορόβη, ενώ οι Κορίνθιοι μετοίκησαν στο νησί της Αίγινας. Τότε λοιπόν εγκατέλειψαν το έδαφος της πατρίδας τους και οι Λάκωνες και άλλοι από αυτούς αναχώρησαν για το νησί της Σικελίας, όπου ένα μέρος τους ζει ακόμη, στον τόπο που ονομάζεται Δέμεννα. Αυτοί ονομάζονται Δεμενίτες αντί Λακεδαιμόνιτες και διατηρούν την ιδιαίτερη διάλεκτο των Λακώνων. Ένα άλλο μέρος τους βρήκαν έναν δύσβατο τόπο κοντά στο γιαλό, έχτισαν (εκεί) οχυρή πόλη που την ονόμασαν Μονεμβασία, γιατί είχε μόνο μια «έμβασιν» για τους εισερχόμενους, και κατοίκησαν σ' αυτή μαζί με τον επίσκοπό τους. Οι βοσκοί και οι αγρότες εγκαταστάθηκαν στους κοντινούς κακοτράχαλους τόπους που ονομάστηκαν πρόσφατα Τζακονίες.

Έτσι οι Άβαροι κατέλαβαν και κατοίκησαν την Πελοπόννησο και παρέμειναν σ' αυτή διακόσια δεκαοκτώ χρόνια χωρίς να εξαρτώνται από τον ρωμαίο αυτοκράτορα ή άλλον κύριο, από το έτος

6096 από κτίσεως κόσμου(=587 μ. Χ.), που ήταν το έκτο έτος της βασιλείας του Μαυρικίου, μέχρι το έτος 6313 (=805) που ήταν το τέταρτο έτος της βασιλείας του Νικηφόρου του Παλαιού, που είχε γιο το Σταυράκιο.

Cronaca di Monembasia, έκδ. I. Duicev (=Testi, 12), Παλιέρμο 1976, 12-16.

3. Η αφομοίωση των Σλάβων

Ο πατέρας μας, ο αείμνηστος Βασίλειος [Α', 867-886], ο αυτοκράτορας των Ρωμαίων, έπεισε τους Σλάβους να εγκαταλείψουν τα αρχαία έθιμά τους, αφού τους έκανε Έλληνες και τους υπήγαγε στους κυβερνήτες σύμφωνα με το ρωμαϊκό πρότυπο, και τους βάπτισε, τους ελευθέρωσε από τη σκλαβιά στους ηγεμόνες τους και τους δίδαξε να πολεμούν τα έθνη που είναι εχθρικά προς τους Ρωμαίους.

D. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη*, 500-1453, α' τόμος, 140.

Σχολιασμός υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** προέρχεται από το Στρατηγικόν του Μαυρικίου, ένα στρατιωτικό εγχειρίδιο με πολύ καλή πληροφόρηση για τους εχθρούς της αυτοκρατορίας. Περιγράφει τα πολεμικά τεχνάσματα των Σλάβων και των Αντών με αξιοποίηση των ποταμών, πέρα από το Δούναβη, όπου είχαν κτίσει τα χωριά τους. Το **δεύτερο παράθεμα**, από το έργο του Προκοπίου, μιλά απαξιωτικά για την πολιτική οργάνωση αυτών των λαών που χαρακτηρίζεται ως **δημοκρατία**, μια έννοια ισοδύναμη με την αναρχία για τους Βυζαντινούς.

Το **πρώτο πρόσθετο παράθεμα** προέρχεται από τη σύγχρονη συριακή Εκκλησιαστική Ιστορία του Ιωάννη Εφέσου και μας δια φωτίζει για τις πρώτες σλαβικές εγκαταστάσεις στη Θράκη μεταξύ 581 και 584 και τις συνέπειες για το βυζαντινό πληθυσμό της περιοχής αυτής.

Το **δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** από το Χρονικόν της Μονεμβασίας, περιγράφει την λεγόμενη «κατάκτηση» της Πελοποννήσου από τους Αβάρους και τους Σλάβους στα τέλη του 6^{ου} αι. Οι πληροφορίες αυτές δεν θεωρούνται σήμερα απόλυτα αξιόπιστες και χρησιμοποιούνται με προσοχή, σε συνδυασμό με τα πορίσματα της αρχαιολογίας και της νομισματολογίας.

Το **τρίτο πρόσθετο παράθεμα** περιγράφει τη διαδικασία εξελληνισμού των Σλάβων που είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα.

Το **γράφημα** της σελίδας 22 δείχνει την πυκνότητα των σλαβικών εγκαταστάσεων στον ελληνικό χώρο και προσφέρεται για χρήσιμες παρατηρήσεις και συμπεράσματα.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Ο Προκόπιος μιλά απαξιωτικά για τη **δημοκρατία** που εφάρμοζαν οι Σλάβοι και οι Άντες και που ήταν για τους Βυζαντινούς ισοδύναμη με την αναρχία (η συσχέτισή της με τους δήμους του Ιπποδρόμου είναι χαρακτηριστική). Ο όρος **δημοκρατία** άλλαξε σημασία στο πέρασμα των αιώνων. Έτσι στην αρχαία Αθήνα ο όρος **δημοκρατία** σήμαινε «πολιτική κυριαρχία του δήμου» που ασκείται με άμεσο τρόπο, ενώ σήμερα σημαίνει «έμμεση ή αντιπροσωπευτική (κοινοβουλευτική) δημοκρατία» (**πρώτη ερώτηση**).

Σημαντικές για τη στρατιωτική αντιμετώπιση των Σλάβων ήταν οι ακόλουθες πληροφορίες του παρατιθέμενου αποσπάσματος του Στρατηγικού του Μαυρικίου: Ότι οι Σλάβοι συνηθίζουν να στήνουν ενέδρες σε τοπους δασώδεις και απόκρημνους και στις διαβάσεις των ποταμών και ότι στην τελευταία περίπτωση καταδύονται στον πυθμένα του ποταμού και μένουν εκεί, αναπνέοντας με μακρύ καλάμι (**δεύτερη ερώτηση**).

2. Οι Βούλγαροι και οι σχέσεις τους με το Βυζάντιο

Διδακτικός στόχος

Να παρακολουθήσουν οι μαθητές την εθνογένεση των Βουλγάρων και την εξέλιξη των σχέσε-
ών τους με το Βυζάντιο μέχρι τον εκχριστιανισμό τους.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η ίδρυση του Βουλγαρικού Κράτους ήταν πολύ σημαντική. Επρόκειτο για το πρώτο βαρβαρικό κράτος εντεύθεν του συνόρου του Δούναβη. Η έμμηση αρχικά αναγνώριση του κράτους αυτού από τη βυζαντινή κυβέρνηση με την πληρωμή ετήσιου φόρου ήταν η πρώτη πράξη μιας νέας πολιτικής στα Βαλκάνια, μιας Realpolitik που ήταν σύμφωνη με τις δυνατότητες του εξασθενημένου Βυζαντινού Κράτους και το νέο διεθνές περιβάλλον του (**πρώτο παράθεμα**).

Η εθνογένεση των Βουλγάρων και η συμβολή του σλαβικού στοιχείου σ' αυτή μπορούν να συζητηθούν με τη βοήθεια των δύο αποσπασμάτων από το έργο του χρονογράφου Θεοφάνη. Πρωτού οι δύο λαοί αναμειχτούν και συγχωνευτούν, εκδηλώθηκαν αντιπαράθεσεις και συγκρούσεις, όπως προκύπτει από άλλο απόσπασμα του Θεοφάνη που παρατίθεται πιο κάτω.

Οι σχέσεις του Βυζαντίου με τους Βουλγάρους προσδιορίζονται από το δίδυμο πόλεμος-εμπόριο. Το εμπόριο διέπεται από κανόνες καθορισμένους από διμερείς συνθήκες. Σημαντικό σταθμό στην ιστορία των σχέσεων αυτών αποτελεί ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων.

Πρόσθετο παράθεμα

Εσωτερικές ταραχές στη Βουλγαρία

Αυτό το χρόνο (763 ή 764) [...] οι Βούλγαροι επαναστάτησαν και σκότωσαν τους κυρίους τους που ήταν από τη δυναστεία που βασίλευε και όρισαν κύριό τους τον **κακόβουλο Τελέτζη** που ήταν τριάντα χρονών. Τότε πολλοί Σλάβοι τράπηκαν σε φυγή και προσχώρησαν στον αυτοκράτορα που τους εγκατέστησε στον ποταμό Αρτάνα της Βιθυνίας.

Στις 16 Ιουνίου ο αυτοκράτορας εκστράτευσε στη Θράκη [...]. Ο Τελέτζης, όταν πληροφορήθηκε τη διπλή εκστρατεία του από στεριά και θάλασσα, επιστράτευσε είκοσι χιλιάδες άνδρες από τους γειτονικές φυλές ως συμμάχους και τους εγκατέστησε στα κάστρα [...]. Και ο αυτοκράτορας φτάνοντας στη Βουλγαρία, στρατοπέδευσε στον κάμπο της Αγκιάλου. Και στις 30 Ιουνίου [...] εμφανίστηκε ο Τελέτζης, συνοδευόμενος από ένα πλήθος συμμαχικών φυλών. Και συγκρούστηκαν και αλληλοσφάζονταν για πολλές ώρες, στο τέλος όμως ο Τελέτζης τράπηκε σε φυγή. Η μάχη κράτησε από τις 11 η ώρα το πρωί ως αργά το βράδυ [...].

Οι Βούλγαροι σασίασαν και σκότωσαν τον Τελέτζη με τους άρχοντές του και έβαλαν στη θέση του το Σαβίνο, γαμπρό του παλιού τους κυρίου Κορμεσίου. Όταν όμως ο Σαβίνος έστειλε μήνυμα στον αυτοκράτορα, ζητώντας ειρήνη, οι Βούλγαροι συγκάλεσαν συνέλευση και αντιστάθηκαν με πείσμα στα σχέδιά του, λέγοντας, «εξαιτίας σου η Βουλγαρία κινδυνεύει να υποδουλωθεί στους Ρωμαίους». Ξέσπασε επανάσταση και ο Σαβίνος κατέφυγε στη Μεσημβρία και προσχώρησε στον αυτοκράτορα. Και οι Βούλγαροι έβαλαν στη θέση του τον Παγάνο.

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, τόμ. Ι, Λειψία 1883, 432-433.

Σχολιασμός υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα**, απόσπασμα από το έργο του Θεοφάνη, περιγράφει τον γεωγραφικό χώρο και τις συνθήκες ίδρυσης του Πρώτου Βουλγαρικού Κράτους και διαφωτίζει το ρόλο που έπαιξαν οι σλαβικές φυλές **Επτά Φυλές** και **Σεβέρεις** στο πλαίσιο του νεοπαγούς Πρωτοβουλγαρικού Κράτους.

Το **δεύτερο παράθεμα** διευκρινίζει το περιεχόμενο των βυζαντινοβουλγαρικών συνθηκών των ετών 716 (μεταξύ Κορμεσίου και Θεοδοσίου Γ') και 812 (μεταξύ Κρούμου και Μιχαήλ Α' Ραγκαβέ), από τις οποίες η δεύτερη επαναλαμβάνει τους όρους της πρώτης αλλά προσθέτει και άλλους όρους σ' αυτή.

Το **πρόσθετο παράθεμα** περιγράφει τις συγκρούσεις της παλαιοβουλγαρικής αριστοκρατίας και των σλαβικών μαζών στη Βουλγαρία, προτού αυτά τα δύο πληθυσμιακά στοιχεία συγχωνευτούν στον βουλγαρικό λαό. Η πολιτική των Βουλγάρων έναντι του Βυζαντίου προκάλεσε συχνά συγκρούσεις. Οι βασιλείς συντάσσονταν άλλοτε με την φιλοβυζαντινή (όπως ο Σαβίνος, γαμπρός του Κορμεσίου που είχε υπογράψει το 716 συνθήκη ειρήνης με τον Θεοδόσιο Γ', που κατηγορήθηκε ότι θέλει να υποτάξει τη Βουλγαρία στους Ρωμαίους) και άλλοτε με την αντιβυζαντινή πολιτική παράταξη (όπως ο κακόβουλος Τελέτζης και ο Παγάνος) που ταυτίζεται με τους **βογιάρους**, δηλαδή την παλαιοβουλγαρική πολεμική αριστοκρατία. Οι σλαβικές μάζες συνήθως συγκρούονται με τους βογιάρους και τους βασιλείς που ακολουθούν αντιβυζαντινή πολιτική.

Ο **χάρτης** στο τέλος της ενότητας είναι πολύ χρήσιμος, γιατί βοηθάει τους μαθητές να προσανατολιστούν στο χώρο του Πρώτου Βουλγαρικού Κράτους, να δουν τα σημεία στα οποία οι Βούλγαροι εγκατέστησαν τους Σλάβους και τις παραλιακές ελληνικές πόλεις (Αγχίαθος, Μεσημβρία κ.ά.), οι οποίες είχαν ιδιαίτερη σημασία για τη διείσδυση της βυζαντινής επιρροής στη Βουλγαρία. Εδώ, σύμφωνα με το παράθεμα, κατέληγαν βυζαντινές εκστρατείες και κατέφευγαν Βούλγαροι που διώκονταν από τους βογιάρους.

Το **εικονογραφικό υλικό** συμπληρώνεται από την εικόνα του σλαβικού αγγείου του 7ου αι.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Η περιοχή, όπου εγκαταστάθηκαν οι Βούλγαροι, ήταν περιτριγυρισμένη από φυσικά εμπόδια: Ο Δούναβης βόρεια, η οροσειρά του Αίμου νότια και νοτιοδυτικά, ο Εύξεινος ανατολικά. Έτσι η περιοχή μπορούσε εύκολα να διασφαλιστεί από στρατιωτική άποψη (**πρώτη ερώτηση**).

Οι Σλάβοι χρησιμοποιήθηκαν για τη φύλαξη και την στρατιωτική ασφάλιση των **κλεισουργών** του Αίμου προς την πλευρά του Βυζαντίου και της Αβαρίας (**δεύτερη ερώτηση**).

Ο Θεοφάνης στο δεύτερο παράθεμα αναφέρει τις συνθήκες των ετών 716 και 812 που ρυθμίζουν διάφορα ζητήματα, όπως ήταν ο καθορισμός της συνοριακής γραμμής στη Θράκη, τα καθέκαστα των εμπορικών ανταλλαγών (εμπορεύματα και γραφειοκρατικές προϋποθέσεις), και η τύχη των φυγάδων (**τρίτη ερώτηση**).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. D. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, 2 τόμοι, μετ. Γ. Τσεβρεμέσ, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.
2. O. Pritsak, "Slavs", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1916-1918.
3. R. Browning, "Bulgaria", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 332-334.

II. Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΙΣΛΑΜ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

1. Η εξάπλωση των Αράβων

Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τη σημασία των συναφών με το Ισλάμ όρους
2. Να γνωρίσουν τις προϋποθέσεις εμφάνισης και τη διαδικασία εξάπλωσης του Ισλάμ.
3. Να εκτιμήσουν οι μαθητές το σημαντικό ρόλο που έπαιξε το Ισλάμ στην ιστορία.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η διδασκαλία της ενότητας μπορεί να ξεκινήσει από το ρόλο που παίζει σήμερα το Ισλάμ στις συγκρούσεις της Μέσης Ανατολής. Το πρώτο βήμα είναι η εξήγηση των συναφών με το όρο Ισλάμ (πρώτος διδακτικός στόχος).

Ακολουθεί η παρουσίαση των αραβικών κατακτήσεων των Αράβων με τη βοήθεια ενός καλού ιστορικού χάρτη. Με αφορμή την περίπτωση του υγρού πυρός μπορεί να συζητηθεί η σημασία της τεχνολογίας στην έκβαση των πολέμων και στη συνέχεια πρέπει να εξεταστούν οι προϋποθέσεις και οι παράγοντες των αραβικών κατακτήσεων (δεύτερος διδακτικός στόχος). Με τη βοήθεια του πρώτου παραθέματος μπορεί να διευκρινιστεί η έννοια του ιερού πολέμου και η σημασία του για την έξοδο των Αράβων από τη Χερσόνησό τους. Το σχετικό χωρίο του Κορανίου μπορεί να συγκριθεί με το παπικό κήρυγμα στην Κληρμόν της Γαλλίας στις παραμονές της α' σταυροφορίας, τη δυτικοευρωπαϊκή και χριστιανική εκδοχή του ιερού πολέμου. Η εξέταση των παραγόντων και συνθηκών της αραβικής εξάπλωσης θα στηριχθεί στις πληροφορίες του Μιχαήλ του Σύρου που περιλαμβάνεται στην ενότητα για τις αιρέσεις, του Άραβα ιστορικού Μπαλαδούρι για τους όρους κατάκτησης της Αιγύπτου και του πρόσθετου παραθέματος από τον αιγύπτιο χρονικογράφο Ιωάννη, επίσκοπο Νικίου.

Πρόσθετα παραθέματα

1. Η συμφωνία παράδοσης των Ιεροσολύμων μεταξύ του χαλίφη Ομάρ και των χριστιανών.

Στο όνομα του φιλεύσπλαχνου Αηλιάχ. Η συμφωνία αυτή ισχύει για όλους τους χριστιανούς υπηκόους μας, τους ιερείς, τους μοναχούς και τις μοναχές. Τους εγγυάται προστασία, οπουδήποτε και αν βρεθούν. Ως χαλίφης δεσμεύομαι να εξασφαλίσω προστασία σε μας τους ίδιους και τους οπαδούς μας και όλους τους χριστιανούς υπηκόους μας, που ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις τους. Η ίδια προστασία παρέχεται στις εκκλησίες, τα σπίτια και τους τόπους προσκύνησης, αηλιά και στους προσκυνητές που επισκέπτονται αυτούς τους τόπους και όλους εκείνους που αναγνωρίζουν τον προφήτη Ιησού.

H. Basley-H. Glaser-W. Hug-Fr. Bahl, *Geschichtliche Weltkunde*, τ. 2 (Vom Frankenreich bis zum Westfälischen Frieden), Ausgabe für Gymnasien in Bayern, Verlag Moritz Diesterweg, Φραγκφούρτη-Βερολίνο-Μόναχο 1981, 16.

2. Ο Αμπ κατακτά την Αίγυπτο

Ο [Άραβας στρατηγός] Αμπ άφησε την Κάτω Αίγυπτο και προχώρησε για να πολεμήσει ενάντια στο Ριφ. Και έστειλε μερικούς Μουσουλμάνους ενάντια στην Αντινόη. Όταν οι Μουσουλμάνοι είδαν την αδυναμία των Ρωμαίων και την εχθρότητα του Ησού για τον αυτοκράτορα Ηράκλειο, εξαιτίας των διώξεων με τις οποίες είχε μεταχειρισθεί όλη τη χώρα της Αιγύπτου σε σχέση με την ορθόδοξη πίστη, με παρακίνηση του πατριάρχη Κύρου, που ακολουθούσε το δόγμα της Συνόδου της Χαλκηδόνας, έγιναν τολμηρότεροι και δυνατότεροι στον πόλεμο. Οι κάτοικοι της πόλης Αντινόης επιδίωξαν να συμφωνήσουν [κάποια] μέτρα με τον έπαρχό τους Ιωάννη, για να επιτεθούν στους Μουσουλμάνους. Αηλιά αυτός αρνήθηκε και σηκώθηκε βιαστικά με τον στρατό του και, έ-

χοντας συλλέξει όλους τους φόρους της πόλης, πήγε στην Αλεξάνδρεια· γιατί ήξερε ότι δεν μπορούσε να αντισταθεί στους Μουσουλμάνους, [και φοβούνταν] ότι θα έχει την ίδια μοίρα με τη φρουρά του Φαγιούμ. **Πραγματικά όλοι οι κάτοικοι της επαρχίας υποτάχθηκαν στους Μουσουλμάνους και πλήρωναν σ' αυτούς φόρους. Και περνούσαν από σπαθί τους ρωμαίους στρατιώτες που συναντούσαν.** Και οι ρωμαίοι στρατιώτες ήταν σ' ένα φρούριο και οι Μουσουλμάνοι τους πολιορκήσαν και κυριεύσαν τους καταπέλτες και γκρέμισαν τους πύργους τους και τους εκδίωξαν από το φρούριο. Και οχύρωσαν το φρούριο της Βαβυλώνας και κατέλαβαν την πόλη Nakius και ισχυροποιήθηκαν.

The Chronicle of John, *Bishop of Nikiu*, translated from Zotenberg's Ethiopic Text by R. H. Charles, CXV, 9-12, Λονδίνο 1916, 184.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** είναι απόσπασμα από το ιερό βιβλίο του Ισλάμ, το Κοράνιον. Με αυτό καλούνται οι πιστοί να επιτεθούν στους απίστους. Στα εδάφια αυτά θεμελιώνεται η έννοια του ιερού πολέμου. Οι απόψεις αυτές δεν είναι ενιαίες, αλλήλα χαρακτηρίζονται από αντιφάσεις.

Το **δεύτερο παράθεμα** προέρχεται από τον Άραβα ιστορικό Μπαλιαδούρι που αντλεί τις πληροφορίες του από το γιο του στρατηγού Άμβρου, κατακτητή της Αλεξάνδρειας. Ο Μπαλιαδούρι αναφέρεται στην φορολογία εγγείου κτήσεως που επέβαλλαν οι Άραβες στην Αίγυπτο. Ο τρόπος φορολόγησης των κατακτημένων περιοχών ήταν ένα από τα μυστικά της επιτυχίας των Αράβων. Συγκεκριμένα η φορολογία δεν ήταν πολύ μεγάλη και σε κάθε περίπτωση ήταν πολύ μικρότερη από τη φορολογία που επέβαλλαν ως τότε οι βυζαντινές αρχές. Ακόμη το ύψος των φόρων (σιτηρά, είδη ενδυμασίας και υπόδησης για τους Άραβες στρατιώτες) διαβαθμιζόταν ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες και την κοινωνική τάξη, στην οποία ανήκαν οι φορολογούμενοι. Έτσι οι άποροι δεν πλήρωναν φόρο, ενώ οι ιδιοκτήτες γης, πέραν του κεφαλικού που βάραινε όλους τους ενήλικες Αιγυπτίους, πλήρωναν και έναν πρόσθετο φόρο.

Το **τρίτο παράθεμα** είναι απόσπασμα από ένα στρατιωτικό εγχειρίδιο, τα Ναυμαχικά, αναφέρεται στους τρόπους χρήσης του υγρού πυρός.

Το **πρώτο πρόσθετο παράθεμα** περιλαμβάνει την επίσημη συμφωνία παράδοσης της πόλης των Ιεροσολύμων στον χαλίφη Ομάρ. Με αυτή ο χαλίφης εγγυάται την ζωή και την ασφάλεια των χριστιανών υπηκόων του και των χριστιανών προσκυνητών, με την προϋπόθεση βεβαίως ότι θα ανταποκρίνονται στις οικονομικές και άλλες υποχρεώσεις τους. Εγγυάται επίσης την προστασία των ναών και των τόπων ήατρείας και προσκύνησης των χριστιανών. Τη συμπεριφορά αυτή έναντι των Χριστιανών και των Ιουδαίων την απαιτούσε το Κοράνι, το οποίο παρακινούσε σε ιερό πόλεμο μόνο έναντι των απίστων (από αυτούς εξαιρούνταν οι οπαδοί των δύο αυτών μονοθεϊστικών θρησκειών).

Το **δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** προέρχεται από το Χρονικό του Ιωάννη, επισκόπου της αιγυπτιακής πόλης Νικίου. Δια φωτίζει τη στάση των γηγενών πληθυσμών της Αιγύπτου στη διάρκεια των επιχειρήσεων κατάκτησης της Αιγύπτου από τον στρατηγό Άμμρ. Η στάση αυτή ήταν φιλική για τους εισβολείς και εχθρική για το βυζαντινό στρατό (εξαιτίας της θρησκευτικής πολιτικής του Ηρακλείου). Αποκορύφωμα της εχθρότητας αυτής ήταν οι επιθέσεις κατά του βυζαντινού στρατού και η υποδοχή που επιφύλαξαν στους Άραβες.

Το **εικονογραφικό υλικό** αποτελείται από **ένα χάρτη**, με τη βοήθεια του οποίου οι μαθητές θα παρακολουθήσουν την αραβική εξάπλωση και ένα εξαιρετικό ψηφιδωτό από το μεγάλο τέμενος της Δαμασκού.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Η φορολογία εγγείου κτήσεως αποτελείται από κεφαλικό φόρο δύο δηναρίων που βάραινε κάθε ενήλικο κάτοικο της χώρας, την αγροτική φορολογία σε είδος και τη φορολογία σε είδη ενδυ-

μασίας. Η συμπεριφορά των αράβων κατακτητών έναντι του αιγυπτιακού πληθυσμού ήταν επηρεασμένη από τη λογική και τις αρχές του ανθρωπισμού και χαρακτηριζόταν από συνέπεια. Δεν είναι τυχαίο ότι με αυτή οι νέοι κυρίαρχοι της χώρας εξασφάλισαν την εμπιστοσύνη των αγροτικών πληθυσμών της χώρας που ως τότε δοκιμάζονταν σκληρά από τη θρησκευτική και φορολογική καταπίεση των Βυζαντινών (**πρώτη ερώτηση**).

Στα χρόνια του Κωνσταντίνου στις ακτές της Μεσογείου απλώνονταν ο ελληνορωμαϊκός κόσμος και η Μεσόγειος ήταν καθαρά μια ρωμαϊκή λίμνη. Με τις επιδρομές του 5^{ου} αι. μέρος των μεσογειακών ακτών κατακτήθηκε από γερμανικά φύλα. Η εξέλιξη αυτή ολοκληρώθηκε με την αραβική επέκταση. Η μεσογειακή ενότητα θρυμματίστηκε. Έκτοτε στις ακτές της Μεσογείου απλώνονται τρεις διαφορετικοί κόσμοι, εχθρικοί προς αλληήλους, ο ελληνορωμαϊκός, ο γερμανικός και ο αραβικός (**δύτηρη ερώτηση**).

Οι τρεις δυνατότητες χρήσης αντιστοιχούν στις λέξεις-κλειδιά του σχετικού παραθέματος **σιφώνιο, χειροσίφωνα και χύτρες**. Τα σιφώνια (**σίφωνες**) ήταν σταθερά προσαρμοσμένα στην πλήρη και τα πλυρά του πλοίου, τα **χειροσίφωνα** ήταν κινητοί σίφωνες μικρού μεγέθους και οι χύτρες ήταν ένα είδος χειροβομβίδων ή βομβών Μολότωφ που εκσφενδονίζονταν κατά του εχθρικού πλοίου (**τρίτη ερώτηση**).

2. Το εμπόριο και ο πολιτισμός του Ισλάμ

Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τη σημασία του αραβικού εμπορίου για τη σύνδεση Ανατολής-Δύσης.
2. Να κατανοήσουν οι μαθητές την πολιτιστική αλληλεπίδραση μεταξύ Ισλάμ, Βυζαντίου και Δύσης.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Στο πλαίσιο της διδασκαλίας της ενότητας πρέπει να υπογραμμίσουμε **τη σημασία των Αράβων για το διεθνές εμπόριο**, εστιάζοντας στη φράση «μεταπράτες του διεθνούς εμπορίου» και στις **καινοτομίες** που εφάρμοσαν οι έμποροι του Ισλάμ. Γι' αυτό το στόχο μπορούμε να αξιοποιήσουμε το χάρτη, που δείχνει παραστατικά το ρόλο που διαδραμάτισαν οι Άραβες και οι Εβραίοι στην οικονομική σύνδεση της Ανατολής με τη Μεσόγειο και την Ευρώπη, και το πρώτο παράθεμα. Παράλληλα πρέπει να τονίσουμε ότι αποδέκτης και καταναλωτής των εξωτικών προϊόντων της Ανατολής ήταν κατά κύριο λόγο το Βυζάντιο και δευτερευόντως η Δύση. Η ζήτηση που είχαν τα προϊόντα στην αγορά της Κων/νης ήταν καθοριστική για τις διεθνείς τους τιμές. Τα προϊόντα αυτά και ιδιαίτερα τα καρυκεύματα ή μπαχαρικά είχαν εξαιρετικά υψηλές τιμές και γι' αυτό απαγορευτικές για το μέσο βαλάντιο. Έτσι, τα εμπορεύματα αυτά κατέληγαν κυρίως στο Βυζάντιο, όπου το επίπεδο ζωής και οι αγοραστικές δυνατότητες του πληθυσμού, τουλάχιστον ως τα τέλη του 12^{ου} αιώνα, ήταν υψηλότερα από τη Δύση (πρώτος διδακτικός στόχος).

Ακολούθως εξετάζονται **οι επιδόσεις των Αράβων στα γράμματα και τις τέχνες, οι ιδιαιτιότητες του αραβικού πολιτισμού και της αραβικής τέχνης**, με παρατήρηση των αντίστοιχων εικόνων, οι επιδράσεις που δέχτηκαν από άλλους λαούς, ιδιαίτερα τους αρχαίους Έλληνες και τους Βυζαντινούς (τρίτο παράθεμα και δύο πρώτα πρόσθετα παραθέματα), και οι **επιδράσεις που με τη σειρά τους άσκησαν** στους υποτελείς ή τους γείτονες χριστιανικούς λαούς (δύτο παράθεμα). Τέλος πρέπει να εξαρθεί η οφειλή της Δύσης και του Βυζαντίου στους Άραβες που αναφέρεται τόσο στις επιστημονικές επιδόσεις των Αράβων όσο και στη διάδοση ανατολικών τεχνικών και καλλιτεργειών στη Δύση με αραβική διαμεσολάβηση. Το σχετικό λεξιλόγιο (που μπορεί να εμπλουτιστεί από τους

μαθητές με αξιοποίηση των λεξικών) και η ετυμολογική του προσέγγιση προσφέρουν δυνατότητες εμπάθουσας στο σημαντικό αυτό θέμα (δεύτερος διδακτικός στόχος).

Πρόσθετα παραθέματα

1. Αραβοβυζαντινές καλλιτεχνικές ανταλλαγές στο μεταίχμιο από τον 7ο στον 8ο αι.

α. Η βυζαντινή εκδοχή για τα γεγονότα

Και ο [χαλίφης] Αβιμέλεχ (=Abdalmalik 685-705) έστειλε διαταγή να χτίσουν τον ναό της Μέκκας. [Γι' αυτό] θέλησε να πάρει τους κίονες από τη Γεθσημανή. Τον παρακάλεσαν όμως ο Σέργιος, γιος του Μανσούρ και γενικός λογοθέτης, που ήταν εξαιρετικά πιστός στο χριστιανισμό και είχε μεγάλη οικειότητα με τον ίδιο τον Αβιμέλεχ, και ο Πατρίκιος ο Κλαυσός, διοικητής των χριστιανών της Παλαιστίνης και εφάμιλλος του Σέργιου, να μη γίνει αυτό, [υποσχόμενοι] ότι θα εκλιπαρήσουν και θα πείσουν τον Ιουστινιανό να στείλει άλλους κίονες, όπως και έγινε.

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, τ. 1, 365.

β. Η αραβική εκδοχή για τα γεγονότα

Ο Ibn Zabala, συγγραφέας του έργου «Ιστορία της Μεδίνας», που συντάχθηκε περί το έτος 814, αναφέρει ότι ο χαλίφης Βαλίδ (Walid I, 705-715) παρακάλεσε τον αυτοκράτορα των Ελλήνων να βοηθήσει στην οικοδόμηση του τεμένους του Προφήτη. «Αυτός του έστειλε φορτία με ψηφίδες και περί τους δέκα ή είκοσι τεχνίτες με το ακόλουθο μήνυμα: «Σου έστειλα δέκα τεχνίτες που αξίζουν όμως όσο εκατό τεχνίτες και επίσης ογδόντα χιλιάδες δηνάρια (χρυσά νομίσματα) για τη συντήρησή τους».

C. Head, *Justinian II of Byzantium*, Λονδίνο 1972, 126.

2. Η Βαγδάτη, η πρωτεύουσα των Αββασιδών κατά τον 10ο αι.

Αρχίζω πρώτα από τη Βαγδάτη, γιατί είναι το κέντρο του Ιράκ, η πιο σπουδαία πόλη, που δεν έχει ταίρι σ' Ανατολή και Δύση, σε έκταση, σε σπουδαιότητα, σε ευδαιμονία, σε αφθονία νερού ή σε υγιεινό κλίμα. Την κατοικούν οι πιο διαφορετικοί άνθρωποι, αστοί ή χωρικοί. Σ' αυτή μεταναστεύουν από παντού, τόσο από κοντινούς όσο και από μακρινούς τόπους. Και απ' όλα τα μέρη πολλοί είναι εκείνοι που την προτίμησαν από την πραγματική τους πατρίδα. Όλοι οι λαοί του κόσμου έχουν σ' αυτή μια συνοικία, ένα κέντρο για συναλλαγές και για εμπόριο. Εδώ βρίσκουμε συγκεντρωμένο ό,τι δεν υπάρχει σε καμιά άλλη πόλη του κόσμου.

Η πόλη απλώνεται στις όχθες των δύο μεγάλων ποταμών, του Τίγρη και του Ευφράτη, και γι' αυτό έρχονται άφθονα εμπορεύματα και τρόφιμα από τους χειρσαίους και τους υδάτινους δρόμους. Με πολύ λίγο κόπο φτάνουν συνέχεια κάθε λογής εμπορεύματα από την Ανατολή και τη Δύση, από μουσουλμανικές και από άλλες περιοχές. Γενικά τα εμπορεύματα φτάνουν από όλα τα μέρη τόσο πολλά, σε σημείο που τα βρίσκουμε στη Βαγδάτη σε μεγαλύτερη αφθονία παρά στις χώρες όπου παράγονται. Τα προμηθεύεται κανείς τόσο εύκολα και τόσο σίγουρα, που θα μπορούσε να πιστέψει ότι όλα τα αγαθά της γης φτάνουν εδώ, όλοι οι θησαυροί του κόσμου συγκεντρώνονται εδώ, όλες οι ευλογίες της οικουμένης συγκεντρώνονται εδώ.

Γιακουμπί, *Οι χώρες*, στο: M. Mollat, *Ο μεσαίωνας*, 49.

3. Η Βαγδάτη στα μέσα του 12ου αι., στα μάτια ενός ισπανοεβραίου προσκυνητή

Από την Οκμπάρα είναι δύο ημέρες πορείας ως τη Βαγδάτη, τη μεγαλόπολη και ηγεμονική καθεδρα του χαλίφη εμίρη αλ Μουνιμίν αλ Αμπάσι από την οικογένεια του Μωάμεθ. Ο εμίρης είναι επικεφαλής της μωαμεθανικής θρησκείας και όλοι οι "βασιλείς" του Ισλάμ υπακούουν σ' αυτόν. Κατέχει μια θέση παρόμοια με την εξουσία που ασκεί ο Πάπας πάνω στους Χριστιανούς. Έχει ένα παλάτι στη Βαγδάτη που καλύπτει έκταση τριών μιλίων, όπου υπάρχει ένα μεγάλος κήπος με όλες τις ποικι-

λίες των φυτών, καρποφόρα και άλλα, και όλα τα είδη των ζώων. Το συγκρότημα περιβάλλεται από τείχος και στον κήπο υπάρχει μια λίμνη που τροφοδοτείται από το ποτάμι Hiddekel.

[...] Μέσα στο χώρο των ανακτόρων του χαλίφης υπάρχουν μεγάλα κτίρια από μάρμαρο και κίονες από ασήμι και χρυσάφι, ενώ στους τοίχους έχουν προσηλωθεί σκαλισμάτα πάνω σε σπάνιες πέτρες (δηλ. ημιπολύτιμους λίθους). Στο παλάτι του χαλίφης υπάρχουν μεγάλα πλούτη και πύργοι γεμάτοι από χρυσάφι, μεταξωτά ενδύματα και όλοι οι πολύτιμοι λίθοι. [...] Ο χαλίφης σε επίσημη πομπή προχωρεί από το παλάτι προς το μεγάλο τέμενος του Ισλάμ που βρίσκεται κοντά στην πύλη της Βασόρας. Κατά μήκος του δρόμου οι τοίχοι είναι στολισμένοι με μετάξι και πορφύρα και οι κάτοικοι τον υποδέχονται με κάθε είδους τραγούδια και ύμνους [...].

Ο χαλίφης έκτισε στην άλλη πλευρά του ποταμού, στις όχθες ενός βραχίονα του Ευφράτη που βρίσκεται στις παρυφές της πόλης, ένα νοσοκομείο αποτελούμενο από συγκροτήματα οικημάτων και καταλυμάτων για τους άπορους ασθενείς που έρχονται εδώ να θεραπευθούν. Υπάρχουν εδώ περίπου 60 φαρμακαποθήκες που εφοδιάζονται με δρόγες και ό,τι άλλο χρειάζεται από τον Οίκο του Χαλίφης. Κάθε φτωχός που έρχεται εδώ συντηρείται με έξοδα του χαλίφης και γίνεται αντικείμενο ιατρικής μέριμνας.

Το Οδοιπορικό του Βενιαμίν από την Τουδέλα (The Itinerary of Benjamin of Tudela), έκδ. M. N. Adler, 1907, 35-38.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** αποτελεί απόσπασμα από εβραϊκή εμπορική επιστολή και δείχνει πόσο μεγάλο ήταν το ενδιαφέρον των βυζαντινών εμπόρων για τα μπαχαρικά και πόσο οι τιμές τους εξαρτιόνταν από τη ζήτησή τους στην αγορά της Κωνσταντινούπολης.

Το **δεύτερο παράθεμα** προέρχεται από τη γραφίδα ισπανού επισκόπου και αναφέρεται στη μόδα της μελέτης της αραβικής λογοτεχνίας στην Ισπανία κατά τον 10ο αι. Το κείμενο είναι εξαιρετικά διαφωτιστικό για τη **συμβολή του αραβικού πολιτισμού στην ανάπτυξη του δυτικού πολιτισμού**.

Το **τρίτο παράθεμα**, κείμενο του ισπανού ιστορικού Σαϊντ αλ-Ανταθουζι, είναι διαφωτιστικό για τη **σχέση των Αράβων με το Βυζάντιο και την αρχαία λογοτεχνική παράδοση**, για το εύρος και τη σπουδαιότητα των αραβοβυζαντινών πολιτιστικών ανταλλαγών. Αντίστοιχες πληροφορίες υπάρχουν στους βυζαντινούς χρονογράφους. Οι ανταλλαγές αυτές έφτασαν σε πολύ μεγάλη ακμή στα μέσα του 9^{ου} αι. επί των ηγεμόνων Μαμούν και Θεοφίλου.

Τα **δύο πρώτα πρόσθετα παραθέματα**, το πρώτο από βυζαντινή και το δεύτερο από αραβική πηγή, εξαίρουν και αναδεικνύουν τη συμβολή του Βυζαντίου στη γένεση της αραβικής τέχνης στη στροφή από τον 7^ο προς τον 8^ο αι. Οι μαθητές μπορούν, συνδυάζοντας τα στοιχεία της αφήγησης με τα δύο πρώτα πρόσθετα παραθέματα, να συνθέσουν μια ενιαία εικόνα για τις πολιτιστικές ανταλλαγές μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων στη δεδομένη χρονική περίοδο.

Το **τρίτο και το τέταρτο πρόσθετο παράθεμα** αναφέρονται στη Βαγδάτη, τη θρυλική πόλη του Ισλάμ και την παρουσιάζουν από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Οι πληροφορίες του Γιακουμπί χρονολογούνται στον 10^ο αι., το κείμενο του ισπανοεβραίου Βενιαμίν του εκ Τουδέλης ανάγεται στα μέσα του 12^{ου} αι.

Το **εικονογραφικό υλικό** της ενότητας αποτελείται από έναν **χάρτη** με τους εμπορικούς δρόμους της ανατολικής Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής (ο χάρτης πρέπει να συνδυαστεί με την ανάλυση του περιεχομένου της επιστολής) και δύο φωτογραφίες που δείχνουν ένα **ψηφιδωτό με φυτικό διάκοσμο από το δάπεδο του τεμένους της Δαμασκού**, στην κατασκευή του οποίου συνέβαλαν και βυζαντινοί τεχνίτες στις αρχές του 8^{ου} αι. και το **γεμάτο κίονες εσωτερικό του τεμένους της Κόρδοβας** που άρχισε να χτίζεται στα τέλη του 8ου και ολοκληρώθηκε τον 10ο αι.

Επί τη βάση των δύο τελευταίων εικόνων μπορούμε να μελετήσουμε τα γνωρίσματα του τεμένους, ως του πιο χαρακτηριστικού δημιουργήματος της ισλαμικής τέχνης, και να εκτιμήσουμε τη συμβολή της βυζαντινής τέχνης στη διαμόρφωσή του.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Η ανεύρεση δανείων από την αραβική και η επισήμανση των τομέων, στους οποίους η αραβική άσκησε επίδραση στην νέα ελληνική γλώσσα, προϋποθέτει ότι οι μαθητές έχουν στη διάθεσή τους και μπορούν να αξιοποιήσουν λεξικά της κοινής νεοελληνικής γλώσσας, όπως π. χ. του Ιδρύματος Μ. Τριανταφυλλίδη και του καθηγητή Μπαμπινιώτη. Η επίδραση της αραβικής στην ελληνική και τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες αφορά κυρίως τις θετικές επιστήμες, το εμπόριο και τις συναλλαγές και τέλος τις αγροτικές καλλιέργειες (**πρώτη ερώτηση**).

Με βάση το σχετικό παράθεμα μπορεί εύκολα να ανασυντεθεί το δρομολόγιο των ρωμαίων-βυζαντινών εμπόρων. Ξεκινούσαν από την Κων/λη με πλοία και παρέπλεαν τις δυτικές μικρασιατικές ακτές, προτού πιάσουν κάποιο λιμάνι της Κρήτης ή της Κύπρου. Από εκεί διέσχιζαν πιθανότατα το πέλαγος (λιγότερο πιθανό είναι ότι παρέπλεαν τις ακτές της Συρίας και της Παλαιστίνης, γιατί η διαδρομή αυτή απαιτούσε πολύ χρόνο) και προσορμίζονταν στην Αλεξάνδρεια. Ο απόστολός της συγκεκριμένης επιστολής αναμένει ότι οι ρωμαίοι (βυζαντινοί) έμποροι που βρίσκονται στην Αλεξάνδρεια θα μεταβούν σύντομα στο Παλαιό Κάιρο. Σε γενικές γραμμές η απάντηση στη σχετική ερώτηση προκύπτει από την προσεκτική μελέτη και τον συνδυασμό των δεδομένων της επιστολής και του χάρτη (**δεύτερη ερώτηση**).

Χαρακτηριστικά γνωρίσματα του αραβικού πολιτισμού είναι η **εκλεκτική σύνθεση** και ανάπτυξη στοιχείων άλλων πολιτισμών, ο κατ' εξοχήν αστικός του χαρακτήρας, δηλαδή η αξιόλογη **διάδοσή του στις μεγάλες μάζες του αστικού πληθυσμού**. Η αραβική τέχνη είναι κυρίως ανεικονική και κάποτε εξαιρετικά **νατουραλιστική** (**τρίτη ερώτηση**).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- A. Lewis, *Οι Άραβες στην ιστορία*, μετ. Π. Κωστελένος, εκδ. Γκοβόστης, Αθήνα 1993, 24-39.
- A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, γαλλ. μετ. A. Grégoire-M. Canard, 2 τόμοι, Βρυξέλλες 1935-1950.
- Άραβες, Γένεση, μάχες, πολιτισμός (=Ιστορικά, 93)*, Ελευθεροτυπία, 26 Ιουλίου 2001.
- Το Βυζάντιο και οι Άραβες στη Μεσόγειο*, Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 6 Αυγούστου 2000.
- V. Christides, *The Transmission of Chinese Maritime Technology by the Arabs to Europe*. The Single Stern Rudder, Greek Fire, Animal Transport Ships, Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek World, E.I.E, Αθήνα 1991, 85-95.
- M. Lombard, *L' Islam dans sa première grandeur (VIII-XIe siècle)*, Παρίσι 1971.
- P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός Ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα*, μετ. Μ. Νυσταζοπούλου -Πελεκίδου, 102-103.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΤΙΚΟ ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

Κεφάλαιο 2ο: Λαοί στον περίγυρο του Βυζαντινού κράτους

I. Στοιχεία Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ:

ΟΝΟΜΑ

ΤΑΞΗ:

ΤΜΗΜΑ:

ΜΑΘΗΜΑ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(Από τις πέντε ερωτήσεις επιλέγετε τρεις. Κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Πότε και κάτω από ποιες συνθήκες οι Σλάβοι εγκαταστάθηκαν στις βαλκανικές βυζαντινές επαρχίες;
2. Να εξηγήσετε το περιεχόμενο των όρων: Τζιχάντ, Εγίρα, χαλίφης, σκλαβηνία.
3. Σε ποιους περιορισμούς υπέκειτο το βυζαντινοβουλγαρικό εμπόριο;
4. Να ελέγξετε την ορθότητα ή όχι των παρακάτω προτάσεων σημειώνοντας Σωστό (Σ) ή Λάθος (Λ) στο αντίστοιχο τετράγωνο:

		Σ	Λ
α.	Οι Άββαροι είχαν σλαβική καταγωγή		
β.	Οι Βούλγαροι εκχριστιανίστηκαν από το Βυζάντιο		
γ.	Ο Καρλομάγνος αναχαίτισε την επέκταση των Αράβων στο Πουατιέ (732)		
δ.	Οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν το υγρόν πυρ εναντίον των αραβικών στόλων		

5. Να επισημάνετε τις διαφορές στην εξέλιξη των βυζαντινοβουλγαρικών σχέσεων και των σχέσεων μεταξύ Βυζαντινών και Σλάβων των ευρωπαϊκών του επαρχιών.

ΟΜΑΔΑ Β

(Από τις τέσσερις ερωτήσεις επιλέγετε δύο. Κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες).

1. Να μελετήσετε τα παραθέματα της σελίδας 23 του σχολικού βιβλίου και να επισημάνετε τα κυριότερα χαρακτηριστικά των Σλάβων.
2. Να μελετήσετε το παράθεμα *Ίδρυση του Βουλγαρικού Κράτους*, σ. 24. Πού εγκαταστάθηκαν οι Βούλγαροι και γιατί;
3. Ποια ήταν η συμβολή των Αράβων στην ανάπτυξη του παγκόσμιου εμπορίου;
4. Ποιες ήταν οι κυριότερες αιτίες της επέκτασης των Αράβων;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΚΜΗΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (717-1025)

Ι. ΠΑΓΙΩΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ Μ. ΑΣΙΑ

1. Η διαμόρφωση της μεσαιωνικής ελληνικής βυζαντινής αυτοκρατορίας

Διδακτικός στόχος

Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν οι μαθητές τα χαρακτηριστικά της μεσαιωνικής αυτοκρατορίας του βυζαντινού Ελληνισμού και τις διαφορές της από την Πρώιμη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η διδασκαλία της ενότητας μπορεί να ξεκινήσει με τις αλλαγές που είχαν αρχίσει να εφαρμόζονται κατά τον κρίσιμο 7^ο αι. και αποκρυσταλλώθηκαν ως τα μέσα του 9ου αι. Η ενότητα πραγματεύεται τις σχέσεις του Βυζαντίου με τους Άραβες και τους σλαβικούς λαούς. Οι σημαντικότερες μεταβολές στις αραβοβυζαντινές σχέσεις ήταν η σταθεροποίηση των συνόρων στις παρυφές της Μ. Ασίας και η έναρξη της βυζαντινής αντεπίθεσης κατά ξηρά (μέσα 9ου αι.). Στις βυζαντινοσλαβικές σχέσεις δεσπόζουν **οι πόλεμοι με τους Βουλγάρους** και η ενίσχυση της διαδικασίας **αφομοίωσης των σλαβικών πληθυσμών** που ήταν εγκατεστημένοι στα νότια της Χερσονήσου του Αίμου, διαδικασία η οποία διαφωτίζεται από το σχετικό παράθεμα.

Οι κυριότερες μεταβολές στο εσωτερικό της χώρας ήταν οι εξής:

1. **Ενισχύθηκε** περαιτέρω η εθνολογική ομοιογένεια και η ελληνικότητα του κράτους.
2. Η **κεντρική και η περιφερειακή διοίκηση** οργανώθηκαν περαιτέρω με επίκεντρο τα **λογοθέσια** και τα **θέματα** αντίστοιχα. Η καθιέρωση και επέκταση της θεματικής διοίκησης επέφερε την ενίσχυση της μεσαιας και μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας και δημιούργησε εθνικό στρατό, που υπερασπιζόταν τα μικρασιατικά θέματα από τους Άραβες.
3. Σημειώθηκαν μεταβολές στην **οικονομία** και την **κοινωνία**, και συγκεκριμένα αναπτύχθηκε το εμπόριο και η βιοτεχνία, ενισχύθηκε η αγροτική κοινότητα και αυξήθηκε ο πληθυσμός. Στο σημείο αυτό επιβάλλεται η αξιοποίηση του παραθέματος που περιγράφει τις προσπάθειες του Νικηφόρου Β' για την εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών με την αύξηση των κρατικών εσόδων και την προαγωγή του εμπορίου και της βιοτεχνίας.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** είναι απόσπασμα από το Χρονικόν της Μονεμβασίας και περιγράφει την

στρατιωτική ανάκτηση και αναδιοργάνωση της ΒΔ Πελοποννήσου από το Νικηφόρο Α', που επονομάστηκε εύστοχα «σωτήρας της Ελλάδας».

Το **δεύτερο παράθεμα** προέρχεται από αγιολογική πηγή, το Βίο του Αγίου Φιλαρέτου, και περιγράφει με αφελή και μυθιοστορηματικό (χαρακτηριστικά γνωρίσματα των αγιολογικών κειμένων), αλλιά σαφή τρόπο τις υποχρεώσεις των αγροτών-στρατιωτών των θεμάτων της Μ. Ασίας, όταν εμφανίζονταν οι Άραβες.

Το **τρίτο παράθεμα** προέρχεται από τη Χρονογραφία του Θεοφάνη, βασική πηγή για τους λεγόμενους **σκοτεινούς αιώνες** (7^{ος} και 8^{ος} αι.), που συντάχθηκε στις αρχές του 9ου αι. (περί το 814). Περιγράφει τις περίφημες κακώσεις, του Νικηφόρου Α'. Ο χρονογράφος αποδοκιμάζει τα μέτρα αυτά, γιατί η εκκλησία και οι μονές ζημιώθηκαν από αυτά. Ωστόσο είναι σαφές ότι τα μέτρα αυτά είχαν πολλές θετικές πλευρές για την ελεύθερη αγροτική κοινότητα και οδήγησαν στην ανάκαμψη της βυζαντινής οικονομίας. Ο διαπρεπής βυζαντινολόγος Ν. Οικονομίδης σχολιάζει ως εξής την πρώτη «κάκωση»: «Ο Νικηφόρος ενίσχυσε την αρχή της συλλογικής φορολογικής ευθύνης στο εσωτερικό του χωριού τόσο σε σχέση με την πληρωμή της έγγειας φορολογίας (*αλληληλεγγύως τα δημόσια*) όσο και σε σχέση με την εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων (*στρατεύεσθαι πτωχούς και εξποπλιζέσθαι παρά των ομοχώρων*) [Ν. Οικονομίδης, Φορολογία και φορολογική απαλλογία στο Βυζάντιο (Θ'-ΙΑ' αι.), Ε.Ι.Ε/Ι.Β.Ε. (=Μονογραφίες 2), Αθήνα 1996, 137-138].

Το **εικονογραφικό υλικό** αποτελείται από μία παράσταση που δείχνει αγρότες τη στιγμή που θερίζουν και αποτελεί έμμεσο σχόλιο στην επίμοχθη ζωή των αγροτών και της αγροτικής κοινότητας και μία παράσταση εμπορικού πλοίου, σχόλιο στην εμπορική ανάκαμψη του 9ου αι.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Τα μέτρα που έλαβε ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α', για να αποκαταστήσει και να αναδιοργανώσει τη βυζαντινή κυριαρχία στην Πελοπόννησο, ήταν με τη σειρά η στρατιωτική ανάκτηση των Πατρών και η καθιέρωση των Σλάβων της περιοχής, η ανοικοδόμηση των πόλεων των Πατρών και της Σπάρτης και των εκκλησιών, η επιστροφή των παιδιών πληθυσμών που είχαν απόδημηση στην Κάτω Ιταλία και ο εκχριστιανισμός των σλαβικών πληθυσμών (**πρώτη ερώτηση**).

Όταν σήμαινε πολεμικός συναγερμός και κηρυσσόταν επιστράτευση εξαιτίας κάποιας αραβικής εισβολής, οι αγρότες-στρατιώτες όφειλαν να παρουσιαστούν ενώπιον του στρατηγού του θέματος με ένα άλογο ή μία πολεμική άμαξα και τον οπλισμό του. Η παραμέληση της υποχρέωσης αυτής συνεπαγόταν βαριές ποινές για το στρατιώτη (**δεύτερη ερώτηση**).

Στο τελευταίο παράθεμα αναφέρονται το **δικέρατον**, ο **καπνικός φόρος** που βάρυνε τα αγροτικά νοικοκυριά, δηλαδή φόρος έγγειας ιδιοκτησίας, ο φόρος κληρονομίας, ο φόρος εύρεσης θησαυρού, το κομμέρκιον, που ήταν εμπορικός φόρος (**τρίτη ερώτηση**).

Στην αύξηση των εσόδων του Βυζαντινού Κράτους απέβλεπαν οι κακώσεις 3, 4, 5 και 10, ενώ στην ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας απέβλεπε η δέκατη κάκωση (**τέταρτη ερώτηση**).

Η σημασία της δεύτερης κάκωσης για τη συνοχή της αγροτικής κοινότητας ήταν πολύ μεγάλη. Με αυτή τα πλούσια μέλη της κοινότητας αναλάμβαναν την υποχρέωση να πληρώνουν τα έξοδα για τον εξοπλισμό και τη στράτευση των φτωχότερων μελών της κοινότητας. Έτσι και η αριθμητική δύναμη του στρατού παρέμενε αμετάβλητη και αυξανόταν το αίσθημα ευγνωμοσύνης των φτωχών προς τις πολιτικές αρχές και το αίσθημα αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της κοινότητας. Όλα αυτά ενίσχυαν τη συνοχή τόσο της ευρύτερης κοινωνίας όσο και της μικρής κοινωνίας του χωριού, της αγροτικής κοινότητας (**πέμπτη ερώτηση**).

2. Η μεταβατική εποχή: Οι έριδες για το ζήτημα των εικόνων

Διδακτικός στόχος

1. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές την πορεία και να κατανοήσουν τα βαθύτερα κίνητρα των Ισαύρων που κήρυξαν την Εικονομαχία και τις θέσεις των δύο πλευρών.
2. Να αξιολογήσουν οι μαθητές τα αποτελέσματα της εικονομαχίας.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η διδακτική ενότητα αποτελείται από πέντε μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει τον ορισμό της εικονομαχίας, ενώ το δεύτερο μέρος αναφέρεται στους πρωτεργάτες και τους παράγοντες που οδήγησαν στην εικονομαχική κίνηση. Η διδασκαλία αυτών των δύο μερών μπορεί να γίνει με στηριχτεί στην ετυμολογική εξέταση και την εννοιολογική διασάφηση των σχετικών ιστορικών όρων (σύνθετα της λέξης εικόνα-). Για τις απόψεις των δύο πλευρών διαφωτιστικά είναι τα δύο παραθέματα. Στο τρίτο μέρος παρουσιάζεται η εξέλιξη (διάρκεια και φάσεις) της κίνησης (τρίτο μέρος) και υπογραμμίζονται οι διαφορές έντασης των δύο φάσεων, με αξιοποίηση του σχετικού κειμένου (πρώτος διδακτικός στόχος).

Αφού υπογραμμιστεί η σημασία της αναστήλωσης των εικόνων για το μέληλον του Βυζαντινού Κράτους (τέταρτο μέρος), πρέπει να παρουσιαστούν η σημασία της Εικονομαχίας για την τέχνη και την εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου και οι επιπτώσεις του τερματισμού της διαμάχης στις σχέσεις εκκλησίας-κράτους και στη βυζαντινή κοινωνία (πέμπτο μέρος), με αξιοποίηση του εικονογραφικού υλικού της διδακτικής ενότητας (δεύτερος διδακτικός στόχος).

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το πρώτο παράθεμα, απόσπασμα από επιστολή του Λέοντος Γ' Ίσαυρου προς τον πάπα της Ρώμης, περιλαμβάνει τα κυριότερα επιχειρήματα των εικονομάχων.

Το δεύτερο παράθεμα περιλαμβάνει τα κυριότερα επιχειρήματα του θεωρητικού Ιωάννη Δαμασκηνού υπέρ της λατρείας των εικόνων.

Στο τρίτο παράθεμα εκτίθενται οι συλληλογισμοί που οδήγησαν τον αυτοκράτορα Λέοντα Ε' στην απόφαση να ανανεώσει την εικονομαχία. Οι απόψεις του αυτοκράτορα συνιστούν τυπικό δείγμα της μεσαιωνικής σκέψης και νοοτροπίας.

Το εικονογραφικό υλικό (μια μικρογραφία και μια φωτογραφία του εσωτερικού εκκλησίας) δείχνει τις επιπτώσεις της εικονομαχίας στη διακόσμηση των εκκλησιών.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Τα κυριότερα επιχειρήματα των εικονομάχων, όπως το εκφράζει ο Λέων Γ' Ίσαυρος, είναι ότι η πνευματική ουσία του Θεού και των αγίων δεν αποδίδεται με ομοιώματα και κατασκευάσματα ανθρώπινων χειρών. Οι εικόνες επέχουν θέση ειδώλων και απαγορεύονται από το Θεό και ακόμη είναι αντίθετες στην παράδοση του Χριστιανισμού. Το κυριότερο επιχειρήματα του εικονόφιλου Ιωάννη Δαμασκηνού είναι ότι, εφόσον προσκυνούμε και σεβόμαστε τον αυθεντικό σταυρό πάνω στον οποίο μαρτύρησε ο Κύριος και το σπόγγο και τον κάλαμο και τη λόγχη, έτσι δικαιούμαστε να προσκυνούμε και τις εικόνες του Χριστού και τα ομοιώματα του σταυρού από ξύλο που κατασκευάζονται για τη δοξολογία και την ανάμνηση των παθημάτων του Χριστού που έγιναν όργανο της σωτηρίας των ανθρώπων (πρώτη ερώτηση).

Ο Λέων Ε' για να δικαιολογήσει την ανανέωση της εικονομαχίας και την έναρξη της δεύτερης φάσης της, επικαλείται αφενός τον ειρηνικό θάνατο των εικονομάχων αυτοκρατόρων και αφετέρου τις στρατιωτικές ήττες των Βυζαντινών και το βίαιο θάνατο μη εικονομάχων αυτοκρατόρων στα πεδία των μαχών (στις αρχές του 9ου αι.). Και τα δύο αυτά γεγονότα θεωρούνται απόδειξη της δυ-

σαρέσκειας του Θεού για την εγκατάλειψη της εικονομαχικής πολιτικής. Έτσι η επιθυμία του αυτοκράτορα να πεθάνει ειρηνικά και να εξασφαλίσει τη μακροβιότητα της δυναστείας του τον οδηγούν, κατά τα λεγόμενά του, στην απόφαση να επαναφέρει σε ισχύ την εικονομαχία (**δεύτερη ερώτηση**).

Οι λόγοι που οδήγησαν τους Ισαύρους να ξεκινήσουν την εικονομαχία ήταν:

1. Οι ανεικονικές λατρευτικές αντιλήψεις των κατοίκων των ανατολικών επαρχιών, από τις οποίες κατάγονταν και οι ίδιοι. Οι αντιλήψεις αυτές ήταν επηρεασμένες από τους γειτονικούς αραβικούς πληθυσμούς **2.** Οι δεισιδαιμονίες και οι υπερβολές σε σχέση με τη λατρεία των εικόνων και των λειψάνων. **3.** Η επιδίωξη περιορισμού της επιρροής των μοναχών και των μονών. **4.** Η αντίληψη ότι ο Θεός τιμωρούσε την ανοχή και τη χαλαρότητα στο σημαντικό αυτό θέμα (**τρίτη ερώτηση**).

Η σημασία της εικονομαχίας για την εξωτερική πολιτική ήταν σημαντική, καθόσον οδήγησε στη διακοπή των σχέσεων με τη Ρώμη και την ίδρυση του Παπικού Κράτους που συνεργάστηκε με μια νέα πολιτική δύναμη που άρχισε τότε να αναδύεται στη Δύση, το Φραγκικό Κράτος. Στον τομέα της τέχνης η εικονομαχία προκάλεσε την εξαφάνιση των προσωπογραφικών θεμάτων και την υιοθέτηση φυσιοκρατικών θεμάτων και στυλιζαρισμένων διακοσμητικών μοτίβων (**τέταρτη ερώτηση**).

3. Η βασιλεία του Μιχαήλ Γ' (842-867) και η αυγή της Νέας Εποχής

Διδακτικός στόχος

Να εκτιμήσουν οι μαθητές τη σημασία της βασιλείας του Μιχαήλ Γ' για την εκπαίδευση, την άμυνα και τον πολιτισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η διδασκαλία της ενότητας πρέπει να ξεκινήσει από ένα σημαντικό γεγονός που αναφέρεται στην προηγούμενη διδακτική ενότητα: **την αναστήλωση των εικόνων** που έφερε την ειρήνευση στους κόλπους της εκκλησίας και της κοινωνίας και έτσι αποτέλεσε προϋπόθεση για την ανατολή της Νέας Εποχής στα χρόνια του Μιχαήλ Γ'.

Η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από μεγάλη πνευματική άνθηση που είχε εμπνευστή και χορηγό τον καίσαρα Βάρδα, αδελφό της βασιλομήτορος και αυγούστας Θεοδώρας. **Κέντρα βάρους** της ενότητας είναι η ίδρυση της σχολής της Μαγναύρας, η προσωπικότητα και η πνευματική συγκρότηση και δραστηριότητα του Λέοντος Φιλοσόφου και του πατριάρχη Φωτίου, οι πολεμικές επιτυχίες κατά των Αράβων και η στενά συνδεδεμένη με αυτές γένεση και διαμόρφωση της βυζαντινής επικής ή ακριτικής ποίησης.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** είναι απόσπασμα από τους χρονογράφους που συνέχισαν το έργο του Θεοφάνη, τους λεγόμενους Συνεχιστές του Θεοφάνη. Αναφέρεται στη σημαντική θέση που κατείχε ο Λέων Φιλόσοφος στη σχολή της Μαγναύρας (ήταν διευθυντής ή ένα είδος πρύτανη) και στην εσωτερική οργάνωσή της. Η σχολή αποτελούνταν από τα τμήματα φιλοσοφίας, γεωμετρίας, αστρονομίας και γραμματικής. Οι καθηγητές που διέυθυναν τις αντίστοιχες έδρες ήταν ο Λέων και οι στενοί συνεργάτες του. Το απόσπασμα προσδιορίζει επίσης τα μέτρα που έλαβε ο ιδρυτής της σχολής, ο καίσαρ Βάρδας, για την πρόοδό της (γενναιόδωρες χορηγίες στη σχολή και ενίσχυση των ταλαντούχων φοιτητών).

Το **δεύτερο παράθεμα**, το οποίο προέρχεται από τη γραφίδα του Νικήτα του Παφλαγόνος, παρουσιάζει την κοινωνική προέλευση (από τους **ευγενείς**), την παιδεία (κατείχε όλες τις **θύραθεν**,

δηλ. τις κοσμικές επιστήμες) και την πνευματική προσωπικότητα του Φωτίου. Ο σπουδαίος αυτός λόγιος και πατριάρχης συνδύαζε πλούτο, τάλαντο και επιμέλεια, με αποτέλεσμα να συναγωνίζεται όχι μόνο τους συγχρόνους του αλλά και τους αρχαίους διανοουμένους.

Το **τρίτο παράθεμα** είναι απόσπασμα από το σύντομο έπος του Αρμούρη. Το έπος αναφέρεται στη διάβαση του Ευφράτη από νεαρό πολεμιστή και την έναρξη της βυζαντινής αντεπίθεσης, ένα γεγονός που ενέπνευσε και γέμισε με περηφάνεια τους απλούς βυζαντινούς πολίτες.

Το **τέταρτο παράθεμα** είναι ένα σχόλιο του Αρέθα πάνω σε ένα αρχαίο κείμενο και αναφέρεται σε περιπλανώμενους μουσικούς από τη μικρασιατική επαρχία της Παφλαγονίας (στα ΒΔ της Μ. Ασίας) –κάτι ανάλογο με τους περιφερόμενους **ραψωδούς** επικών τραγουδιών– που άδουν ηρωικά τραγούδια και μπορεί να συγκριθεί με το εικονογραφικό υλικό της ενότητας.

Η **πρώτη εικόνα** της ενότητας με την **παράσταση του προφήτη Έσδρα** δείχνει ένα λόγιο ή αντιγραφέα κατά την ώρα της εργασίας του με φόντο ένα ερμάρι βιβλιοθήκης και μπορεί να συνδυαστεί με τη δραστηριοποίηση των λογίων και το ζήπνημα του ενδιαφέροντος για την αρχαιότητα κατά την περίοδο αυτή. Η δεύτερη εικόνα (τοιχογραφία) δείχνει **βυζαντινούς μουσικούς** να συνοδεύουν τραγουδιστή.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Η σχολή της Μαγναύρας αποτελούνταν από τέσσερα επί μέρους τμήματα ή σχολές (βλ. παραπάνω). Ο Βάρδας, όπως πολλοί ηγεμόνες και έμποροι της Ιταλίας κατά την περίοδο της Αναγέννησης, συνέβαλε στην πρόοδο των επιστημών με χρηματικές χορηγίες και την ενθάρρυνση των κλίσεων των ταλαντούχων φοιτητών, προφανώς με οικονομικά και ηθικά μέτρα (**πρώτη ερώτηση**).

Πανεπιστήμιες διανοουμένους παρήγαγε κυρίως η Κλασική Αρχαιότητα και η Αναγέννηση. Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αντιπροσωπεύουν ο Αριστοτέλης και οι Μιχαήλ Αγγελος και Λεονάρντο ντα Βίντσι αντίστοιχα. Σήμερα, σε μια εποχή αυστηρής εξιδίκευσης, οι πανεπιστήμιες διανοούμενοι έχουν εκλείψει (**δεύτερη ερώτηση**).

Στην εικόνα βλέπουμε έναν βυζαντινό λόγιο-αντιγραφέα να κάθεται σε ένα κάθισμα και να γράφει. Η στάση του είναι κάπως άβολη, καθώς η γραφική ύλη είναι ακουμπισμένη στα γόνατά του και ο ίδιος είναι αναγκασμένος να σκύβει για να γράψει. Τα πόδια του στηρίζονται σε ένα σκαμνί. Ανέναντί του υπάρχει ένα αναλόγιο ή βιβλιοστάτης, με το βιβλίο που αντιγράφει ο λόγιος ανοικτό. Στο βάθος ένα ερμάρι-βιβλιοθήκη. Οι σύγχρονοι διανοούμενοι έχουν στη διάθεσή τους πολύ πιο άνετα γραφεία και εξελιγμένα μέσα γραφής, όπως είναι οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές (**τρίτη ερώτηση**).

Τα φυσικά και κοινωνικά πλεονεκτήματα που καθόριζαν την υπεροχή του Φωτίου έναντι των άλλων διανοουμένων της εποχής του και οδήγησαν στην κοινωνική ανάδειξη και καταξίωσή του ήταν η αριστοκρατική του προέλευση, ο πλούτος που του επέτρεπε να αποκτήσει κάθε είδους βιβλίο, το φιλολογικό και ρητορικό τάλαντο και η ακοίμητη δραστηριότητα. Στην κλασική Αθήνα, αντίθετα, αποκλειστικά και μόνο η προσωπική αξία ήταν ικανή να οδηγήσει τον πολίτη στην κοινωνική καταξίωση, με την προϋπόθεση ότι ο πολίτης είχε πλήρη πολιτικά δικαιώματα και δεν ανήκε στους δούλους ή τους ξένους. Το χρήμα και η καταγωγή δεν έπαιζαν κατά τα λεγόμενα του Περικλή καθοριστικό ρόλο (**τέταρτη ερώτηση**).

Η κοινωνία των αραβοβυζαντινών συνόρων της Μ. Ασίας ήταν αγροτική και συγχρόνως πολεμική. Οι σημαντικότερες (και εναλλασσόμενες) δραστηριότητες του ανθρώπου ήταν ο πόλεμος, το κυνήγι και η γεωργία. Πολύτιμοι σύντροφοι του ανθρώπου σ' αυτές ήταν τα όπλα, το σκυλί και το άλογο. Οι επαφές μεταξύ του βυζαντινού και του αραβικού πληθυσμού είναι άλληλοτε εχθρικές και άλληλοτε φιλικές. Οι επιγαμίες δεν ήταν σπάνιες (Διγενής) και η γλώσσα αντιπροσώπευε ένα μεικτό ιδίωμα με πολλά δάνεια από τους γείτονες κλπ. (**πέμπτη ερώτηση**).

4. Η διάδοση του Χριστιανισμού στους Μοραβούς και τους Βουλγάρους

Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τις προϋποθέσεις και να παρακολουθήσουν τα στάδια του εκχριστιανισμού των Μοραβών και των Βουλγάρων.
2. Να αξιολογήσουν οι μαθητές τη σημασία του εκχριστιανισμού των σλαβικών λαών.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η ενότητα αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αναφέρεται στον εκχριστιανισμό των Μοραβών, το δεύτερο στον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων. Η πρώτη από τις δύο βασικές προϋποθέσεις του εκχριστιανισμού των Μοραβών ήταν η επιλογή του ηγεμόνα τους Ραστισλάβου να στηριχθεί στη μακρινή αλλά ισχυρή αυτοκρατορία των Ρωμαίων, για να αποκρούσει τις απειλές που εκπορεύονταν από τους γείτονές του Βουλγάρους και Γερμανούς. Η δεύτερη προϋπόθεση ήταν η φιλελεύθερη απόφαση των Βυζαντινών να διαδώσουν τον Χριστιανισμό στους Σλάβους με όργανο τη σλαβική γλώσσα. Με την απόφαση αυτή συνδέεται άμεσα το περιεχόμενο του **πρώτου παραθέματος**.

Η απόφαση αυτή οδήγησε στην επεξεργασία του σλαβικού αλφαβήτου και στην μετάφραση των βασικών λειτουργικών βιβλίων του Χριστιανισμού στη σλαβική γλώσσα. Το έργο αυτό ανέλαβαν και πραγματοποίησαν με επιτυχία οι δύο εκ Θεσσαλονίκης ιεραπόστολοι και αδελφοί Κύριλλος-Κωνσταντίνος και Μεθόδιος. Ακολούθως ταξίδεψαν στη Μοραβία, όπου μόρφωσαν ιερείς και οργάνωσαν τη μοραβική εκκλησία.

Το παράδειγμα των Μοραβών και άλλων σλαβικών φύλων επηρέασε καθοριστικά την απόφαση του βούλγαρου ηγεμόνα Βόρνη να οδηγήσει τον λαό του στον Χριστιανισμό. Αρχικά ο Βόρνης στράφηκε προς την Εκκλησία της Ρώμης και αυτό προκάλεσε τη σύγκρουση του Βυζαντίου με τη Ρώμη, από την οποία προέκυψε το λεγόμενο «Φωτίειο Σχίσμα» μεταξύ των δύο εκκλησιών. Ο Βόρνης αναγκάστηκε από το βυζαντινό στρατό να εκδιώξει τους ρωμαίους απεσταλμένους και να δεχτεί βυζαντινούς απεσταλμένους. Αργότερα στράφηκε και πάλι προς τη Ρώμη, επιδιώκοντας να χειραφετηθεί από το πατριαρχείο της Κων/λης. Το πρόβλημα της εξάρτησης της νεαρής βουλγαρικής εκκλησίας κρίθηκε από την Οικουμενική Σύνοδο του έτους 870. Η Βουλγαρική Εκκλησία θα υπαγόταν στο εξής στο Πατριαρχείο της Πόλης (**πρώτος διδακτικός στόχος**).

Τα αποτελέσματα του εκχριστιανισμού των Μοραβών και των Βουλγάρων ήταν σημαντικά: Οι Σλάβοι εντάχθηκαν στο σύστημα ενός πολιτισμού που έχει δύο συνιστώσες, το Βυζάντιο και το Χριστιανισμό, ενώ ενίσχυσαν την ενότητά τους (**δεύτερος διδακτικός στόχος**).

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** αναφέρεται στη **θεωρία των τριών ιερών γλωσσών** που πρέσβευε τότε η ρωμαϊκή εκκλησία και στην αναίρεσή της από τον Κωνσταντίνο. Η θεωρία των τριών ιερών γλωσσών συνίστατο στην άποψη ότι η διάδοση και διδασκαλία του Χριστιανισμού ήταν θεμιτή μόνο στη λατινική, την ελληνική και την εβραϊκή γλώσσα. Ο Κωνσταντίνος ανασκεύασε πειστικά αυτή τη θεωρία, όταν, ταξιδεύοντας προς τη Ρώμη, συναντήθηκε με εκπροσώπους του λατινικού κλήρου στη Βενετία. Το επιχείρημα του Κωνσταντίνου ήταν ότι πολλοί λαοί έχουν τη δική τους γραφή και ότι όλοι οι λαοί δικαιούνται σύμφωνα με τον Δαβίδ να υμνούν το θεό στη δική τους γλώσσα. Μ' άλλα λόγια **στον εκλεκτικισμό της συγκεκριμένης θεωρίας αντέταξε τη δημοκρατική ιδέα της ισότητας όλων των λαών και γλωσσών της γης** ενώπιον του Θεού.

Το **δεύτερο παράθεμα** αναφέρεται στο περιεχόμενο της επιστολής του Φωτίου προς τους εκπροσώπους των ανατολικών πατριαρχείων. Με αυτή ο Φώτιος στηλιτεύει και καταδικάζει τις δογματικές και λειτουργικές παρεκκλίσεις που οι απεσταλμένοι της ρωμαϊκής εκκλησίας επιδίωκαν να

επιβάλλουν στους Βουλγάρους (νηστεία Σαββάτου, αγαμία ιερέων, συντόμευση της Αγίας Τεσσαρακοστής κατά μία εβδομάδα, αποκλειστική τέλεση του μυστηρίου του χρίσματος από επισκόπους, εκπόρευση Αγίου Πνεύματος και εκ του Υιού).

Η **εικόνα με τους ιεραποστόλους Κύριλλο και Μεθόδιο** που βρίσκεται σήμερα στη Φιλιππούπολη, είναι δημιούργημα της νεότερης εποχής (1862) και προδίδει την αντίληψη που έχουν οι σλαβικοί λαοί για τους δύο μεγάλους δασκάλους τους.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Η άποψη του ρωμαϊκού κλήρου ήταν ότι οι Σλάβοι θε έπρεπε να διδαχτούν τον Χριστιανισμό με βιβλία γραμμένα στη λατινική ή την ελληνική ή την εβραϊκή και όχι βέβαια στη σλαβική γλώσσα, γιατί ούτε οι απόστολοι ούτε οι πάπες ούτε οι Μεγάλοι Πατέρες της Δυτικής Εκκλησίας (ως παραδείγματα αναφέρονται ο Γρηγόριος ο Μέγας, ο Ιερώνυμος και ο Αυγουστίνος) επινόησαν ή χρησιμοποίησαν μία γραπτή σλαβική γλώσσα. Ο Κωνσταντίνος απέκρουσε το παράλογο αυτό επιχείρημα με την επισήμανση ότι πολλοί λαοί είχαν ήδη μια γραφή και ότι, σύμφωνα με το Δαβίδ, όλοι οι λαοί είχαν το δικαίωμα να δοξολογούν το Θεό στη γλώσσα τους.

Ο Κωνσταντίνος με τη θέση που υιοθέτησε μετουσίωσε σε πράξη το βαθύ ανθρωπισμό και τη φιλελεύθερη νοοτροπία που διέπνεαν τη Βυζαντινή Εκκλησία στα μέσα του 9ου αι.. Ο εμπνευσμένος πατριάρχης Φώτιος, με την αμέριστη συνδρομή της κοσμικής εξουσίας και μιας πλειάδας άξιων συνεργατών στους οποίους συγκαταλέγονταν και οι δύο ιεραπόστολοι των Σλάβων, επεξεργάστηκε και εφάρμοσε ένα νέο μοντέλο εκχριστιανισμού των γειτονικών με το Βυζάντιο λαών, που στηριζόταν στη γλώσσα του εκχριστιανιζόμενου κάθε φορά λαού. Έτσι απέδειξε τη διορατικότητα, την ανεκτικότητα και την προσαρμοστικότητα της βυζαντινής εκκλησίας και του βυζαντινού κράτους στις ανάγκες και τα δεδομένα του νέου διεθνούς περιβάλλοντος που είχε διαμορφωθεί στα μέσα του 9ου αι. (**πρώτη ερώτηση**).

Ο εκχριστιανισμός των Μοραβίων από το Βυζάντιο υπήρξε μια διαδικασία εντελώς ειρηνική. Ο Ρασισλάβος ζήτησε με επίσημη πρεσβεία ιεραποστόλους από το Βυζάντιο και αυτό ανταποκρίθηκε πρόθυμα. Αντίθετα, στην περίπτωση των Βουλγάρων χρησιμοποιήθηκε από το Βυζάντιο στρατιωτική βία και τα πράγματα έλαβαν απροσδόκητη και επεισοδιακή εξέλιξη. Διακρίνουμε στην υπόθεση αυτή τέσσερις φάσεις: **1.** Ο βούλγαρος ηγεμόνας Βόρνης στρέφεται προς την Εκκλησία της Ρώμης, για να αναλάβει αυτή το έργο του προσηλυτισμού του λαού του. **2.** Ο βυζαντινός στρατός υποχρεώνει τον βούλγαρο ηγεμόνα να εκδώξει τον ρωμαιοκαθολικό κλήρο και να ζητήσει ιεραποστόλους από το Βυζάντιο. **3.** Ο Βόρνης εκδιώκει τους βυζαντινούς και στρέφεται εκ νέου προς τον πάπα της Ρώμης. **4.** Η Σύνοδος του 870 δικαιώνει το πατριαρχείο Κων/νης και υπάγει στη δικαιοδοσία του την Εκκλησία της Βουλγαρίας (**δεύτερη ερώτηση**).

Οι Σλάβοι τιμούν ιδιαίτερα τους δύο ιεραποστόλους Μεθόδιο και Κωνσταντίνο-Κύριλλο, διότι αυτοί και οι μαθητές τους διαμόρφωσαν τις στέρεες προϋποθέσεις (σλαβικό αλφάβητο και λειτουργικά βιβλία), για να αναπτύξουν οι σλαβικοί λαοί γραπτό πολιτισμό, λογοτεχνία (με θρησκευτικό αρχικά περιεχόμενο) και τρόπο ζωής (*modus vivendi*) που έφεραν τη διπλή και καθοριστική σφραγίδα-επίδραση του Χριστιανισμού και του Βυζαντίου. Οι αρκετά ευαγάγνωστες σλαβικές επιγραφές επιτρέπουν την εύκολη ταύτιση των δύο απεικονιζόμενων ιεραποστόλων και αδελφών: Αριστερά με μοναστικό ένδυμα ο λιπόσαρκος Κύριλλος, δεξιά με τα αρχιερατικά άμφια ο ευτραφέστερος και νεότερος Μεθόδιος (**τρίτη ερώτηση**).

5. Η Βυζαντινή Εποποιία. Επικοί αγώνες και επέκταση της Αυτοκρατορίας

Διδακτικοί στόχοι

1. Να εκτιμήσουν οι μαθητές τη συμβολή των μεγάλων στρατηγών και των μεγάλων στρατηγών-αυτοκρατόρων στη βυζαντινή εποποιία.

2. Να αξιολογήσουν οι μαθητές την οικονομική σημασία των βυζαντινών θριάμβων κατά των Αράβων και των Βουλγάρων.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η ενότητα προσφέρεται για διδασκαλία που συνδυάζει τις πληροφορίες της αφήγησης με τη μελέτη του χάρτη που δείχνει τις βυζαντινές κατακτήσεις στα χρόνια της Μακεδονικής Δυναστείας.

Μετά την αναφορά στους κυριότερους σταθμούς της μακεδονικής στρατιωτικής ανάκτησης (Reconquista), πρέπει να εξαρθεί η σιδερένια πειθαρχία και η στρατηγική μεγαλοφυΐα των μεγάλων στρατηγών ή στρατηγών-αυτοκρατόρων της εποχής, με αξιοποίηση των δύο πρώτων παραθεμάτων. Οι μαθητές μπορούν να αναγνωρίσουν στα παραθέματα μερικά από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Νικηφόρου Φωκά (σταυροφορικό πάθος, ορμή και αυτοπεποίθηση), του Ρωμανού Λακαπηνού (διπλωματική επιδεξιότητα, ψυχραιμία και επιμονή στους στόχους του) και τις κατευθυντήριες γραμμές της πολιτικής του Βασιλείου Β' (πόλεμος κατά των δυνατών και επιλογή κατάλληλων συνεργατών) και τις στρατιωτικές του συνήθειες (σκληρότατες και μακράς διάρκειας εκστρατείες χωρίς χρονοδιάγραμμα) (**πρώτος διδακτικός στόχος**).

Το τελευταίο παράθεμα προσφέρεται για τη μελέτη των οικονομικών συνεπειών της βυζαντινής εποποιΐας. Συγκέντρωση τεράστιων νομισματικών αποθεμάτων, αύξηση των κυκλοφορούντων πολιτίμων μετάλλων και τόνωση του εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου (και της βιοτεχνίας φυσικά), βελτίωση του επιπέδου ζωής και αύξηση της αυτοπεποίθησης των Βυζαντινών, ενίσχυση του διεθνούς κύρους της αυτοκρατορίας, αύξηση των δυνατοτήτων ανάπτυξης του πολιτισμού (**δεύτερος διδακτικός στόχος**).

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** είναι απόσπασμα από επιστολή του Νικηφόρου Φωκά προς το χαλίφη των Αράβων. Η επιστολή αποκαλύπτει το σχέδιο του στρατηγού-αυτοκράτορα για άμεση κατάκτηση της Αιγύπτου και μακροπρόθεσμη κατάκτηση όλης της Ανατολής και της Δύσης και τη διάδοση της θρησκείας του σταυρού με το ξίφος. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα πολεμικό σχέδιο αναστροφής της ιστορικής διαδικασίας που οδήγησε στην κατάκτηση των χωρών της Εγγύς Ανατολής από τους Άραβες στη διάρκεια του 7ου αι. και για μία σταυροφορικού τύπου απάντηση των Βυζαντινών στον ιερό πόλεμο του Ισλάμ κατά της Χριστιανοσύνης.

Το **δεύτερο παράθεμα** είναι απόσπασμα από επιστολή διαμαρτυρίας του Ρωμανού Λακαπηνού προς τον ηγέτη των Βουλγάρων Συμεών. Ο αυτοκράτορας επικρίνει το βούλγαρο ηγεμόνα, γιατί σφετερίστηκε και χρησιμοποίησε παράνομα και ανώφελα, κατά την άποψη του επιστολογράφου, τον τίτλο **βασίλειος Ρωμαίων και Βουλγάρων**. Οι Βυζαντινοί θεωρούσαν ότι η χρήση του τίτλου **βασίλειος Ρωμαίων** ήταν αποκλειστικό δικαίωμα των ηγεμόνων τους, διαδόχων των αρχαίων ρωμαίων αυτοκρατόρων. Για το λόγο αυτό μάλιστα είχαν συγκρουστεί διπλωματικά με τη Φραγκική Αυτοκρατορία των Καρολιδών στις αρχές του 9ου και τη Γερμανική Αυτοκρατορία των Οθωνιδών στα μέσα του 10ου αι.

Το **τρίτο παράθεμα** αναφέρεται στην εσωτερική πολιτική και τις στρατιωτικές αρετές του Βασιλείου Β'. Τα κύρια σημεία της εσωτερικής πολιτικής του ήταν η καταπολέμηση της αριστοκρατίας και η επιλογή μιας ομάδας έμπιστων και ικανών συνεργατών. Οι στρατιωτικές αρετές του Βασιλείου ήταν η μεγάλη επιμονή στην υλοποίηση των στόχων του και η αντοχή του στις αντίξοες καιρικές συνθήκες. Οι αρετές αυτές εξηγούν σε μεγάλο βαθμό τις στρατιωτικές επιτυχίες και την τελική συντριβή των Βουλγάρων, ενός σκληροτράχηλου, ανυπότακτου και πολεμικότατου αντιπάλου.

Το **τέταρτο απόσπασμα** προέρχεται από συλλογικό ιστοριογραφικό έργο που εκδόθηκε πρόσφατα με επιμέλεια της Α. Λαΐου. Το κείμενο βασίζεται σε αυθεντικές πληροφορίες βυζαντινών και αραβικών πηγών και μας δίνει μια αμυδρή, έστω, ιδέα για τα μυθικά πλούτη που κατέληξαν στα

χέρια των Βυζαντινών, όταν αυτοί κατέλαβαν τα διεθνούς φήμης εμπορικά κέντρα των Αράβων. Η εισροή χρυσού, αργύρου, μεταξωτών και καρυκευμάτων στο Βυζαντινό Κράτος βελτίωσε αφάνταστα το επίπεδο ζωής και αύξησε σε τεράστιο βαθμό τις οικονομικές δυνατότητες και το κύρος του. Ο **χάρτης** δείχνει την έκταση του Βυζαντινού Κράτους κατά το θάνατο του Βασιλείου Β'.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Ο Νικηφόρος Φωκάς έβλεπε τις εκστρατείες κατά των Αράβων ως σταυροφορία. Εναρμονιζόμενος μάλιστα με την αντίληψη αυτή ο αυτοκράτορας ζήτησε από την εκκλησία να αναγνωρίσει ως μάρτυρες της πίστης τους στρατιώτες που έπεφταν στο πεδίο της μάχης, αλλά ο πατριάρχης διαφώνησε. Ο ασκητικός και σκληροτράχηλος στρατηλάτης απέβλεπε στην ανάκτηση όλων των εδαφών που κάποτε ανήκαν στο ρωμαϊκό κράτος και χάθηκαν μετά την έξοδο των Αράβων από την Αραβική Χερσόνησο και τη διάδοση του Ισλάμ σε Αίγυπτο, Συρία και Παλαιστίνη. Ο Φωκάς χρησιμοποιεί για την ανάκτηση των εδαφών αυτών στην ουσία τα ίδια όπλα που χρησιμοποιούσαν κάποτε και οι Άραβες, δηλαδή την ιδέα του ιερού πολέμου. Αυτό γίνεται σαφές από το παρατιθέμενο απόσπασμα της επιστολής (**πρώτη ερώτηση**).

Τα κυριότερα προβλήματα στο εσωτερικό του κράτους, όταν ανέλαβε τη διακυβέρνηση ο Βασίλειος Β', ήταν η απειλή που αντιπροσώπευε για την κεντρική αυτοκρατορική εξουσία η μεγάλη γαιοκτησία και η έλλειψη ικανών και έμπιστων συνεργατών. Ο Βασίλειος με τη βοήθεια των Ρώσων συνέτριψε την εξέγερση των μικρασιατών δυνατών (Βάρδα Σκληρού και Βάρδα Φωκά) και περιορίσε τη δύναμη της αριστοκρατίας. Επίσης δημιούργησε μια ομάδα στενών συνεργατών που ήταν και ικανοί και έμπιστοι. Ως στρατηγός ο Βασίλειος Β' ήταν ακαταπόντος και ανθεκτικός στις ακραίες καιρικές συνθήκες και δεν συνήιζε να τελειώνει τις εκστρατείες του, όταν ερχόταν ο χειμώνας αλλά όταν υλοποιούσε τους στόχους του (**δεύτερη ερώτηση**).

Η απίστευτη πείνα που συγκέντρωσαν οι Βυζαντινοί στη διάρκεια της βυζαντινής εποποιίας αύξησε την αυτοπεποίθηση και την περηφάνεια των Βυζαντινών. Σ' αυτό συνέβαλαν και οι θρίαμβοι που τελέστηκαν στη Κωνσταντινούπολη, για να γιορταστούν οι μεγάλες νίκες στην ανατολή. Περαιτέρω η πείνα αυτή γέμισε τα ταμεία του κράτους (αυτό επιδίωκε και ο Νικηφόρος Φωκάς, όπως γράφει στην επιστολή του προς το χαλίφη των Αράβων) και πολλαπλασίασε τα νομισματικά του αποθέματα και τις οικονομικές του δυνατότητες. Τα χρυσά και αργυρά αντικείμενα που μεταφέρθηκαν στην Πόλη αύξησαν τις ποσότητες των κυκλοφορούντων πολυτίμων μετάλλων και αυτό ενίσχυσε το εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο του κράτους. Η αύξηση του βυζαντινού πλούτου έγινε αισθητή ακόμη και στον αραβικό κόσμο (**τρίτη ερώτηση**).

6. Η ίδρυση, η εξέλιξη και ο εκχριστιανισμός του Ρωσικού Κράτους

Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές τη διαδικασία διαμόρφωσης του έθνους (εθνογένεσης) των Ρώσων και την πορεία τους προς τη συγκρότηση κρατικής οντότητας.
2. Να κατανοήσουν τη βαθύτερη σχέση μεταξύ της σύναψης εμπορικών σχέσεων μεταξύ Βυζαντίου και Ρωσίας και του εκχριστιανισμού των Ρωσ,
3. Να παρακολουθήσουν τη διαδικασία του εκχριστιανισμού και να αντιληφθούν τη σημασία του για τον πνευματικό και υλικό πολιτισμό του Ρωσικού Έθνους.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Με αφορμή τις παραδοσιακές φιλικές σχέσεις μεταξύ Ρωσίας και Ελλήνων κυρίως στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, μπορούμε να διεγείρουμε το ενδιαφέρον των μαθητών για τις απαρχές της Ρωσικής Ιστορίας: την εθνογένεση των Ρώσων, την ίδρυση του Ρωσικού Κράτους και την καθορι-

στική συμβολή του Βυζαντίου στον εκχριστιανισμό της Ρωσίας, η οποία εξηγήει άλλωστε και τις φιλικές αυτές σχέσεις.

Οι μαθητές πρέπει να αντιληφθούν ότι στην η διαδικασία διαμόρφωσης του λαού των Ρώσων συμμετείχαν τόσο οι σκανδιναβοί έποικοι Βάραγγοι όσο και το γηγενές ανατολικό σλαβικό στοιχείο (**πρώτος διδακτικός στόχος**).

Το δίπτυχο **πόλεμος-εμπόριο** χαρακτηρίζει τις σχέσεις Ρωσίας-Βυζαντίου μέχρι τον εκχριστιανισμό των Ρως (989). Ο εκχριστιανισμός προετοιμάστηκε από το εμπόριο. Η παρακολούθηση των ρωσοβυζαντινών εμπορικών σχέσεων εξυπηρετείται τόσο από τα παραθέματα που αναφέρονται στις εμπορικές συνθήκες του 911 και του 944 και προσφέρονται για συγκριτική εξέταση, όσο και από τη μελέτη του χάρτη.

Επειδή το παράθεμα για το περιεχόμενο της συνθήκης του 911 υπάρχει μόνο στο παρόν βιβλίο του καθηγητή, προτείνεται η φωτοτύπησή του και η διανομή των φωτοτυπιών από τον καθηγητή στους μαθητές. Από τη σύγκριση του κειμένου αυτού με τους όρους της συνθήκης του 944, οι μαθητές θα διαπιστώσουν ότι οι όροι της συνθήκης του 944 ήταν λιγότερο ευνοϊκοί για τους Ρώσους από τους όρους της συνθήκης του 911. Μια εξήγηση γι' αυτό μας παρέχει η στρατιωτική ήττα των Ρώσων λίγο πριν από την υπογραφή της συνθήκης του 944. Το συμπέρασμα είναι ότι υπήρχε μια διαρκής αλληλεπίδραση ανάμεσα στο εμπόριο και τον πόλεμο (**δεύτερος διδακτικός στόχος**).

Με τη βοήθεια του τετάρτου παραθέματος του βιβλίου, οι μαθητές μπορούν να παρακολουθήσουν το τελευταίο στάδιο στη διαδικασία εκχριστιανισμού των Ρως στα τέλη του 10^{ου} αι. να συζητήσουν τις κολλοσιαίες μεταβολές που αυτός έφερε στον υλικό και πνευματικό πολιτισμό και τις ιστορικές τύχες της Ρωσίας (**τρίτος διδακτικός στόχος**).

Πρόσθετα παραθέματα

1. Οι όροι της βυζαντινορωσικής εμπορικής συνθήκης του έτους 911

Οι ρώσοι έμποροι εξασφάλισαν ολική απαλλοτρία από τους δασμούς, τους παραχωρήθηκε ένας ειδικός χώρος διαμονής στο προάστειο του Αγίου Μάμαντος (σημερινό Μπεσίκτας στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου), και θα τους δινόταν δωρεάν τροφή για έξι μήνες, μια περίοδο διπλάσιας διάρκειας από το σύνηθες χρονικό όριο παραμονής των ξένων εμπόρων στην πόλη. Ειδικός όρος όριζε ρητά ότι θα είχαν όσα λουτρά επιθυμούσαν [...]. Αρκετά άρθρα της συνθήκης όριζαν τις ποινές που θα επιβάλλονταν σε περιπτώσεις συγκρούσεων μεταξύ Βυζαντινών και Ρώσων και παραπτωμάτων όπως η κλοπή, ο τραυματισμός και ο φόνος. Κάθε συμβαλλόμενο μέρος αναλάμβανε την υποχρέωση να βοηθά τους εμπόρους του άλλου μέρους που θα ναυαγούσαν. Ένας άλλος όρος επιβεβαίωνε το δικαίωμα των Ρώσων να υπηρετούν ως μισθοφόροι στο στρατό του αυτοκράτορα.

D. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, μετ. Γ. Τσεβρεμέ, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, 308-309.

2. Η σημασία της συνθήκης του 911

Η συνθήκη του 911 δείχνει ότι οι Βάραγγοι, οι αυθέντες της Ρωσίας, και οι Σλάβοι, οι υποτελείς τους, έλκονταν όλο και περισσότερο στην οικονομική και πολιτική τροχιά του Βυζαντίου, μέσω του εμπορίου της διπλωματίας και της ανθρώπινης επαφής. Αυτές οι επαφές δεν θα μπορούσαν να μην ενθαρρύνουν τις πολιτιστικές σχέσεις. Γιατί οι ρώσοι έμποροι και μισθοφόροι και οι διπλωματικοί απεσταλμένοι των δύο χωρών που ταξίδευαν συνεχώς μεταξύ Κιέβου και Κωνσταντινούπολης, δρούσαν ως φορείς ιδεών, πεποιθήσεων και τρόπων. Από την άλλη μεριά οι βυζαντινοί ιθύνοντες είχαν σοβαρούς λόγους να επιθυμούν να χρησιμοποιήσουν τις σχέσεις τους με τους Ρώσους, για

να φέρουν αυτό το βαρβαρικό και ακόμη σε μεγάλη έκταση ειδωλολατρικό λαό υπό τον διπλό έλεγχο της Αυτοκρατορίας και της Εκκλησίας της Ανατολικής Ρώμης.

D. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, μετ. Γ. Τσεβρεμές, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, 308.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** προέρχεται από τον άραβα γεωγράφο Ιμπν Χορνταντμπέ που μας δίνει εξαιρετικές πληροφορίες για το Βυζάντιο και τις διεθνείς σχέσεις του στα μέσα του 9ου αι. Περιγράφονται τα εμπορικά ταξίδια των Ρως πάνω στον Ντον προς τον Εύξεινο και το Βυζάντιο, προς την πρωτεύουσα των Χαζάρων Khamlig, την Κασπία Θάλασσα και μέσω αυτής προς την πρωτεύουσα του Χαλιφάτου Βαγδάτη. Ο χάρτης στο τέλος της διδακτικής ενότητας στηρίζεται ακριβώς στα δεδομένα του παραθέματος και γι' αυτό το λόγο το παράθεμα πρέπει να μελετηθεί σε συνδυασμό με τον χάρτη αυτό.

Το **δεύτερο παράθεμα** προέρχεται από το λεγόμενο Παλαιο-Ρωσικό Χρονικό και μας δίνει ορισμένους από τους όρους της ρωσοβυζαντινής εμπορικής συνθήκης του 944.

Το **τρίτο παράθεμα** προέρχεται από το έργο του D. Obolensky για τις σχέσεις Βυζαντίου και Ανατολικής Ευρώπης. Σ' αυτό ο ιστορικός αξιοποιώντας διάφορες πηγές μας δίνει έναν κατάλογο από τα προϊόντα που ανταλλάσσονταν μεταξύ Ρως και Βυζαντινών.

Το **τέταρτο παράθεμα** αναφέρεται στις ρωσοβυζαντινές σχέσεις, από τη στιγμή που ο Βασίλειος Β' αθέτησε την υπόσχεσή του να δώσει την αδελφή του σύζυγο στον ηγεμόνα του Κιέβου Βλαδίμηρο. Όπως αφηγείται το Χρονικό, ο Βλαδίμηρος, οργισμένος από την προσβλητική στάση του Βασιλείου Β', πολιορκήσε και κατέλαβε την πόλη της Χερσώνας στα βόρεια παράλια του Ευξεινού που είχε ιδιαίτερη στρατηγική σημασία για το Βυζάντιο και έτσι υποχρέωσε τον αυτοκράτορα να τηρήσει την υπόσχεσή του, αφού όμως πρώτα εξασφάλισε την αποδοχή του Χριστιανισμού από τους Ρώσους. Το επιχείρημα που επικαλέστηκε ο Βασίλειος ήταν ότι η αδελφή του δεν θα μπορούσε να παντρευτεί ένα ξένο ηγεμόνα, εφόσον αυτός δεν ήταν χριστιανός. Η εκδοχή του Χρονικού δεν σημαίνει ότι τα πράγματα εξελίχθηκαν οπωσδήποτε έτσι. Η απόφαση του εκχριστιανισμού είναι πιθανό ότι ελήφθη από τον ίδιο τον Βλαδίμηρο που θέλησε έτσι να εκσυγχρονίσει και να αναβαθμίσει το κράτος του μέσα σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο και εκχριστιανιζόμενο διεθνές περιβάλλον.

Το **πρώτο πρόσθετο παράθεμα** προέρχεται επίσης από το ΠαλαιοΡωσικό Χρονικό και περιλαμβάνει ορισμένους από τους όρους της ρωσοβυζαντινής εμπορικής συνθήκης του 911.

Στο **δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** ο D. Obolensky αξιολογεί τη σημασία αυτής της συνθήκης.

Το εικονογραφικό υλικό της ενότητας αποτελείται από την **εικόνα με την παρθένο του Βλαδίμηρ και την παράσταση χριστιανικού ναού από το Σουζντάη** και πιστοποιεί το μέγεθος της πολιτιστικής επιρροής που άσκησε το Βυζάντιο στη Ρωσία μετά τον εκχριστιανισμό της.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Στην περίπτωση της εθνογένεσης των Ρως, όπως και στην περίπτωση της εθνογένεσης των Βουλγάρων, μια ξένη κυρίαρχη ομάδα (Πρωτοβούλγαροι και Ρως) που έρχεται έξωθεν συγχωνεύεται με το υπόστρωμα του ιθαγενούς σλαβικού πληθυσμού. Η κυρίαρχη αυτή ομάδα δίνει στο νέο λαό το όνομα και την κρατική οργάνωση, το πολυάριθμο σλαβικό στοιχείο τη γλώσσα και τη λαϊκή βάση (**πρώτη ερώτηση**).

Οι περιορισμοί, στους οποίους υπέκειτο η παρουσία των Ρως στην Κωνσταντινούπολη, είναι τριών ειδών: Αφορούν τον τρόπο εισόδου των εμπόρων στην Πόλη (ανά ομάδες αποτελούμενες από 50 άοπλους κάθε φορά εμπόρους), τον τόπο διαμονής (στο προάστειο του Αγίου Μάμαντος, σημερινό Μπεςίκτας) και τη διάρκεια της παραμονής στην πρωτεύουσα του Βυζαντινού Κράτους (τρεις μήνες) (**δεύτερη ερώτηση**).

Οι Ρώσοι μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη γούνες, ξίφη, σκλάβους, μέλι και κερύ και εισήγαν στη χώρα τους από το Βυζάντιο μεταξωτά, χρυσάφι, κρασί, φρούτα και διάφορα στολίδια (**τρίτη ερώτηση**).

Ο εκχριστιανισμός των Ρώσων παρουσιάζεται ως βασική προϋπόθεση του βασιλικού γάμου Άννας-Βλαδιμήρου, επειδή τα μέλη της βυζαντινής αυτοκρατορικής οικογένειας δεν επιτρεπόταν να συνάψουν γάμους με εθνικούς (**τέταρτη ερώτηση**).

7. Σχέσεις Βυζαντίου-Δύσης. Αγώνες για τη διατήρηση των ιταλικών κτήσεων

Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές την εξέλιξη της δυτικής πολιτικής του Βυζαντίου.
2. Να γνωρίσουν οι μαθητές μεθόδους και τρόπους άσκησης της βυζαντινής διπλωματίας.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η διδασκαλία προτείνεται να ξεκινήσει από το ερώτημα: Πώς βρέθηκαν οι Έλληνες στη Σικελία και τη Ν. Ιταλία; Ακολούθως πρέπει να γίνει μια σύντομη αναδρομή στην **ιστορία της βυζαντινής Ιταλίας**: Οι κυριότεροι σταθμοί της ήταν οι κατακτήσεις του Ιουστινιανού, η ίδρυση του Εξαρχάτου της Ραβέννας, οι νέες εγκαταστάσεις Ελλήνων στα χρόνια των σλαβικών επιδρομών, η κατάκτηση της Βενετίας και της Ισπρίας από τον Καρλομάγνο και η ανάκτησή τους από το Βυζάντιο δυνάμει της συνθήκης του έτους 812.

Η καθαυτό διδακτική ενότητα επικεντρώνεται στις κατακτήσεις των Αράβων επί Σικελίας, τις δημογραφικές και στρατιωτικές συνέπειές τους και τις πολιτικές συνέπειες της γερμανικής παρέμβασης. Με τις αραβικές επιδρομές και τη στέψη του Όθωνα Α' ως **βασιλέως Ιταλίας** και ως **αυτοκράτορος Ρωμαίων** συνδέονται στενά οι επιδιώξεις της **ιταλικής πολιτικής** του Βυζαντίου (απόκρουση Αράβων και Γερμανών και διατήρηση και επέκταση των ιταλικών κτήσεων) και η διοικητική οργάνωση των βυζαντινών κτήσεων σε τρία θέματα που συνενώθηκαν περί το 975 στο κατεπανάτο Ιταλίας.

Η ιταλική πολιτική των Μακεδόνων απέβληπε στην απόκρουση των Αράβων και στην επίλυση των διπλωματικών διαφορών του Βυζαντίου με την Γερμανική Αυτοκρατορία (χρήση αυτοκρατορικού τίτλου και έλεγχος ημιαυτόνομων ιταλικών κρατιδίων) και άλληλαξε πολλές φορές. Ο Κωνσταντίνος Ζ' αντιμετώπισε τους Άραβες με τη συνδρομή του γηγενούς ιταλικού πληθυσμού (**δεύτερο παράθεμα**), ενώ αντάλλαξε πρεσβείες με δυτικούς ηγέτες. Ο Νικηφόρος Φωκάς ακολούθησε σκληρή γραμμή στις διαπραγματεύσεις με τον απεσταλμένο του Όθωνα Λιουτπράνδο (απόσπασμα από το έργο του Λιουτπράνδου *Relatio de legatione Constantinopolitana*). Ο Ιωάννης Τζιμισκής, αντίθετα με τον προκατόχο του, έδειξε διαλλακτικότητα έναντι των Γερμανών και έφτασε σε έναν συμβιβασμό, που επισφραγίστηκε με τον γάμο μεταξύ Όθωνος Β' και Θεοφανούς. Ο γάμος είχε σημαντικές πολιτιστικές συνέπειες, αφού ενίσχυσε τις βυζαντινές επιρροές στη Γερμανία και τη Δύση.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** προέρχεται από αγιολογικό κείμενο και περιγράφει την μετοικεσία μέρους του σικελικού πληθυσμού προς την Καλαβρία, εξαιτίας των κατακτήσεων και λεηλασιών των Αράβων στο νησί και της τρομερής πείνας που ακολούθησε μαζί με τις συνέπειές της (φαινόμενα ανθρω-

ποφαγίας). Οι Σικελιώτες, υπό την ηγεσία του αγίου Σάββα, έφυγαν προς το ανατολικό μέρος του νησιού, όπου κατέφυγαν προσωρινά στο απόρθητο φρούριο της Ραμέτας, και ακολούθως πέρασαν με πλοία στην Καλαβρία.

Το **δεύτερο παράθεμα** αναφέρεται σε εξέγερση των κατοίκων του Ρουσιάνου/Rossano κατά του βυζαντινού διοικητή της περιοχής που έλαβε χώρα περί το 965/966, στα χρόνια της βασιλείας του Νικηφόρου Φωκά. Τα γεγονότα εξελίχθηκαν ως εξής: Ο μάγιστρος Νικηφόρος Εξακιονίτης, προφανώς στρατηγός και διοικητής της Καλαβρίας, αποφάσισε να κατασκευάσει με προσωπική εργασία (**αγγαρεία**) των κατοίκων χελάνδια (πολεμικά πλοία), για να προστατεύσει με αυτά τις πόλεις της περιοχής από τις αραβικές επιδρομές και «να αφανίσει τη γειτονική και εχθρική Σικελία», που αποτελούσε το ορμητήριο των Σαρακηνών (Αράβων). Όταν τα πλοία είχαν ναυπηγηθεί και ήταν έτοιμα να κατευθυνθούν στη θάλασσα, οι «πάροικοι» του Ροσσάνο ξεσηκώθηκαν, πυρπόλησαν τα πλοία και απαχόνισαν τους καπετάνιους (πρωτοκαράβους).

Ποιοί ήταν οι λόγοι της εξέγερσης και των ενεργειών που επακολούθησαν; Σύμφωνα με τη Vera von Falkenhausen, *La Vita di S. Nilo come fonte storica per la Calabria Bizantina*, *Atti del congresso internazionale su S. Nilo di Rossano, Rossano-Grottaferrata 1989*, 292, αυτές απαγορεύτηκαν από την επιθυμία των κατοίκων του Ροσσάνο, που είχαν ναυπηγήσει τα χελάνδια και αποτελούσαν τα πληρώματα του στόλου, να εμποδίσουν τη βυζαντινή αντίθεση εναντίον της Σικελίας, «όντας ασυνήθιστοι να υπηρετούν τα χελάνδια (εννοείται ως κωπηλάτες και μαχητές)», όπως υπογραμμίζει το κείμενο. Πρόκειται για σύγκρουση μεταξύ των επεκτατικών φιλοδοξιών της βυζαντινής κυβέρνησης, εκπροσωπούμενης από το μάγιστρο Νικηφόρο Εξακιονίτη, και του αμυντικού πραγματισμού (ρεαλισμού) του τοπικού πληθυσμού, που εκφράζει στην πράξη την πολιτική σύγκρουση μεταξύ πρωτεύουσας και επαρχίας.

Το τρίτο παράθεμα προέρχεται από την εμπειρία, σχεδόν λιβελογραφική έκθεση του Λιουτηράνδου για την πρεσβεία του στην Κωνσταντινούπολη και διαφωτίζει τις αιτίες της σύγκρουσης μεταξύ του Γερμανικού και του Βυζαντινού Κράτους στα χρόνια του Νικηφόρου Φωκά. Τα «αγκάθια» που δηλητηριάζαν τις σχέσεις των δύο κρατών ήταν η χρήση του τίτλου *imperator Romanorum* (βασιλεύς Ρωμαίων) από τον Όθωνα Α' και η προσπάθεια των Γερμανών να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τη Ρώμη και τα ημιαυτόνομα κρατίδια της κεντρικής Ιταλίας. Οι Βυζαντινοί θεωρούσαν ότι στον ηγεμόνα των Γερμανών ταίριαζε ο τίτλος *rex-ρηξ* και ότι δεν είχε δικαίωμα κυριαρχίας στο χώρο της κεντρικής Ιταλίας. Στην ουσία πρόκειται για ανανέωση της διαμάχης που ξέσπασε με αφορμή τη αυτοκρατορική στέψη του Καρλομάγνου (800).

Σχετικά με το **εικονογραφικό υλικό** επισημαίνουμε ότι η **παράσταση με τους γάμους της Θεοφανώς με τον Όθωνα Β'** είναι σημαντική, γιατί το γεγονός αυτό σηματοδοτεί τη μεταβολή της βυζαντινής πολιτικής έναντι των Γερμανών, την αποκατάσταση των γερμανοβυζαντινών σχέσεων (με την επάνοδο στο παλαιό *Status quo*) και την αρχή μιας περιόδου έντονου επηρεασμού των γερμανικών χωρών από το βυζαντινό πολιτισμό. Πολύ χρήσιμος για να μπορέσουν οι μαθητές να προσανατολιστούν στο γεωγραφικό χώρο της Ιταλίας και να κατανοήσουν τους στόχους της βυζαντινής και γερμανικής πολιτικής σ' αυτή είναι ο **χάρτης** στο τέλος της ενότητας.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Οι αιτίες της αποδημίας των Σικελιωτών από την κεντρική Σικελία προς τις ανατολικές ακτές του νησιού και από εκεί προς την Καλαβρία ήταν **οι επιδρομές και λεηλασίες των Αράβων**, οι οποίες προκάλεσαν ένα φοβερό λιμό. Η πείνα οδήγησε με τη σειρά της σε φαινόμενα ανθρωποφαγίας (κανιβαλισμού), ακόμη και σε βάρος νεκρών συγγενών. Οι συνέπειες της μετανάστευσης ήταν κυρίως **δημογραφικές**: Μείωση του πληθυσμού της Σικελίας και ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου της Καλαβρίας (**πρώτη ερώτηση**).

Οι αιτίες της εξέγερσης ήταν η απροθυμία των κατοίκων του Ροσσάνο να συμμετάσχουν σε μια

άκρως επικίνδυνη εκστρατεία κατά της Σικελίας, τη στιγμή που οι ίδιοι δεν είχαν πολεμική πείρα στη θάλασσα και δεν είχαν συνηθίσει να υπηρετούν ως κωπηλάτες ή ως μαχητές στα πλοία. Η δυσaréσκεια των εξεγερθέντων εκφράστηκε με την πυρπόληση των πλοίων που είχαν ναυπηγήσει οι ίδιοι με αναγκαστική εργασία και τον απαχονισμό των κυβερνητών των χελανδίων (πρωτοκαράβων) (δύετηρ ερώτηση).

Από τους μεσαιωνικούς όρους **μάγιστρος** και **κατεπάνω** προήλθαν αντίστοιχα οι λέξεις μάστρος/μαέστρος, master/Meister - καπετάνιος, captain/Kapitän κ. ά. (τρίτη ερώτηση).

Σύμφωνα με τη μεσαιωνική αντίληψη, επι γης δεν μπορούσε να υπάρξει παρά μόνο μία αυτοκρατορία, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, και ένας μόνο αυτοκράτορας, που έφερε τον επίσημο τίτλο **imperator Romanorum** ή **βασιλεύς Ρωμαίων**. Το αντίθετο, δηλαδή η ύπαρξη δύο αυτοκρατοριών και δύο αυτοκρατόρων αποτελούσε εξωπραγματικό νεωτερισμό και παράλογο σκάνδαλο, που δεν θα μπορούσε να έχει υπόσταση και διάρκεια. Σύμφωνα με την αντίληψη των Βυζαντινών στον ηγεμόνα της Δύσης ταίριαζε μάλιστα ο τίτλος rex-ρηξ, που δήλωνε ένα ηγεμόνα κατά πολύ υποδεέστερο από το **βασιλέα Ρωμαίων** που έδρευε και κατοικούσε στις όχθες του Βοσπόρου. Για το λόγο αυτό το Βυζάντιο συγκρούστηκε τόσο με την αυτοκρατορία που εγκαθίδρυσε ο Κάρολος ο Μέγας, όταν την ημέρα των Χριστουγέννων του έτους 800 στέφθηκε από τον πάπα Romanum gubernans imperium, όσο και με την αυτοκρατορία που δημιούργησε ο γερμανός ηγεμόνας Όθων Α΄ αποδεχόμενος το αυτοκρατορικό αξίωμα στη Ρώμη το έτος 962 (τέταρτη ερώτηση).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ν. Οικονομίδης, *Φορολογία και φορολογική απαλλογή στο Βυζάντιο (Θ΄-ΙΑ΄ αι.)*, Ε.Ι.Ε/Ι.Β.Ε. (=Μονογραφίες, 2), Αθήνα 1996.
- Π. Ε. Νιαβής, *Η βασιλεία του βυζαντινού αυτοκράτορα Νικηφόρου Α΄ (802-811 μ. Χ.)*, Ιστορικές Εκδόσεις Στ. Βασιλόπουλκος (=Ιστορικές Μονογραφίες, 3), Αθήνα 1987.
- Hans-Georg Beck, *Ιστορία της δημόσιας βυζαντινής λογοτεχνίας*, μετ. Νίκη Eideneier, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1988, σελ. 97-118.
- P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός Ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα*, μετ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1981.
- Η. Grégoire, Ο Διγενής Ακρίτας. Η βυζαντινή εποποιΐα στην ιστορία και στην ποίηση, *Ο Εθνικός Κήρυξ* (The National Herald), Νέα Υόρκη 1942.
- Ν. Μαλλιάρης, Μουσικά όργανα στο Βυζάντιο. Καθημερινή, Επτά Ημέρες, Κυριακή 18 Ιανουαρίου 1998, 7-10.
- Φώτιος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Βιβλιοθήκη, Όσα της ιστορίας, Ανθολογία [=Κείμενα Βυζαντινής Λογοτεχνίας, 2], Εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2000.
- D. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, μετ. Γ. Τσεβρεμέας, 2 τόμοι, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Η΄, 92-97, 116-117, 125.
- G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, μετ. Ι. Παναγόπουλος, Ιστορικές Εκδόσεις, Β΄ τόμος, Αθήνα 1979.
- A. E. Laiou (εκδ.), *The Economic History of Byzantium* [=Dumbarton Oaks Studies 39], Washington D. C. 2002.

- S. C. Franklin, "Rus' ", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1819-1820.
- G. Stöckle, *Russische Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 4η έκδοση, Στουτγάρδη 1983.
- Τ. Κ. Λουγγής, *Η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία από τον θάνατο του Μ. Θεοδοσίου ως την άλωση του Μπάρι (395-1071 μ. Χ.)* [=Πολιτική και Ιστορία 30], Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1989, 187-243.
- A. Guillou, Notes sur la société dans le Katépanat d' Italie au XIe siècle, *Mélanges d' Archéologie et d' Histoire* 78 (1966) 439-465.
- V. von Falkenhausen, *Untersuchungen zur byzantinischen Herrschaft in Süditalien*, Βισμπάντεν 1967.
- V. von Falkenhausen, La Vita di S. Nilo come fonte storica per la Calabria Bizantina, *Atti del congresso internazionale su S. Nilo di Rossano*, Rossano-Grottaferrata 1989, 271-305.
- Βυζαντινή Νότια Ιταλία (=Ιστορικά 117), Ελευθεροτυπία, 10 Ιανουαρίου 2002.
- Βυζαντινή Διπλωματία (=Ιστορικά 201), Ελευθεροτυπία, 4 Σεπτεμβρίου 2003.

II. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

1. Οι εξελίξεις στην οικονομία και την κοινωνία

Διδακτικός στόχος

Να διακρίνουν οι μαθητές τις κυριότερες οικονομικές εξελίξεις και τα βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας του Βυζαντινού Κράτους.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Στο **πρώτο μέρος** της ενότητας, η γένεση και διαμόρφωση της βυζαντινής αριστοκρατίας συνδέεται με την εμφάνιση και επέκταση των οικογενειακών επωνύμων και τη διαδικασία συγκέντρωσης της γης στα χέρια των μεγάλων γαιοκτημόνων. Για με τη σχέση επωνύμων και αριστοκρατίας ενδείκνυται η αξιοποίηση του σχετικού **πίνακα** που βασίζεται στις μελέτες του Α. Καζντάν. Σχετικά με το μέγεθος της περιουσίας των μικρασιατών μεγαλογαιοκτημόνων διαφωτιστικό είναι το απόσπασμα από τον βίο του αγίου Φιλαρέτου (**πρώτο παράθεμα**). Παράλληλα αναλύονται η σύνθεση της ηγετικής ομάδας των δυνατών που συγκροτούσαν την άρχουσα τάξη της βυζαντινής κοινωνίας και η σύνθεση της πολυάριθμης αγροτικής τάξης (**ελεύθεροι και εξαρτημένοι αγρότες ή πάροικοι**). Σχετικά με την υπερβολική πολυτέλεια που χαρακτήριζε την καθημερινή ζωή των δυνατών μπορεί να αξιοποιηθεί το **δεύτερο παράθεμα** σε συνδυασμό με την εικόνα του πολυτελούς δείπνου σε σπίτι βυζαντινού μεγιστάνα.

Στο **δεύτερο μέρος** παρουσιάζονται οι κυριότερες μεταβολές στην αστική οικονομία: η οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη των πόλεων και η άνθηση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων (της ναυσιπλοΐας, του εμπορίου και βιοτεχνίας). Περαιτέρω αναλύεται η οργάνωση του εμπορίου με την υπογράμμιση της σημασίας της κινητικότητας των εμπορών και των ταξιδιών τους στο εξωτερικό. Εδώ πρέπει να αξιοποιηθούν το κείμενο της εμπορικής επιστολής που περιλαμβάνεται στη διδακτική ενότητα για τον πολιτισμό και το εμπόριο του Ισλάμ, γιατί δείχνει πόσο οι βυζαντινές αγορές και ειδικά αυτή της Κωνσταντινούπολης, πιθανότατα η μεγαλύτερη της Μεσογείου, ήταν καθοριστικές για την κίνηση και τις τιμές των μπαχαρικών. Επίσης πρέπει να αξιοποιηθούν τα τρία παρατιθέμενα κείμενα (ένα απόσπασμα από ελληνική πηγή και δύο αποσπάσματα από αραβικές πηγές) που αναφέρονται στην εμπορική σημασία της Τραπεζούντας, που αποτελούσε πύλη της αυτοκρατορίας στα σύνορα με το Χαλιφάτο κατά τον 10^ο αι. Στη διδακτική ενότητα παρουσιάζονται επίσης στοιχεία σχετικά με την οργάνωση της βιοτεχνίας σε συστήματα (συντεχνίες) και εξαιρείται η πολιτική ισχυροποίηση της επιχειρηματικής τάξης στα μέσα του 11^{ου} αι.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Ο **πίνακας** δείχνει τους ρυθμούς διαμόρφωσης της βυζαντινής άρχουσας τάξης και στηρίζεται στην ανάλυση των οικογενειακών επωνύμων που εμφανίζονται αρχικά στη διάρκεια του 8^{ου} αι. και με αυξανόμενους ρυθμούς κατά τους τρεις επόμενους αιώνες (9^{ος}-11^{ος} αι.).

Το **πρώτο παράθεμα** περιγράφει με τον τρόπο ενός αγιολογικού κειμένου τα στοιχεία που περιλαμβάνει η ακίνητη περιουσία ενός **δυνατού** στην πόλη Άμνια της Παφλαγονίας στα ΒΔ της Μ. Ασίας: ζώα σε μεγάλους αριθμούς, 48 αγροκτήματα (προάστεια) με αρδευόμενα χωράφια, χιλιάδες υπηρέτες, ένα είδος γιγαντιαίου υποστατικού ή φάρμας.

Ακολουθεί μία ομάδα τριών παραθεμάτων που αναφέρονται στην εμπορική σημασία της Τραπεζούντας. Το πρώτο από αυτά προέρχεται από το Επαρχικόν Βιβλίον και εξαιρεί το ρόλο της Τραπεζούντας ως εμπορικής πύλης και τελωνειακού σταθμού για τα προϊόντα πολυτελείας που εισάγονταν από το Χαλιφάτο στην αυτοκρατορία. Τα προϊόντα αυτά ανήκαν σε τρεις κατηγορίες (καρυκεύματα, βαφές, αρώματα) και προορίζονταν για τα μυρεψικά και βαφικά καταστήματα της Πόλης. Το δεύτερο από τα τρία παραθέματα (από τον άραβα γεωγράφο Αλ-Μασούντι) αναφέρεται στις εκθέσεις και εμποροπανη-

γύρεις που γίνονταν κάθε χρόνο στην Τραπεζούντα και προσέληκυαν Βυζαντινούς, Μουσουλμάνους, Αρμένιους και Κιργίζιους. Το τρίτο παράθεμα (από τον άραβα συγγραφέα αλ-Ισακρί) αναφέρεται στα βυζαντινά προϊόντα (κυρίως υφάσματα) που εισάγονταν από την Τραπεζούντα στο Χαλιφάτο.

Σημαντική είναι και η εμπορική επιστολή που στάλθηκε από την Αλεξάνδρεια στο Κάιρο στα τέλη του 11^{ου} αι. και περιλαμβάνεται στην ενότητα για το εμπόριο του Ισλάμ. Ο επιστολογράφος ενημερώνει τον αποδέκτη σχετικά με την επικείμενο ταξίδι βυζαντινών εμπόρων προς το Κάιρο και το ενδιαφέρον τους για τρία συγκεκριμένα καρυκεύματα (**πιπέρι, κανέλλα και ζγγίβερι**). Το παράθεμα είναι διαφωτιστικό για τη μεγάλη κινητικότητα των βυζαντινών εμπόρων και οδηγεί στην εγκατάλειψη της παλαιότερης άποψης σύμφωνα με την οποία οι βυζαντινοί έμποροι δεν ταξίδευαν έξω από την Κωνσταντινούπολη, αλλά στηρίζονταν στις υπηρεσίες εμπόρων ξένης εθνικότητας, για να εξασφαλίσουν αυτά τα προϊόντα.

Το **τελευταίο παράθεμα** είναι απόσπασμα από τον βίο του αγίου Φιλάρετου που συντάχθηκε περί το 821/822 και παρέχει λεπτομέρειες για τη χλιδή που χαρακτήριζε τη ζωή της βυζαντινής ηγετικής τάξης (πολυτελή δείπνα, παλιάτια με τρίκλινα, τραπέζα από ελεφαντόδοντο με επένδυση χρυσού κ. ά.).

Με το κείμενο αυτό σχετίζεται η μικρογραφία που δείχνει δείπνο πλουσίων.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Η κτηματική αυτή περιουσία αποτελείται από τέσσερις κατηγορίες αγαθών: **αγέλιες ζώων**, δεκάδες **προάστια** (αγροκτήματα), **πολυτελή και** πολυτελέστατα επιπλωμένα οικοδομήματα και χιλιάδες **υπηρέτες**. Εκείνο που προσέδιδε μεγάλη αξία στα αγροκτήματα και καθόριζε την ευφορία τους ήταν ότι αρδεύονταν από πηγές και αυτό το ασυνήθιστο πλεονέκτημα πολλαπλασίαζε την απόδοσή τους, καθώς οι μικρές αποδόσεις ήταν ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της βυζαντινής γεωργίας. Ευκαιριακά πρέπει να αναφέρουμε ότι, εκτός από την έλλειψη νερού, άλλοι παράγοντες που κρατούσαν καθηλωμένη τη βυζαντινή γεωργία ήταν η απροθυμία των δυνατών να επενδύσουν στα κτήματά τους, η **έλλειψη λιπασμάτων** και η **τεχνολογική στασιμότητα (πρώτη ερώτηση)**.

Οι ρυθμοί διαμόρφωσης της βυζαντινής αριστοκρατίας επιταχύνονται αισθητά από τον 8^ο προς τον 9^ο αι. Έτσι τον 8^ο αι. εμφανίζονται 6 οικογενειακά επώνυμα, κατά τον 9^ο αι. 10-11 επώνυμα. Η ανοδική τάση συνεχίζεται κατά τα πρώτα τρία τέταρτα του 10ου αι., οπότε και μαρτυρούνται 7-8 νέα επώνυμα, και γίνεται ιδιαίτερα έντονη στο τελευταίο τέταρτο του 10ου και στο πρώτο τέταρτο του 11^{ου} αι., δηλαδή κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Βασιλείου Β', με 20-25 νέα επώνυμα, ενώ στο υπόλοιπο του 11^{ου} αι. εμφανίζονται μόνο 10 νέα επώνυμα (**δεύτερη ερώτηση**).

Τα στοιχεία αυτά είναι η ύπαρξη **παλατιού με τρίκλινο** στα κτήματα του Φιλάρετου. **Τρίκλινο** ονομαζόταν η πολυτελής αίθουσα δεξιώσεων. Στο κέντρο του τρίκλινου δέσποζε μια αρχαία, στρογγυλή στο σχήμα τράπεζα από ελεφαντόδοντο, ντυμένο με χρυσάφι. Στην αίθουσα αυτή φιλοξενήθηκαν 36 **βασιλικοί**, δηλαδή οι αυτοκρατορικοί απεσταλμένοι. Πολυτελή εδέσματα, όπως ψητά γουρουνόπουλα ή αρνιά με γέμιση (ψητά πουλιά ή άλλα ψητά) αποτελούσαν το κύριο φαγητό τέτοιων δεξιώσεων, που βέβαια περιλάμβαναν πολλή πιάτα (δες και τις λεπτομέρειες της εικόνας) (**τρίτη ερώτηση**).

Για την απάντηση στην **τέταρτη ερώτηση** χρήσιμος είναι ο πίνακας που ακολουθεί:

ΑΡΩΜΑΤΑ	ΜΠΑΧΑΡΙΚΑ	ΒΑΦΙΚΑ
ξυλλιών, άμβαρ, μόσχος, λιβάνι, σμύρνα.	ναρδόσταχυ, πιπέρι, κανέλλα.	βαρζί, λουλάκι, λάκα, λαζούρι, χρυσόξυλλο, ζυγαία.

2. Η νομοθεσία της Μακεδονικής Δυναστείας και η σύγκρουσή της με τους «δυνατούς»

Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές τη νομοθεσία των Μακεδόνων και να κατανοήσουν τις αναγκαιότητες που οδήγησαν στην αναθεώρηση της παλαιότερης νομοθεσίας.
2. Να αντιληφθούν το περιεχόμενο και τη σκοπιμότητα που εξυπηρετούσαν οι Νεαρές των Μακεδόνων.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Το πρώτο μέρος της ενότητας αναφέρεται στις νομικές συλλογές που εκδόθηκαν επί των δύο πρώτων Μακεδόνων, του Βασιλείου Α' και του Λέοντος ΣΤ'. Οι δύο αυτοί αυτοκράτορες ανέπτυξαν μια δημιουργική νομοθετική δραστηριότητα, η οποία επέτυχε να ανταποκριθεί ικανοποιητικά στις ανάγκες της διοίκησης και της κοινωνίας.

Το δεύτερο μέρος αναφέρεται στις Νεαρές, «νέους» νόμους που απέβλεπαν στην αναχαίτιση των δυνατών (μεγάλων γαιοκτημόνων). Οι νόμοι αυτοί αποτέλεσαν το κυριότερο όπλο των αυτοκρατόρων Ρωμανού Λακαπνού και Βασιλείου Β' στο αγώνα τους για την υπεράσπιση της μικρής και μεσαίας γαιοκτησίας από τους δυνατούς. Το περιεχόμενο των Νεαρών μπορεί να αποσαφηνιστεί με τη βοήθεια του πρώτου παραθέματος, τα αίτια του αγώνα κατά των δυνατών με τη βοήθεια του δευτέρου παραθέματος.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το πρώτο παράθεμα είναι απόσπασμα από Νεαρά του αυτοκράτορα Βασιλείου Β' που αντιμετώπισε περισσότερο αποφασιστικά από κάθε άλλο αυτοκράτορα τους **δυνατούς**. Με αυτή επιβίβη στους δυνατούς να αποδώσουν στους **πένντες** τα κτήματα που είχαν σφετεριστεί μεταξύ 922, χρονολογία της **περί προτιμήσεως** Νεαράς του Ρωμανού Λακαπνού, και 996, έτους δημοσίευσης της δικής του Νεαράς, χωρίς να λάβουν οποιαδήποτε αποζημίωση. Επίσης ο Βασίλειος Β' **καταργεί τη διαγραφή της υποχρέωσης απόδοσης των κτημάτων** στους παλαιούς ιδιοκτήτες μετά παρέλευση σαράντα ετών που είχε θεσπίσει ο Νικηφόρος Φωκάς.

Το δεύτερο παράθεμα είναι απόσπασμα από Νεαρά του Ρωμανού Λακαπνού. Το κείμενο περιγράφει τις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν οι δυνατοί, για να αρπάξουν τη γη των πενήτων. Με στρατιές δούλων, "παρatreχάμενων" και ακολούθων τρομοκρατούσαν τους μικρούς καλλιεργητές και τους υποχρέωναν να παραιτηθούν από την περιουσία τους. Ακολούθως παρουσιάζονται τα οφέλη που συνεπάγεται η ύπαρξη των μικροϊδιοκτητών για το κράτος και τονίζεται η ανάγκη πάταξης των ταραξιών από τις αρχές.

Το **εικονογραφικό υλικό** της ενότητας αποτελείται από μια μικρογραφία χειρογράφου που δείχνει παλάτι πλουσίου και μπορεί να συνδυαστεί με την αλθαζονική και αδίστακτη συμπεριφορά των δυνατών.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Τα βασικά σημεία της Νεαράς του έτους 996 είναι τα εξής:

1. Οι δυνατοί υποχρεούνται να επιστρέψουν όλα τα κτήματα των φτωχών που σφετερίστηκαν και απέκτησαν παράνομα μεταξύ 922 και 996.
2. Η απόδοση των σφετερισθέντων στους νόμιμους ιδιοκτήτες τους θα γίνει χωρίς οι δυνατοί να αποζημιωθούν για τα χρήματα που τυχόν έδωσαν, για να αγοράσουν το κτήμα ή για να επιφέρουν βελτιώσεις σ' αυτό.
3. Η Νεαρά θα έχει αναδρομική ισχύ ως το έτος 922 και κατά συνέπεια δεν ισχύει και καταργείται η **διαγραφή της υποχρέωσης**

απόδοσης των σφετερισθέντων κτημάτων εκ μέρους των δυνατών, μετά παρέλευση τεσσαρακοταετίας, διαγραφή που είχε θεσπίσει Νικηφόρος Φωκάς (**πρώτη ερώτηση**).

Η συμπεριφορά των **δυνατών** έναντι των **πενήτων** ήταν στο έπακρο βίαιη και αρπακτική. Οι επιπτώσεις της στη ζωή των φτωχών αγροτών ήταν σύμφωνα με το παράθεμα: η υπερβολική αύξηση των ταλαιπωριών των πενήτων, βίαιες επιθέσεις και διώξεις σε βάρος τους, **αγγαρίες** (υποχρεωτικές υπηρεσίες στους δυνατούς) και άλλες θλίψεις και στενοχώριες (**δεύτερη ερώτηση**).

Η διατήρηση της τάξης των μικροϊδιοκτητών ήταν ιδιαίτερα επωφελής στο κράτος, γιατί αυτοί κυρίως πλήρωναν τους φόρους και υπηρετούσαν στο στρατό των θεμάτων. Όλα αυτά τα οφέλη θα εξέλειπαν, αν δεν περιορίζονταν οι «ταραξίες». Ούτε λίγο ούτε πολύ ο αυτοκράτορας καλεί τις αρχές που είναι επιφορτισμένες με τη δημόσια ασφάλεια να πατάζουν τους δυνατούς ως ταραξίες και αντικοινωνικά στοιχεία, για να διασφαλίσουν τη δημόσια σωτηρία και το κύρος της κεντρικής εξουσίας (**τρίτη ερώτηση**).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

M. Bartusis, "Aristocracy", The Oxford Dictionary of Byzantium(Οξφόρδη 1991), 169-170.

Lj. Maksimovic, Adel, B. Byzanz, *Lexikon des Mittelalters*, τ. 1 (Μόναχο-Ζυρίχη 1987) στήλες 131-133.

I. Sorlin, Περίληψη στα γαλλικά του έργου: A. P. Kazdan, Social'nyj soslan gospodstvujuscego klassa Vizantii XI-XII vv. (Η δομή της άρχουσας τάξης στο Βυζάντιο κατά τον 11ο και 12ο αιώνες), Μόσχα 1974, Travaux et mémoires 6 (1976) 367-398.

N. Svoronos, Les nouvelles des empereurs Macédoniens concernant la terre et les stratiotes. Introduction – édition – commentaires. Έκδ. P. Gounaridis, E.I.E./K.B.E-MIET, Αθήνα 1994.

G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Ιστορικές Εκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος, τ. 2, Αθήνα 1979.

ΤΡΙΤΟ ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΤΙΚΟ ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

Κεφάλαιο 3ο: Περίοδος της Μεγάλης Ακμής του Βυζαντίου (717-1025)

I. Στοιχεία του Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ:

ΟΝΟΜΑ

ΤΑΞΗ:

ΤΜΗΜΑ:

ΜΑΘΗΜΑ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(Από τις πέντε ερωτήσεις επιλέγετε τρεις. Κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Ποιοι ήταν οι σημαντικότεροι παράγοντες που οδήγησαν στην κήρυξη της Εικονομαχίας;
2. Να εξηγήσετε τους όρους: **κακώσεις, λογοθέσια, θέματα, αναστήλωση εικόνων.**
3. Σε ποιους περιορισμούς υπέκειτο το ρωσοβυζαντινό εμπόριο (3ο παράθεμα σελίδας 43);
4. Να ελέγξετε την ορθότητα ή όχι των παρακάτω προτάσεων σημειώνοντας Σωστό (Σ) ή Λάθος (Λ) στο αντίστοιχο τετράγωνο:

		Σ	Λ
α.	Ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος δίδαξαν το χριστιανισμό στους Βουλγάρους		
β.	Μετά την ήττα τους στο Κλειδί (1014) οι Βούλγαροι υποτάχτηκαν στο Βυζάντιο		
γ.	Ο Όθων Β΄ στέφθηκε αυτοκράτωρ Ρωμαίων στη Ρώμη το 962		
δ.	Το Επαρχικόν Βιβλίον ρύθμιζε τη λειτουργία των επαγγελματικών ενώσεων (συντεχνιών) της Κων/λνς.		

5. Να επισημάνετε τις διαφορές στον τρόπο του εκχριστιανισμού Μοραβίας και Βουλγαρίας.

ΟΜΑΔΑ Β

(Από τις τέσσερις ερωτήσεις επιλέγετε δύο. Κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες).

1. Να μελετήσετε τα παραθέματα της σελίδας 34 του σχολικού βιβλίου και να περιγράψετε τις κυριότερες δραστηριότητες των βυζαντινών ηογίων.
2. Να μελετήσετε το παράθεμα της σελίδας 39 του σχολικού βιβλίου. Πώς προσέγγιζαν το πρόβλημα του εκχριστιανισμού των Σλάβων οι εκκλησίες της Κων/λνς και της Ρώμης;
3. Ποιες ήταν οι συνέπειες των μεγάλων στρατιωτικών κατακτήσεων του 10ου αι.;
4. Πού οφείλεται και πώς εκφράστηκε η σύγκρουση μεταξύ Γερμανικού Κράτους και Βυζαντίου το 10^ο αι.;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (1025-1453)

Ι. Η ΕΞΑΣΘΕΝΗΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΜΕ ΤΗ ΔΥΣΗ

1. Η κρίση και οι απώλειες της αυτοκρατορίας κατά τον 11ο αιώνα (1025-1081)

Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τις βαθύτερες αιτίες της εξασθένησης της αυτοκρατορίας
2. Να παρακολουθήσουν τα κυριότερα γεγονότα που μαρτυρούν τη στρατιωτική αδυναμία του Βυζαντίου

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η διδακτική ενότητα επιχειρεί να εξηγήσει τη μετάβαση του Βυζαντίου από την ευημερία και τη **διεθνή αναγνώριση** αρχικά στην **κρίση** και τελικά στην **αδυναμία**. Μετά τους πολεμικούς θριάμβους δημιουργήθηκε ένα σύμπλεγμα νίκης που εκδηλώθηκε με **αληζονεία**, **επανάπαυση** και την **ψευδαίσθηση** ότι το Βυζάντιο είχε εξασφαλίσει διαρκή και ανέφελη ειρήνη στα σύνορα. Η ψυχολογία αυτή οδήγησε σε μέτρα **αποστρατιωτικοποίησης**, **νομισματική κρίση**, **παραμέληση των επαρχιών** και **πολιτική αστάθεια**.

Η **αποστρατιωτικοποίηση** σήμαινε τη διάλυση των θεματικών στρατών (και κατ' επέκταση την εξαθλίωση της μικρής και μεσαίας αγροτικής τάξης) και τη χρησιμοποίηση μισθοφόρων, πρακτική που έμελλε να αποβεί ολέθρια για την ακεραιότητα της αυτοκρατορίας. Σε συνάρτηση με αυτό το πρόβλημα πολύ χρήσιμη θα ήταν η αξιοποίηση των δύο παραθεμάτων του σχολικού βιβλίου. Παραδόξως η **ευημερία**, με τα αγαθά που έριξε στην κυκλοφορία και την έλλειψη χρυσού, οδήγησε αναπάντεχα στην **υποτίμηση του χρυσού νομίσματος**. Η **αληζονεία** της Κων/λης, όπου κυρίως συγκεντρώθηκαν τα πλούτη των κατακτήσεων, οδήγησε στην υπερφορολόγηση και **παραμέληση των επαρχιών**. Η **πολιτική αστάθεια** συμπλήρωσε το πανόραμα της κρίσης.

Η κρίση ήταν πολύπλευρη (ηθική, οικονομική, στρατιωτική, θεσμική και κοινωνική) και περιόρισε συνολικά τις δυνατότητες της αυτοκρατορίας, προκαλώντας την ταχύτατη απώλεια μεγάλου μέρους της βυζαντινής επικράτειας (**πρώτος διδακτικός στόχος**).

Το αποφασιστικό έτος ήταν το 1071. Τότε οι Σελτζούκοι νίκησαν του Βυζαντινού και έκτοτε πλημμύρισαν τη Μ. Ασία και συγχρόνως οι Βυζαντινοί έχασαν και τις τελευταίες κτήσεις τους στην Ιταλία (**δεύτερος διδακτικός στόχος**).

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** προέρχεται από το έργο του στρατηγού Κατακαλών Κεκαυμένου και είναι μια πολύ σαφής και σοβαρή προειδοποίηση προς τις βυζαντινές αρχές να μη χρησιμοποιούν άσημους ξέ-

vous στο στρατό και στη διοίκηση. Ο Κεκαυμένος τεκμηριώνει την απαίτησή του με το επιχείρημα ότι αυτό θα αποτελέσει αιτία δυσαρέσκειας των Ρωμαίων και συγχρόνως θα προκαλέσει τα ειρωνικά σχόλια των ξένων που θα φτάσουν στο συμπέρασμα ότι στο κράτος των Ρωμαίων υπάρχει έλλειψη ικανών ανθρώπων. Η προειδοποίηση προέρχεται από ένα παλιότερο στέλεχος του βυζαντινού στρατού που γνωρίζει πολύ καλά τα προβλήματα και τις ανάγκες του στρατεύματος και της κοινωνίας του Βυζαντίου.

Το **δεύτερο παράθεμα**, απόσπασμα από το χρονογράφο Κεδρηνό, περιγράφει την άθλια κατάσταση του βυζαντινού στρατού. Η κατάσταση αυτή ήταν αποτέλεσμα και της χρησιμοποίησης μισθοφόρων. Από την άποψη αυτή το παράθεμα επιβεβαιώνει αρνητικά την ορθότητα των προειδοποιήσεων που περιλάμβανε το πρώτο παράθεμα. Βάσει της κατάστασης του στρατεύματος η φοβερή ήττα του Ματζικέρτ (1071) ήταν μια φυσιολογική εξέλιξη.

Το **εικονογραφικό υλικό** αποτελείται από παράσταση χρυσού νομίσματος του Νικηφόρου Γ' και μικρογραφία με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ'.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Ο Κεκαυμένος θεωρεί ότι το κράτος των Ρωμαίων οφείλει να μην παραχωρεί αξιώματα σε αφανείς ξένους που δεν κατάγονται από τον βασιλικό οίκο της χώρας τους. Αυτό επειδή, κατά την άποψή του, η χρησιμοποίηση ξένων ταπεινής καταγωγής μειώνει τη ρωμαϊκή άρχουσα τάξη και προκαλεί τα ειρωνικά σχόλια των ξένων που συμπεραίνουν από αυτό ότι στο Βυζάντιο δεν υπάρχουν άνθρωποι ικανοί να επανδρώσουν τις σημαντικές θέσεις (**πρώτη ερώτηση**).

Ο βυζαντινός στρατός στις παραμονές της μάχης του Ματζικέρτ αποτελούνταν από μισθοφόρους ανεκπαίδευτους και φυγόμαχους, εξουθενωμένους από την ανέχεια και το άγχος. Η αποσύνθεση του στρατού ήταν, όπως λέει ο χρονογράφος, αποτέλεσμα της «αποστρατιωτικοποίησης» του Βυζαντίου και του ότι για πολλά χρόνια οι στρατιώτες δεν είχαν κάνει καμιά εκστρατεία. Αντίθετα οι στρατιώτες των Τούρκων ήταν toλμηροί, έμπειροι και γενναίοι (**δεύτερη ερώτηση**).

Η ευμάρεια και η πολιτική υπεροχή της Κωνσταντινούπολης έναντι των επαρχιών εκφράστηκε με την κυνική και καταπιεστική πολιτική της κεντρικής κυβέρνησης προς τους επαρχιακούς πληθυσμούς. Αντιδρώντας οι επαρχιώτες άρχισαν να διαφορούν για την άμυνα του κράτους και να ξεσηκώνονται κατά της αλαζονείας της πρωτεύουσας. Αυτό οδήγησε στη δημιουργία ψυχικού σχίσματος μεταξύ κέντρου και επαρχιών και αυτό εξηγεί, πιθανώς, τις επιτυχίες των Τούρκων και των Νορμανδών (**τρίτη ερώτηση**).

2. Οι Κομνηνοί και η μερική αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας

Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές το έργο των σημαντικότερων αυτοκρατόρων της περιόδου και να παρακολουθήσουν τις προσπάθειές τους για την αποκατάσταση της αυτοκρατορίας.
2. Να κατανοήσουν οι μαθητές το κυριότερο χαρακτηριστικό της εσωτερικής πολιτικής των Κομνηνών, ότι δηλαδή στηρίχτηκαν στη στρατιωτική αριστοκρατία.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η διδασκαλία μπορεί να **ξεκινήσει** από την απειλιστική κατάσταση της αυτοκρατορίας, όταν ο Αλέξιος Α' Κομνηνός ανέλαβε τη διακυβέρνηση του κράτους. Αυτή μπορεί να γίνει αντιληπτή με τη βοήθεια του χάρτη του σχολικού βιβλίου.

Το επόμενο βήμα είναι η μελέτη και η κατανόηση της σημασίας των μέτρων που έλαβε ο Αλέξιος Α' Κομνηνός. Η εσωτερική του πολιτική μπορεί να χαρακτηριστεί ως **αριστοκρατικός πατριωτισμός**. Το κυριότερο στοιχείο της πολιτικής αυτής είναι ο θεσμός της **πρόνοιας**. Στο εξωτερικό στηρίχθηκε στη

διπλωματία και εφάρμοσε το δόγμα «διαίρει και βασίλευε» και τη μέθοδο της εξαγοράς ενός γειτονικού βαρβαρικού λαού, για να καταπολεμήσει ένα άλλο βάρβαρο γείτονα, ενώ αξιοποίησε τους σταυροφόρους, στους οποίους διέθεσε τρόφιμα και πλοία, για να διαπεραιωθούν στη Μ. Ασία, με αντάλλαγμα να αποδώσουν οι σταυροφόροι στο Βυζάντιο τα εδάφη που θα καταλάμβαναν από τη Μ. Ασία. Η συμφωνία επικυρώθηκε με όρκο, ήταν δηλαδή μια ένορκη συμφωνία (**δεύτερος διδακτικός στόχος**).

Το επόμενο βήμα είναι η παρακολούθηση, με τη βοήθεια και πάλι του χάρτη, των επιτυχιών των Κομνηνών και της υπερβολικά φιλόδοξης και τελικά καταστροφικής εξωτερικής πολιτικής του Μανουήλ Κομνηνού. Στα χρόνια του οι Βυζαντινοί εκδιώχθηκαν από την Ιταλία και συντρίφθηκαν από τους Σελτζούκους στη μάχη του Μυριοκεφάλου της Φρυγίας (1176). Η ήττα αυτή συμπλήρωσε τα αποτελέσματα της μάχης στο Ματζικέρτ (1071) και οδήγησε στον εξισλαμισμό και την οριστική απώλεια της Μ. Ασίας για το Βυζάντιο. Ο εξισλαμισμός διευκολύνθηκε από τις καταλήψεις πόλεων, τις σφαγές, τη φυγή του πληθυσμού και τις επιδημίες (**πρώτος διδακτικός στόχος**).

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** προέρχεται από το δυτικό χρονογράφο, Γουλιέλμο τον Τύριο που σχολιάζει πολύ θετικά το γεγονός ότι ο Μανουήλ Α' χρησιμοποίησε σε ανώτερες θέσεις πολίτες λατινικής καταγωγής, ενώ για τον ίδιο λόγο έγινε αντιπαθής στους ρωμαίους υπηκόους τους.

Το **δεύτερο παράθεμα** είναι απόσπασμα από το έργο του Νικήτα Χωνιάτη. Ο ιστορικός, μιλώντας για τη βασιλεία του Μανουήλ Α', επικρίνει τη μεγάλη συχνότητα παραχώρησης προνοιών. Οι αποδέκτες, συχνά **μιξοβάρβαρα ανδράρια**, προσέφεραν συνήθως ένα άλογο ή ποσότητα χρυσού και έπαιρναν βασιλικά διπλώματα που τους ανάμεμβαν με κτήματα και φορολογούμενους. Η κατάχρηση στο θεσμό είχε τραγικά αποτελέσματα. Οι αγρότες και οι πρώην εμπειροπόλεμοι στρατιώτες του Βυζαντίου υποχρεώθηκαν να υπηρετούν προνοϊάριους λατινικής και κουμανικής προέλευσης, οι οποίοι και καταλήστευαν τις επαρχίες.

Το **εικονογραφικό υλικό** αποτελείται από νόμισμα του Μανουήλ Α' και χάρτη που δείχνει το Βυζαντινό κράτος περί το 1180.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Τα μέσα που χρησιμοποίησε ο Αλέξιος Α' Κομνηνός, για να ανακτήσει βυζαντινά εδάφη και να απορρώσει την κλονιζόμενη αυτοκρατορία, ήταν η ανάληψη στρατιωτικών επιχειρήσεων, η αξιοποίηση διαφόρων διπλωματικών μέσων και η παραχώρηση προνομίων στους Βενετούς (**πρώτη ερώτηση**).

Ο όρος **αριστοκρατικός πατριωτισμός** (Εθ. Αρβελέρ) υποδηλώνει ότι οι Κομνηνοί, για να αποτρέψουν την κατάρρευση του κράτους, στηρίχθηκαν κυρίως στη στρατιωτική αριστοκρατία του Βυζαντίου και όχι στις αγροτικές μάζες, όπως οι Ισαυροί (**δεύτερη ερώτηση**).

Οι **προνοϊάριοι** ή στρατιώτες ήταν αυτοί στους οποίους το κράτος παραχωρούσε **πρόνοιες**, δηλ. κτήματα για εκμετάλλευση και φορολογούμενους, με την υποχρέωση να παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες στο κράτος. Οι άνθρωποι αυτοί πολλές φορές είχαν βαρβαρική καταγωγή και ήταν γενικά οκνηροί, άπληστοι και αδιάτακτοι. Έτσι η επέκταση του θεσμού της πρόνοιας στα χρόνια του Μανουήλ Κομνηνού οδήγησε στην καταστροφή των αγροτών και των βυζαντινών επαρχιών (**τρίτη ερώτηση**).

3. Η ενετική οικονομική διείσδυση και το σχίσμα των Εκκλησιών

Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τη σημασία της παραχώρησης προνομίων στη Βενετία και τις άλλες ιταλικές ναυτικές πόλεις για το εμπόριο και την οικονομία του Βυζαντινού Κράτους.

2. Να προβληματιστούν οι μαθητές για τα αίτια και τις συνέπειες του σχίσματος των Εκκλησιών.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Το **πρώτο μέρος της ενότητας** εξετάζει τα εμπορικά προνόμια που παραχώρησε ο Αλέξιος Α΄ με το χρυσόβουλο του έτους 1082 στους Βενετούς και τις ολέθριες συνέπειες που είχαν βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα αυτά τα προνόμια για το εμπόριο και την οικονομία της Βενετίας και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στον μεσογειακό κόσμο.

Η διδασκαλία μπορεί να ξεκινήσει από τη δύσκολη θέση στην οποία είχε ευρεθεί η αυτοκρατορία κατά το έτος αυτό (1082), εξαιτίας της νορμανδικής απειλής στα παράλια της Αλβανίας και της Ηπείρου. Η μελέτη του **πρώτου παραθέματος**, με τη βοήθεια ενός χάρτη και σε συνδυασμό με τη σπουδή των δύο εικόνων με τους εμπόρους και τα πλοία των Βενετών, επιτρέπει στους μαθητές να συζητήσουν τα διάφορα προνόμια και να εκτιμήσουν τη σημασία τους. Φυσικά η πλήρης απαλλογή των Βενετών από δασμούς και φόρους στα λιμάνια της βυζαντινής επικράτειας είναι το σημαντικότερο από όλα αυτά τα προνόμια και κλήρηστα μπορεί να συγκριθεί με τις **διομολογήσεις**, προνομιακές εμπορικές συμφωνίες που υπέγραψαν οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τους Νεότερους Χρόνους. Η αρνητική σημασία που είχε για το Βυζάντιο η συμφωνία του 1082 υπογραμμίζεται και από τα αντίμετρα που έλαβαν οι διάδοχοι του Αλεξίου Α΄, προκειμένου να περιορίσουν τη ναυτική παντοδυναμία των Βενετών.

Το **δεύτερο μέρος** της ενότητας πραγματεύεται τα καθέκαστα, τις αιτίες και τις ολέθριες συνέπειες του εκκλησιαστικού Σχίσματος μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Ρώμης. Η **ανάληψη του δεύτερου παραθέματος** μπορεί να δια φωτίσει τους μαθητές σχετικά με τις λειτουργικές και δογματικές διαφορές μεταξύ των δύο εκκλησιών. Ωστόσο με τις διαφορές αυτές δεν εξαντλούνται και οι αιτίες της ρήξης. Σ' αυτές πρέπει να προστεθούν η εγωπαθής και αλαζονική συμπεριφορά των δύο διαπραγματευτών, οι βαθιές διαφορές πολιτισμού, γλώσσας και νοοτροπίας, καθώς και η μακρόχρονη αποξένωση μεταξύ των δύο εκκλησιών και των δύο κόσμων, της Ανατολής και της Δύσης.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** είναι απόσπασμα από τη **συνθήκη-αυτοκρατορικό χρυσόβουλο του έτους 1082**, ένα επίσημο και απόλυτα αξιόπιστο έγγραφο. Έχουν χαθεί τόσο το ελληνικό πρωτότυπο όσο και το λατινικό αντίγραφο αυτού του εγγράφου. Το τελευταίο πάντως, προτού χαθεί, είχε αναγνωστεί, αντιγραφεί και εκδοθεί από ερευνητές και έτσι σήμερα γνωρίζουμε σε γενικές γραμμές το περιεχόμενό του.

Το παρατιθέμενο εκτεταμένο απόσπασμα αναφέρεται στην παραχώρηση προς τους Βενετούς των εμπορικών καταστημάτων και των τριών αποβαθρών που βρίσκονταν μεταξύ της Εβραϊκής και της Πύλης της Βίγλας καθώς και των 32 λιμανιών, όπου οι Βενετοί μπορούσαν να διεξάγουν ελεύθερο εμπόριο χωρίς να πληρώνουν κανένα φόρο! Το δικαίωμα αδασμολόγητου εμπορίου στα λιμάνια του Βυζαντίου είχε κολλοσσαία σημασία για την οικονομική-εμπορική γιγάντωση της Βενετίας και την οικονομική-εμπορική αποδυνάμωση του Βυζαντινού Κράτους. Ορισμένοι μελετητές επικρίνουν έντονα την πολιτική αυτή, καθώς θεωρούν ότι υπονόμωσε με μαθηματική ακρίβεια την οικονομική ζωτικότητα της αυτοκρατορίας.

Το **δεύτερο παράθεμα** είναι απόσπασμα από επιστολή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ Κηρουλήριος προς τον πατριάρχη Ιεροσολύμων και αναφέρεται στις κατά την εκτίμησή του πλάνες των Λατίνων. Ουσιαστικά το κείμενο αυτό συμπληρώνει το δεύτερο παράθεμα. Επισημαίνονται με τη σειρά οι ακόλουθες πλάνες των Λατίνων: η χρήση των αζύμων, η θεωρία για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και εκ του Υιού (filioque), η αγαμία του κλήρου και η συμμετοχή του στον πόλεμο.

Το **εικονογραφικό υλικό** της διδακτικής ενότητας αποτελείται από την εικόνα των βενετών εμπόρων (από μικρογραφία του χειρογράφου του έργου του Μάρκο Πόλο) στην Πόλη και τη μακέττα δικάταρτου εμπορικού πλοίου. Η παρατήρηση και μελέτη των δύο εικόνων πρέπει να συνδυαστεί με την αναφορά στο ζήτημα της παραχώρησης προνομίων στους Βενετούς από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό.

Απάντηση στις ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

Η εμπορική εξασθένιση του Βυζαντίου στέρησε την αυτοκρατορία από ανυπολόγιστα έσοδα και έτσι οδήγησε όχι μόνο στην οικονομική παρακμή αλλά και στην παρακμή του πολεμικού στόλου, καθόσον η συντήρησή του απαιτούσε τεράστια έξοδα (**πρώτη ερώτηση**).

Στο δεύτερο παράθεμα επισημαίνονται ορισμένες λειτουργικές, δογματικές και άλλες ιδιαιτερότητες του ρωμαιοκαθολικού κλήρου ως παράγοντες που οδήγησαν στο Σχίσμα. Αυτές είναι τα άζυμα, η θεωρία του *filioque*, η αγαμία του κλήρου και η συμμετοχή των κληρικών στον πόλεμο ως αιτίες του Σχίσματος (**δεύτερη ερώτηση**).

Εξελιξείς των προηγούμενων αιώνων που αποτέλεσαν και τις βαθύτερες αιτίες του σχίσματος ήταν η αποξένωση μεταξύ της λατινικής Δύσης και της ελληνικής Ανατολής, οι συγκρούσεις μεταξύ των δύο εκκλησιών για την πνευματική κηδεμονία των εκχριστιανισμένων Σλάβων, ιδίως των Βουλγάρων, οι συγκρούσεις μεταξύ Βυζαντινών και Φράγκων και τη χρήση του αυτοκρατορικού τίτλου και η αμφισβήτηση των δικαιωμάτων της πρωτοκαθεδρίας της Ρώμης στο χριστιανικό κόσμο (**τρίτη ερώτηση**).

Η απάντηση στην τέταρτη ερώτηση-εργασία (επισήμανση των λιμανιών, όπου οι Βενετοί μπορούσαν να ασκούν ελεύθερο εμπόριο κατά τη συνθήκη του 1082) απαιτεί την προσεκτική χρήση ενός ιστορικού χάρτη και του παραθέματος του βιβλίου με τις πληροφορίες που αυτό δίνει (**τέταρτη ερώτηση**).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- C. Mango, *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μετ. Δ. Τσουγκαράκης., γ' ανατύπωση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002.
- Η Αυτοκρατορία σε κρίση (;). Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081). Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (=Διεθνή Συμπόσια 11), Κέντρο για τη Μελέτη του Ελληνισμού «Σπύρος Βασίλειος Βρυώνης» Αθήνα 2003.
- A. P. Kazhdan/Ann Wharton Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και τον 12ο αι.*, μετ. Α. Παππάς - Δ. Τσουγκαράκης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1997.

II. ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

1. Οι σταυροφορίες και η πρώτη Άλωση της Κωνσταντινούπολης

Διδακτικοί στόχοι

1. Να εκτιμήσουν οι μαθητές το χαρακτήρα, τα αίτια, την εξέλιξη και τις συνέπειες των σταυροφοριών.
2. Να γνωρίσουν τις συνθήκες πραγματοποίησης της πρώτης Άλωσης της Πόλης (1204).

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η διδασκαλία της ενότητας μπορεί να ξεκινήσει από τον ορισμό της έννοιας «σταυροφορία» και τους παράγοντες των σταυροφοριών. Επρόκειτο αρχικά για κίνηση με θρησκευτικό περιεχόμενο, αφού απέβλεπε πρωτίστως στην απελευθέρωση των Αγίων Τόπων που είχαν περάσει στους Τούρκους. Η επιδίωξη αυτή αποτελεί και την **σταυροφορική ιδέα** που γεννήθηκε στη διάρκεια του 11ου αι. από το συνδυασμό διαφόρων ιδεών αλλά και υπό την επίδραση αντικειμενικών παραγόντων.

Σε συνάρτηση με την α' σταυροφορία η **πνευματικότητα και ο έντονος θρησκευτικός της χαρακτήρας** προκύπτει από το κήρυγμα του πάπα στην Κληρμόν (1095). Από τον ίδιο λόγο προκύπτει όμως ότι υπήρχαν και **συγκεκριμένοι υλικό λόγοι** που ώθησαν τους Ευρωπαίους να ανταποκριθούν στο κάλεσμα του πάπα: **Έλληψη γης και υπερηληθυσμός, διαρκείς ενδοευρωπαϊκοί πόλεμοι και ανάγκη ειρήνευσης.**

Ο χαρακτήρας των σταυροφοριών μεταβάλλεται ανάμεσα στην Α' και τη Δ' σταυροφορία. Τα πνευματικά-θρησκευτικά κίνητρα και το σταυροφορικό πάθος υποχωρούν βαθμιαία και δίνουν τη θέση τους σε υλικά κίνητρα. Με την εξέλιξη αυτή συνδέεται το ζήτημα της **εκτροπής της Δ' σταυροφορίας** από τον αρχικό της στόχο και το ρόλο που έπαιξαν σ' αυτό **οι φιλοδοξίες και οι δολοπλοκίες του Ερ. Δάνδοθου**, δόγη της Βενετίας, και οι συμπτώσεις. Σημαντικό επίσης ζήτημα είναι **τα αποτελέσματα της δ' σταυροφορίας για το Βυζάντιο**: Διάλυση και διανομή των εδαφών του Βυζαντινού Κράτους (**Partitio Romaniae**).

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** προέρχεται από τον Θεόδωρο Σκουταριώτη, ιστορικό του 13ου αι., και αναφέρεται στην πολιτική που ακολούθησε ο Αλέξιος Α' Κομνηνός έναντι των Δυτικών. Με κατάλληλα επιχειρήματα ο αυτοκράτορας έπεισε καταρχήν τους Δυτικούς να οργανώσουν σταυροφορία εναντίον των Τούρκων. Έτσι παρακίνησε μυριάδες από αυτούς να διασχίσουν το Ιόνιο και να φτάσουν στην Κωνσταντινούπολη. Ακολούθως υπέγραψε μαζί τους ένορκες συμφωνίες. Δυνάμει των συμφωνιών αυτών και μετά τις επιτυχίες των σταυροφόρων αποκατέστησε τη βυζαντινή κυριαρχία στο δυτικό τμήμα της Μ. Ασίας.

Το **δεύτερο παράθεμα** προέρχεται από τον χρονογράφο Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο και περιλαμβάνει τη συμφωνία μεταξύ του βενετού δόγη Ερρίκου Δάνδοθου, αρχηγού της Δ' σταυροφορίας, και των εκπροσώπων του έκπτωτου βυζαντινού αυτοκράτορα Ισαάκιου Κομνηνού και του γιου του Αλέξιου. Οι τελευταίοι ζήτησαν τη συνδρομή των σταυροφόρων για την ανάκτηση του θρόνου και σε αντάλλαγμα υποσχέθηκαν χρήματα, στρατό για τη σταυροφορία και υποταγή της ανατολικής στη δυτική εκκλησία.

Το **εικονογραφικό υλικό** της ενότητας αποτελείται από μια μικρογραφία που δείχνει τον πάπα Ουρβανό Β' κατά την επίσκεψή του στη Γαλλία, ένα ψηφιδωτό με την Άλωση της Κωνσταντινού-

πολης το 1204 και μία μικρογραφία του 14ου αι. που απεικονίζει την κατάληψη της Αντιόχειας από τους σταυροφόρους της Α' Σταυροφορίας.

Απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Η **σταυροφορική ιδέα** γεννήθηκε στη διάρκεια του 11ου αι. από τον συνδυασμό της **ιδέας των προσκυνημάτων** που αναβιώνουν στη διάρκεια του 11ου αι. και της **ιδέας του ιερού πολέμου** (της χριστιανικής απάντησης στο ισλαμικό τζιχάντ). Στη διαμόρφωση της σταυροφορικής ιδέας επέδρασαν και συνέβαλαν επίσης κάποιοι αντικειμενικοί παράγοντες: τα οικονομικά προβλήματα της Δύσης, η επιστολή-πρόσκληση του Αλέξιου Α' προς τους κοσμικούς και θρησκευτικούς ηγέμονες της Δύσης για βοήθεια και η **διάδοση φημών για βιαιότητες των Τούρκων** κατά των προσκυνητών (**πρώτη ερώτηση**).

Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α' Κομνένος εκμεταλλήθηκε επιδέξια το ενδιαφέρον της Δύσης για τους Αγίους Τόπους. Αφού με πρεσβείες παρακίνησε τον πάπα και τους κοσμικούς ηγέμονες της Δύσης να αναλάβουν εκστρατεία για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους Τούρκους, δέχτηκε να στηρίξει τους σταυροφόρους με πλοία, χρήματα και τρόφιμα, υπό τον όρο ότι θα αποδίδονταν στο Βυζάντιο παλαιότερες κτήσεις του που θα ανακτούσαν οι σταυροφόροι από τους Τούρκους. Η συμφωνία επισφραγίστηκε με όρκους και είχε ευνοϊκά αποτελέσματα για το Βυζάντιο που μπόρεσε να αποκαταστήσει την κυριαρχία του στη δυτική Μ. Ασία (**δεύτερη ερώτηση**).

Οι όροι της συμφωνίας μεταξύ των Αγγέλων (πατέρα και υιού) και των σταυροφόρων και των Βενετών περιλάμβανε τις ακόλουθες υποχρεώσεις: Οι Βενετοί και οι σταυροφόροι θα βοηθούσαν τους Αγγέλους να ανακτήσουν τον θρόνο τους και οι Άγγελοι από την πλευρά τους θα υπέτασσαν την ανατολική εκκλησία στη Ρώμη, θα χορηγούσαν 200.000 αργυρά μάρκα και τροφές στο στρατό των σταυροφόρων και θα ενίσχυαν οικονομικά ή με στρατό τη σχεδιαζόμενη εκστρατεία των σταυροφόρων στην Αίγυπτο (**τρίτη ερώτηση**).

Μια συζήτηση μεταξύ ενός χριστιανού σταυροφόρου και ενός μουσουλμάνου αιχμαλώτου του θα μπορούσε να περιλαμβάνει αναφορές στους λόγους (αντικειμενικούς και υποκειμενικούς) που παρακίνησαν τους σταυροφόρους στην εκστρατεία τους και αναφορές στις εντυπώσεις που τους προκάλεσαν οι Άραβες και οι άγνωστες χώρες της Ανατολής. Οι Ευρωπαίοι που πήραν μέρος στην υπερπόντια περιπέτεια των σταυροφοριών υπέφεραν από πολλά προβλήματα (πείνα, έλλειψη γης, επιδημίες, μια ζωή μίζερη, χωρίς εκπλήξεις και ενδιαφέρον). Γι' αυτό δέχτηκαν με χαρά το κάλεσμα του πάπα για συμμετοχή σε μια επιχείρηση που θα έδινε νέο περιεχόμενο και θα μπορούσε να αλλιάξει ριζικά τη ζωή τους και θα έσωζε την τιμή της Χριστιανοσύνης που κινδύνευε από τους εχθρούς του Χριστού. Η εκστρατεία υπήρξε μια συναρπαστική και ενίοτε οδυνηρή περιπέτεια, γεμάτη κινδύνους και στερήσεις. Πολλή ενδιαφέρουσα αποδείχτηκε και η συνάντηση με άλλους πολιτισμούς στο χώρο της Εγγύς Ανατολής. Η εγκατάσταση των Ευρωπαίων στην Ανατολή άλληλα αισθητά το χαρακτήρα και τη ζωή τους (**τέταρτη ερώτηση**).

2. Η περίοδος της Λατινοκρατίας και τα ελληνικά κράτη

Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν οι μαθητές τον χαρακτήρα και την οργάνωση των λατινικών κρατών που ιδρύθηκαν στο χώρο του Βυζαντίου.
2. Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν οι μαθητές τις επιδιώξεις και την εξέλιξη των ελληνικών κρατών που δημιουργήθηκαν στο χώρο του Βυζαντίου.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Τα δύο πρώτα μέρη της ενότητας που αναφέρονται αντίστοιχα στα λατινικά και ελληνικά κράτη που ιδρύθηκαν στα ερείπια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με τη συνθήκη **διανομής της Ρωμανίας** (1204), μπορούν να κατανοηθούν σε συνάρτηση με τη σπουδή του χάρτη που υπάρχει στο τέλος της ενότητας.

Τα λατινικά κράτη ήταν φεουδαρχικά και εξαρτημένα αλυσιδωτά το ένα από το άλλο, πράγμα που αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της φεουδαρχίας. Έτσι από τη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης εξαρτιόταν το Βασίλειο της Θεσσαλονίκης και σ' αυτό πάλι υποτελή ήταν το Δουκάτο των Αθηνών και το Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Στο τελευταίο μάλιστα οι φεουδαρχικοί θεσμοί θύμιζαν έντονα τη Γαλλία (**πρώτος διδακτικός στόχος**).

Τα ελληνικά κράτη ήταν αρχικά τρία. Από αυτά ισχυρότερα αποδείχτηκαν η Αυτοκρατορία της Νίκαιας και το Δεσποτάτο της Ηπείρου και αποδύθηκαν σε ένα αγώνα δρόμου για την αποκατάσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ενώ η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας μπορεί μεν να διαδραμάτισε δευτερεύοντα ρόλο, αλλά είχε μεγάλη σημασία για τη διατήρηση του Ποντιακού Ελληνισμού. Αργότερα στα ελληνικά κράτη προστέθηκε το Δεσποτάτο του Μυστρά.

Ιδιαίτερη σημασία έχει το τμήμα της διδακτικής ενότητας που αναφέρεται στις σχέσεις των Λατίνων και των Ελλήνων, των κατακτητών και των κατακτημένων. Οι σχέσεις αυτές χαρακτηρίζονταν από έντονη αντιπαλότητα. Οι κατακτητές καταπίεζαν τους κατακτημένους, που γι' αυτό εξεγείρονταν συχνά εναντίον τους. Η καταπίεση των Λατίνων ανάγκασε σε ορισμένες περιπτώσεις τους απειλησμένους Έλληνες να επιλέξουν εκούσια τον ζυγό των Τούρκων. Το τελευταίο μέρος αναφέρεται στην έναρξη της διαδικασίας που οδήγησε στη διαμόρφωση νεοελληνικής εθνικής συνείδησης, τον ανταγωνισμό μεταξύ των ελληνικών κρατών και την αποκατάσταση του Βυζαντίου από το κράτος της Νίκαιας (**δεύτερος διδακτικός στόχος**).

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** προέρχεται από το έργο του μαροκινού γεωγράφου Ουμάρι, ο οποίος αντιλεί τις πληροφορίες του από τον γενουάτη έμπορο Μπέηλμαν. Το απόσπασμα αναφέρεται στην εξαιρετη γεωγραφική από εμπορική άποψη θέση (σταυροδρόμι απ' όπου διέρχονται πολλοί έμποροι και ταξιδευτές που κατευθύνονται προς το Κριβν, την έρημο του Καμπτσάκ και τις χώρες του Βορρά), στο διεθνές κύρος και την ισχύ, και τέλος στην ανδρεία των στρατιωτών της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας στα μέσα του 14ου αι. Το κράτος της Τραπεζούντας ήταν τότε κατά πολύ ισχυρότερο από το μικρό Βυζαντινό Κράτος που εξασθενούσε συνεχώς. Το κράτος της Τραπεζούντας είχε ιδιαίτερη σημασία για τα εμπορικά συμφέροντα της ναυτικής και εμπορικής υπερδύναμης Γένουας στην περιοχή του Ευξείνου Πόντου.

Το **δεύτερο παράθεμα** προέρχεται από το δημόδες Χρονικό του Γαλαξειδίου και αναφέρεται στις αυθαιρεσίες (αγγραφές και αρπαγές) και τη βία που εξασκούσε ο φράγκος αυθέντης (φεουδάρχης) Κόντος σε βάρος του πληθυσμού των Σαλώνων (Αμφισσας) και του επισκόπου τους. Όλη αυτή η συμπεριφορά οδήγησε αρχικά σε εξέγερση των εντοπιών και ακολούθως στην απόφασή τους να καλέσουν τους Τούρκους να κατακτήσουν την περιοχή τους.

Το **τρίτο παράθεμα** προέρχεται από τον βυζαντινό ιστορικό Νικηφόρο Γρηγορά και αναφέρεται στο νόμο, με τον οποίο ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης (1222-1254), αυτοκράτορας της Νίκαιας, απαγόρευε στους υπηκόους του τη χρήση υφασμάτων και ενδυμάτων που εισάγονταν από άλλες χώρες. Το μέτρο αυτό προκλήθηκε από την ξενομανία («**ξενόφερτα ρούχα**») του πληθυσμού της αυτοκρατορίας και απέβηλε προφανώς στην τόνωση της ιθαγενούς βιοτεχνικής παραγωγής της αυτοκρατορίας και τον περιορισμό των εισαγωγών.

Το **εικονογραφικό υλικό** αποτελείται από ένα νόμισμα του Ιωάννη Βατάτζη, σημαντικότερου εκπροσώπου της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, και **το χάρτη με τα ελληνικά και λατινικά κράτη**. Ο χάρτης αυτός πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης εκ μέρους των μαθητών, για να μπορέσουν αυτοί να κατανοήσουν την πολιτική πραγματικότητα που δημιουργήθηκε, μετά τη Άλωση της Πόλης και τη διανομή της Ρωμανίας (1204), στο γεωγραφικό χώρο της καταλυθείσας Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Απαντήσεις στις ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

Η Φραγκοκρατία και η Τουρκοκρατία, κατά το δεύτερο παράθεμα, έχουν αιτιώδη σχέση στην περιοχή των Σαλώνων (μεσαιωνική ονομασία της αρχαίας και νεοελληνικής Άμφισσας). Συγκεκριμένα ο επίσκοπος Σαλώνων, θρησκευτικός ηγέτης του Ελληνισμού της πόλης, απαυδισμένος από τη συμπεριφορά των Λατίνων, αφού ξεσήκωσε τους συμπατριώτες του, κάλεσε τους Τούρκους να κατακτήσουν την περιοχή, επιλέγοντας συνειδητά την τουρκική από τη λατινική κυραρχία (**πρώτη ερώτηση**).

Ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης (1222-1254), ο σημαντικότερος από τους ηγέτες της Νίκαιας απαγόρευσε την εισαγωγή και τη χρήση πολυτελών ενδυμάτων από τα Δύση και την Ανατολή, προφανώς για να ανακόψει την εκροή συναλλαγμάτων στο εξωτερικό, όπως δείχνει η έκφραση «σπαταλούσαν, χωρίς να υπάρχει ανάγκη, τα πλούτη του», να μειώσει το δημόσιο χρέος και την εξάρτηση της χώρας του από το εξωτερικό και ιδίως τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες και να τονώσει την εθνική οικονομία και την αυτοπεποίθηση των κατοίκων της Νίκαιας, όπως δείχνουν οι εκφράσεις «ξενόφερτα ρούχα» και «θα κηρυσσόταν άτιμος» (**δεύτερη ερώτηση**).

Η προέλευση της περιγραφής του μαροκινού γεωγράφου Ουμάρι φαίνεται όχι μόνο στο θετικό τρόπο, με τον οποίο αυτή αναφέρεται στα χριστιανικά κράτη, αλλά και στις πληροφορίες που μας δίνει για τον αυτοκράτορα, τους υπηκόους και το διεθνές κύρος της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Η ευημερία του κράτους της Τραπεζούντας αποδίδεται έμμεσα στην πολύ ευνοϊκή γεωγραφική θέση του κράτους αυτού: Σ' αυτό κατέληγε το βορειότερο τμήμα της χερσαίας εκδοχής του **δρόμου του μεταξιού**, μεγάλης εμπορικής αρτηρίας με πολλά παρακλάδια, που συνέδεε τις χώρες της Άπω Ανατολής με τις χώρες του Ευξείνου και της Μεσογείου και εξασφάλιζε τον εφοδιασμό του μεσογειακού κόσμου και της Δύσης με μπαχαρικά και άλλα προϊόντα πολυτελείας. Έτσι διέσχιζαν συνεχώς τα εδάφη της ξένοι ταξιδευτές και έμποροι, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν δασμούς για τα προϊόντα που διακινούσαν (**τρίτη ερώτηση**).

Οι μαθητές μπορούν να αναζητήσουν υλικό για το Μυστρά στις εγκυκλοπαίδειες, σε ειδικά ιστορικά έργα και σχολικά βιβλία ιστορίας, σε καταλόγους σχετικών εκθέσεων κλπ. (**εργασία**).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ρ. Γκρουσέ, *Ιστορία των Σταυροφοριών*, μετ. Α. Πάγκαλος, εκδ. Γκοβόστης, χ. χ.
- St. Runciman, *Ιστορία των Σταυροφοριών*, 3 τόμοι, μετ. Κ. Παπαρόδου, Διεύθυνσις Εκδόσεων Γενικού Επιτελείου Στρατού, Αθήνα 1977-1979.
- Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Συνάντηση Ανατολής και Δύσης στα εδάφη της αυτοκρατορίας*, Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χορν, Αθήνα 2000.
- J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, μετ. Ρ. Μπενβενίστε, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.
- W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, μετ. Σπ. Λάμπρος, 2 τόμοι, εκδ. Π. Σ. Παπακωνσταντίνου, Αθήνα (χ. χ.).
- St. Runciman, *Μυστράς*, μετ. Π. Κορρέ – Τζ. Καπατώρη, Ινστιτ. του Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1986.

III. ΑΝΑΣΥΣΤΑΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΥΠΟΤΑΓΗ ΣΤΟΥΣ ΟΘΩΜΑΝΟΥΣ

1. Εξάπλωση των Τούρκων και τελευταίες προσπάθειες για ανάσχεσή τους

Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές τη ραγδαία οθωμανική εξάπλωση και να κατανοήσουν τη σημασία ορισμένων οθωμανικών θεσμών, όπως ήταν οι γαζήδες και το παιδομάζωμα.
2. Να επισημάνουν τα αίτια της εξασθένησης του Βυζαντίου και τους λόγους της αδυναμίας των Βυζαντινών και των άλλων βαλκανικών λαών να αντισταθούν αποτελεσματικά στους Οθωμανούς.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η πορεία των οθωμανικών κατακτήσεων αποτελεί το πρώτο κέντρο βάρους της ενότητας. Οι κυριότεροι σταθμοί στην επέκταση των Οθωμανών ήταν η πτώση της Προύσας (1326), της Νίκαιας (1331) και της Νικομήδειας (137), η άλωση της Καλλίπολης (1354), η κατάληψη του Διδυμοτείχου (περ. 1360) της Αδριανούπολης και της Φιλιππούπολης (περ. 1368/69), και η νίκη τους στο Κοσσυφοπέδιο κατά των Σέρβων (1389). Η ήττα των Οθωμανών από τους Μογγόλους στην μάχη της Άγκυρας (1402) απλώς έδωσε στο Βυζάντιο 51 χρόνια παράταση ζωής.

Το δεύτερο κέντρο βάρους της ενότητας είναι οι οθωμανικοί θεσμοί (π.χ. το παιδομάζωμα), όπως και οι άλλοι παράγοντες οι οποίοι καθόρισαν την οθωμανική επέκταση.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Τα δύο παραθέματα του σχολικού βιβλίου προέρχονται από το Χρονικό του Ασίκ-Πασά-Ζαντέ "Ιστορίες και αξιοσημείωτα του Οίκου Οσμάν" (τέλη του 15ου αι.). Είναι ένα λαϊκό ανάγνωσμα με ιδιαίτερα ζωντανό ύφος, αναμφισβήτητα γραμμένο για να διαβάζεται μπροστά σε ακροατήριο.

Το πρώτο απόσπασμα αναφέρεται στις κατακτήσεις του Μουράτ και των στρατηγών του Λαλιά-Σαχίν και Εβρενός μπέη στη Θράκη και στην καθιέρωση του παιδομαζώματος περί το 1370.

Το δεύτερο απόσπασμα δείχνει τα αποτελέσματα του αποκλεισμού των βυζαντινών πόλεων από τους Τούρκους και το πνεύμα ηττοπάθειας που επικράτησε στις τάξεις του βυζαντινού πληθυσμού της Βιθυνίας.

Το εικονογραφικό υλικό αποτελείται από μια εικόνα του σουλτάνου Ορχάν που συνδυάζεται με το δεύτερο απόσπασμα και το χάρτη που δείχνει παραστατικά την πρόοδο των οθωμανικών κατακτήσεων.

Απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Οι λόγοι που έκαναν τους μικρασιάτες Έλληνες να παραδώσουν τις πόλεις τους στους Οθωμανούς ήταν κυρίως το κλίμα ηττοπάθειας που κατέλαβε βαθμιαία τους Έλληνες λόγω των επιτυχιών των Οθωμανών, η βαθμιαία απομόνωση των οχυρωμένων πόλεων, συνεπεία της κατάκτησης των γύρω χωριών από τους Τούρκους και η νέκρωση του εμπορίου. Όλα αυτά συνέβαλαν ώστε τα κάστρα να γίνουν σιγά σιγά φυλακές για τους κατοίκους τους (πρώτη ερώτηση).

Το παιδομάζωμα χρονολογείται στα χρόνια που οι Οθωμανοί κατέλαβαν τις μεγάλες πόλεις της Θράκης (Φιλιππούπολη, Διδυμότειχο, Αδριανούπολη) και έκαναν πρωτεύουσα του κράτους τους την Αδριανούπολη. Όλα αυτά έγιναν στο τέλος της διακυβέρνησης του Ορχάν (1326-1362) και στις αρχές της διακυβέρνησης του Μουράτ (1362-1389), περί το 1370 (δεύτερη ερώτηση).

Το λαϊκό τραγούδι εκφράζει ειρωνική και σατιρική-σαρκαστική διάθεση για τους αυτοκράτορες που εκτίθενται, ταξιδεύοντας στη Δύση, και γίνονται καταγέλαστοι στους Δυτικούς, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη βοήθειά τους. Η στάση του ανώνυμου συντάκτη του τραγουδιού υπαγορεύτηκε αναμφίβολα από τα έντονα αντιδυτικά αισθήματα του βυζαντινού ορθόδοξου πληθυσμού που ανάγονται κυρίως στη συμπεριφορά των σταυροφόρων το 1204 (τρίτη ερώτηση).

Οι σημαντικότεροι παράγοντες της οθωμανικής επέκτασης ήταν η ραγδαία εξασθένιση του Βυζαντίου, η κατάργηση των ακριτών στη Μ. Ασία, οι θεσμοί των γαζήδων και του παιδομαζώματος, η έλλειψη ικανών ηγετών στα Βαλκάνια και η αδυναμία των βαλκανικών λαών να ενώθούν, οι ικανότητες των σουλτάνων και οι εσωτερικές χριστιανικές διαμάχες (**τέταρτη ερώτηση**).

2. Η Άλωση της Πόλης

Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν και να βιώσουν οι μαθητές την Άλωση της Πόλης και την πτώση του Βυζαντίου.
2. Να κατανοήσουν οι μαθητές τη σημασία της Άλωσης για τον Ελληνισμό και την Ευρώπη.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Το **πρώτο κέντρο βάρους** της ενότητας είναι η πολιορκία και η άλωση της Πόλης. Ο Μωάμεθ προετοίμασε με μεθοδικότητα και αποφασιστικότητα την πολιορκία. Η έκβαση της πολιορκίας καθορίστηκε από τη συντριπτική υπεροχή των Οθωμανών σε έμπυχο και άψυχο υλικό και από το γεγονός ότι ο τελευταίος αυτοκράτορας έμεινε, παρά τις επανειλημμένες εκκλήσεις του, αβοήθητος από τα χριστιανικά βασίλεια και τις χριστιανικές δυνάμεις της εποχής του (**πρώτο παράθεμα**). Παρά την υπεροχή των Τούρκων, που αντιπροσώπευαν τη στρατιωτική υπερδύναμη της εποχής, και την αδιαφορία των χριστιανικών κρατών για την τύχη της Βασιλεύουσας, οι υπερασπιστές της επέδειξαν πρωτοφανή ηρωισμό και αξιοσημείωτη αξιοπρέπεια και αγωνίστηκαν ως το τέλος, ένα τέλος αντίξο της υπερχιλιετούς ιστορίας της αυτοκρατορίας.

Το **δεύτερο κέντρο βάρους** της ενότητας είναι οι αρνητικές και θετικές συνέπειες της Άλωσης για τον Ελληνισμό και την Ευρώπη. Η φοβερή αυτή καταστροφή και ταπείνωση καταρράκωσε κατ' αρχήν το ηθικό του Ελληνισμού και έθεσε σε κίνδυνο την επιβίωσή του. Οι Έλληνες παραδόθηκαν στο έλεος της οθωμανικής αυθαιρεσίας, ενώ το πνεύμα του πολιτισμού μετανάστευσε στην Ιταλία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Συνάμα οι Τούρκοι έκλεισαν τους εμπορικούς δρόμους που οδηγούσαν στην Ανατολή, γεγονός το οποίο εμμέσως ώθησε τους Ευρωπαίους στις μεγάλες γεωγραφικές ανακαλύψεις, με τις οποίες εγκαινιάστηκε η Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία.

Το **τρίτο κέντρο βάρους** της ενότητας αφορά την πνευματική κληρονομιά του Βυζαντίου. Αυτή άσκησε κατ' αρχήν γόνιμες επιδράσεις και επηρέασε βαθιά την τέχνη και τις συνήθειες των λαών των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης, ιδίως της Ρωσίας, και την κρατική και αυτοκρατορική ιδεολογία της (**δεύτερο παράθεμα**). Ο βυζαντινός πολιτισμός επηρέασε ακόμη και τους Οθωμανούς (αρχιτεκτονική και κρατική οργάνωση). Άσκησε τέλος σημαντικές επιδράσεις στον πολιτισμό της Δυτικής Ευρώπης. Η μεταφορά πολιτισμικών αγαθών στη Δ. Ευρώπη και ιδίως στην Ιταλία του Ανθρωπισμού και της Αναγέννησης έγινε μέσω των Ελλήνων ηλωτών και των χειρογράφων που αυτοί μετέφεραν από το Βυζάντιο στη Δύση. Πολλή σημαντικές συνέπειες είχε και η μετάδοση του Ρωμαϊκού Δικαίου από το Βυζάντιο στην Ευρώπη.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα**, απόσπασμα από τον χρονογράφο Γ. Φραντζή, σχολιάζει το συσχετισμό δυνάμεων των δύο αντιπάλων και την άρνηση των ορθόδοξων Σέρβων να βοηθήσουν τον αυτοκράτορα. Οι δυνάμεις των Ελλήνων ανέρχονταν σε 5000 περίπου μαχητές (περιλαμβανομένων και των ξένων), οι δυνάμεις των Τούρκων σε 200.000 άνδρες. Ο πρώτος αριθμός δεν πρέπει να απέχει πολύ από την πραγματικότητα, ο δεύτερος αριθμός είναι υπερβολικός. Οι νεότεροι ιστορικοί, όπως ο Χ. Ιναλτζίκ και ο St. Runciman, υπολογίζουν τις δυνάμεις των πολιορκημένων σε 7-8.000 άνδρες

και το στρατό των Οθωμανών σε 50-80.000 μαχητές. Η αναλογία ήταν 1 προς 10. Στη δεύτερη παράγραφο με πικρία επισημαίνεται ότι οι Σέρβοι έδωσαν βοήθεια, όχι όμως στους Βυζαντινούς, αλλά στους Οθωμανούς, τους εχθρούς της Χριστιανοσύνης!

Το **δεύτερο παράθεμα** είναι απόσπασμα από επιστολή του μοναχού Φιλοθέου από το Πσκόφ προς τον μεγάλο ηγεμόνα (κνιάζο) της Μόσχας και χρονολογείται στις αρχές του 16ου αι. Στο κείμενο αναπτύσσεται η θεωρία της Μόσχας ως Τρίτης Ρώμης και κληρονόμου του Βυζαντίου. Η θεωρία αυτή συνδυάζεται με τη βεβαιότητα ότι η Μόσχα θα αποκαταστήσει τη Χριστιανική Αυτοκρατορία, κάτι που θυμίζει τις σχετικές με το ξανθό γένος προφητείες που κυκλοφορούσαν στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα στη διάρκεια του 18^{ου} αι.

Το εικονογραφικό υλικό αποτελείται από **ένα πίνακα του Μπ. Κόνσταντ** (19^{ος} αι.) με θέμα την είσοδο του Μωάμεθ στην Κωνσταντινούπολη μέσα σε ένα μακάβριο περιβάλλον. Ο σουλτάνος διασχίζει ένα δρόμο σκεπασμένο από πτώματα Βυζαντινών.

Απαντήσεις στις ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

Η Δύση, παρ' όλες τις υποχωρήσεις των Βυζαντινών στο θρησκευτικό τομέα, δεν βοήθησε αποτελεσματικά το Βυζάντιο, για να αποκρούσει τον κίνδυνο των Οθωμανών (**πρώτη ερώτηση**). Αυτό πρέπει να αποδοθεί κυρίως στα **έντονα αντιδυτικά αισθήματα** του ορθόδοξου βυζαντινού πληθυσμού, όπως εκφράστηκαν από τα λόγια του μεγάλου δούκως Λουκά Νοταρά: «Κρειττότερόν εστιν ιδειν εν μέσση τη πόλει φακιόλιον βασιλῆυον Τούρκων ή καλύπτραν λατινικήν». Η συμπεριφορά αυτή πρέπει να αποδοθεί επίσης στην υποτίμηση του τουρκικού κινδύνου από μέρους της Δύσης και στις **ενδοευρωπαϊκές διαμάχες** που αποκορυφώθηκαν με τον λεγόμενο **εκατονταετή πόλεμο** (έληξε τη χρονιά της Αλωσης της Πόλης).

Οι κυριότερες συνέπειες της Αλωσης της Πόλης (1453) (**δεύτερη ερώτηση**) ήταν το αίσθημα της ταπείνωσης, που έθεσε σε κίνδυνο το ιστορικό μέλλον του Ελληνισμού, και η εξύψωση του ηθικού των Τούρκων, η πνευματική οπισθοδρόμηση της ΝΑ Ευρώπης, ο αποκλεισμός των εμπορικών δρόμων που οδηγούσαν προς την Ανατολή και η έμμεση παρακίνηση των Ευρωπαίων να αναζητήσουν νέους δρόμους προς τα εξωτικά προϊόντα της Ανατολής από τη Δύση.

Η ιδέα της Μόσχας ως Τρίτης Ρώμης που προοριζόταν να ανασυστήσει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία στηριζόταν στο ομόδοξο Ρώσων και Ελλήνων και στο ότι οι Ρώσοι είχαν δεχτεί την Ορθοδοξία από το Βυζάντιο (**τρίτη ερώτηση**). Η κοινότητα του δόγματος και τα αισθήματα ευγνωμοσύνης που ένιωθαν οι Ρώσοι για το Βυζάντιο οδήγησαν στη γένεση της ιδέας της Μόσχας ως Τρίτης Ρώμης και στη διαμόρφωση των χρησμών που προφήτευαν την ανασύσταση της Αυτοκρατορίας με πρωτοβουλία της Μόσχας. Οι χρησμοί αυτοί, όπως η προφητεία ότι οι Έλληνες κάποτε θα κυνηγήσουν τους Τούρκους ως την Κόκκινη Μηλιά, σε συνδυασμό με τις αντιτουρκικές εκστρατείες των ρώσων τσάρων γέννησαν στους Έλληνες προσδοκίες που αποτυπώθηκαν στο λαϊκό δίστιχο «Πάλι με χρόνους και καιρούς, πάλι δικά μας θάναϊ».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Χ. Ιναήτζικ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, μετ. Μ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.
- Ε. Α. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και θρύλοι των παλαιών σουλτάνων (1300-1400)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991.
- Ε. Babinger, *Mahomet II le Conquerant et son Temps, 1432-1481*, γαλλ. μετ. Η. Ε. del Medico, Παρίσι 1954.
- St. Runciman, *Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως*, μετ. Ν. Παπαρόδου, 2 τόμοι, εκδ. Μπεργαδής, Αθήνα 1972

(Το έργο αυτό του γνωστού βρετανού Βυζαντινολόγου στηρίζεται σε μια εξαντλητική μελέτη και ανάληψη των διαθέσιμων πηγών).

E. Pears, *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*, Λονδίνο 1903.

G. Schlumberger, *Le siege, la prise et la sac de Constantinople en 1453*, Παρίσι 1926.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΤΙΚΟ ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο: ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (1025-1453)

I. Στοιχεία Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ:

ΟΝΟΜΑ:

ΤΑΞΗ:

ΤΜΗΜΑ:

ΜΑΘΗΜΑ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ:

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(Από τις πέντε ερωτήσεις επιλέγεται τρεις. Κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Παράγοντες και αποτελέσματα της στρατιωτικής κρίσης του 11^{ου} αι.
2. Να εξηγήσετε τους όρους: **πρόνοια, σχίσμα των δύο εκκλησιών, παιδομάζωμα, «ένωση» Φερράρας-Φλωρεντίας.**
3. Σε ποιους τομείς επηρέασε η βυζαντινή «κληρονομιά» την Οθωμανική Αυτοκρατορία;
4. Να ελέγξετε την ορθότητα ή όχι των παρακάτω προτάσεων σημειώνοντας Σωστό (Σ) ή Λάθος (Λ) στο αντίστοιχο τετράγωνο:

		Σ	Λ
α.	Οι μάχες του Ματζικέρτ (1071) και του Μυριοκεφάλιου (1176) έκριναν την τύχη της Μ. Ασίας.		
β.	Η δυναστεία των Κομνηνών στηρίχτηκε στα λαϊκά στρώματα.		
γ.	Η τέταρτη σταυροφορία είχε καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα.		
δ.	Μετά την ήττα στο Κοσσυφοπέδιο (1389) οι Σέρβοι αποδέχτηκαν την τουρκική κυριαρχία.		

5. Να επισημάνετε τις κυριότερες αιτίες του σχίσματος του 1054.

ΟΜΑΔΑ Β

(Από τις τέσσερις ερωτήσεις επιλέγεται δύο. Κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες).

1. Να μελετήσετε το δεύτερο παράθεμα της σελίδας 59 του σχολ. βιβλίου και να επισημάνετε τα κυριότερα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η Δυτική Ευρώπη στα τέλη του 11^{ου} αι.
2. Να μελετήσετε το δεύτερο παράθεμα της σελίδας 65 και να επισημάνετε τις αιτίες της παράδοσης των ελληνικών πόλεων της Μ. Ασίας στους Οθωμανούς ως τα τέλη του 13ου αι.
3. Ποιες ήταν οι κυριότερες αιτίες της επικράτησης των Οθωμανών στα Βαλκάνια;
4. Σχολιάστε τα οικονομικά μέτρα του Ιωάννη Βατάτζη, βάσει του παραθέματος της σελίδας 63.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

1. Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο

Διδακτικός στόχος

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές στοιχεία και όψεις της καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• Οι μαθητές πρέπει με κατάλληλη καθοδήγηση του διδάσκοντος να προσεγγίσουν βιωματικά τα στοιχεία της καθημερινής ζωής των Βυζαντινών.

• Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από το παράθεμα *Παίζοντας πάνω σ' ένα παγόβουνο*. Ακολουθώντας ο διδάσκων θα συζητήσει με τους μαθητές τις όψεις της καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο, μεταβαίνοντας από το παρόν στο παρελθόν ή αντίστροφα και αξιοποιώντας το υποστηρικτικό υλικό.

Σχετικά με τη διατροφή να σημειωθεί ότι μένει κανείς έκθαμβος μπροστά στην ποικιλία των τροφίμων και των εδεσμάτων των Βυζαντινών. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος παραθέτει στα ποιήματά του ολόκληρους καταλόγους φαγητών και γαστρονομικών συνδυασμών: κρέατα, ψάρια, κυνήγια, σάλτσες, πιπέρι, κύμινο, μέλι, ελαιόλαδο, ξύδι, βιήτα, λάχανα, μελιτζάνες, τεύτλα, ρόδια, καρύδια, φακές, ρεβίθια και άλλα.

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Η βυζαντινή κομψότητα

Η επαφή με τη Δύση, μέσω των σταυροφόρων, επηρεάζει τον τρόπο ντυσίματος: ο γιορτινός χιτώνας κονταίνει. Στη μέση είναι εφαρμοστός κι έχει στενά μανίκια. Στη γυναικεία αμφίεση παρατηρούνται ελάχιστες διαφοροποιήσεις. Πάνω από τον μακρύ χιτώνα, φορούν οι γυναίκες μανδύα που καλύπτει και το κεφάλι. Τα μανίκια είναι μακριά. Οι άνδρες, αρχικά, ξυρίζονταν και έκοβαν κοντά τα μαλλιά τους. Αργότερα, επηρεασμένοι από τους δυτικούς, αφήνουν τα μαλλιά μακριά. Οι γυναίκες φροντίζουν τα μαλλιά τους με επιμέλεια. Χωρισμένα στη μέση, κατσαρά, στηρίζονται στον αυχένα με κτενάκια ή κορδέλες. Μακιγιάρονται: μαύρο στα βλέφαρα και στα λεπτά φρύδια. το κοκκινάδι στα χείλη θα εμφανιστεί στην εποχή των Παλαιολόγων. Οι Βυζαντινοί, άνδρες και γυναίκες, αγαπούν τα κοσμήματα. Θαυμαστά τα έργα της χρυσοχοΐας - σχέδια απλά, διαστάσεις μετρημένες. Διαδεδομένος ο σταυρός. Δαχτυλίδια σε χρυσό αλλιά και ασήμι ή μπρούτζο, διακοσμημένα με ένθετες πολύτιμες πέτρες. Σκουληράκια, βραχιόλια, κολιέ, πόρπες στολισμένα κυρίως με μαργαριτάρια, αμέθυστους και σμαράγδια.

2. Αναψυχή και καθαριότητα

Οι Βυζαντινοί αγαπούσαν το νερό, όσο και οι Ρωμαίοι. Κατά την άποψη της εκκλησίας, τρία λουτρά την ημέρα ήταν πολλή, τα δύο όμως ήταν συνηθισμένο φαινόμενο. Τα βυζαντινά (δημόσια) λουτρά ήταν μεγάλα κτίσματα, καλοφτιαγμένα και επιβλητικά, με πρόσοψη διακοσμημένη και εξοπλισμό πολυτελείας. Οι μπανιέρες ήταν γύρω από την κυκλική μικρή λίμνη στο κέντρο της οικοδομής, σε χωριστά μικρά διαμερίσματα. Το ζεστό νερό διοχετευόταν από το λέβητα στα λουτρά, με σωλήνες που απέληγαν σε κεφαλές ζώων. Ατμόλουτρα, ζεστή λίμνη, κρύα λίμνη βρισκόνταν στο ίδιο οίκημα. Οι άντρες έχουν δικαίωμα εισόδου όλη την ημέρα οι γυναίκες το βράδυ.

Michel Kaplan, *Βυζάντιο και Ελλάδα*, εκδ. Δελιθανάσης, Αθήνα 1994, 168.

3. Προπαντός μόρφωση και φρόνηση

Αυτό λοιπόν είναι το εγκώμιο που έγραψε για σένα ο παππούς σου. Δεν είναι ολοκληρωμένο-αλλά ούτε κι εσύ είσαι ακόμα ολοκληρωμένο, έμπυχο μαργαριτάρι μου, στολίδι της ψυχής μου. Όταν κάποτε μπορείς να χρησιμοποιείς το λογικό σου, όταν ξέρεις ποιος ήταν ο παππούς σου και πώς ήταν τα πρώτα χρόνια της ζωής σου, τότε μπορείς να τον έχεις ως υπόδειγμα, να ασκείσαι με σύνεση, να τιμάς τους γονείς σου, να σέβεσαι τους παιδαγωγούς και τους δασκάλους σου να καλλιεργείς την ψυχή σου προπαντός με πνευματικές ασχολίες. Έτσι, άλλωστε, έκανα κι εγώ σεβαστή τη μητέρα σου και την οικογένειά σου. Είθε να αποκτήσεις όλα όσα επιθυμείς, αλλά προπαντός μόρφωση και φρόνηση. Μόνο έτσι η ψυχή βρίσκει την πραγματική ομορφιά της και κατανοεί τα βαθύτερα μυστικά της.

Απόσπασμα από το λόγο του Μιχαήλ Ψελλού στο μικρό εγγονό του, έκδ. E. Kurtz & F. Drexl, Michaelis Pselli, Scripta Minora, I, Μιλάνο 1936, 8, στο: H.G. Beck, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, μετ. Δ. Κούρτοβικ, MIET, Αθήνα 1990, 437.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

- **Πρώτο παράθεμα** *Όταν η σύζυγος αγανακτεί*. Πρόκειται για απόσπασμα από πτωχοπροδρομικό ποίημα (βλ. επόμενη ενότητα). Η σύζυγος, από πλούσια οικογένεια, παντρεύτηκε τον Πτωχοπρόδρομο, έναν ποιητή ράθυμο, φτωχό και τεμπέλη, ο οποίος αντί να εργάζεται πίνει και αγορεύει όλη μέρα στην ταβέρνα. Κάποια μέρα η σύζυγος δεν αντέχει, πετάει από το παράθυρο τα χαρτιά με τα ποιήματά του και οργισμένη του τα ψέλλνει.

- **Δεύτερο παράθεμα** *Παίζοντας πάνω σ' ένα παγόβουνο*. Το ακραίο καιρικό φαινόμενο που περιγράφει ο Θεοφάνης ήταν εύλογο να προκαλέσει την κατάληξη του κόσμου. Ειδικότερα, για τα παιδιά, όπως συμβαίνει και σήμερα, τέτοιες ή παρόμοιες περιπτώσεις (χιόνι), αποτελούν ιδανική ευκαιρία για παιχνίδι. Οι μεγάλοι όμως έβλεπαν την αρνητική όψη του γεγονότος: καταστροφές στη γεωργία και γενικότερα στην οικονομική ζωή. Επιπλέον, η θρησκοληψία προκαλούσε φόβο στις μάζες και γι' αυτό τέτοια φυσικά γεγονότα ερμηνεύονταν ως αποτέλεσμα της οργής του Θεού ή προμήνυμα για τη συντέλεια του κόσμου.

- **Τρίτο παράθεμα** *Για να μάθεις πρέπει να ρωτάς*. Ο συγγραφέας μιλάει για τα ευεργετικά αποτελέσματα της αναζήτησης και της κριτικής μελέτης των βιβλίων.

- **Τέταρτο παράθεμα** *Ο κανονισμός λειτουργίας ενός νοσοκομείου*. Δίνονται πληροφορίες για τους κανόνες λειτουργίας ενός βυζαντινού νοσοκομείου.

- **Πέμπτο παράθεμα** *Ένα αριστοκρατικό σπίτι στην επαρχία*. Δίνεται μια εικόνα από το εσωτερικό του σπιτιού.

- **Έκτο παράθεμα** *Ψυχαγωγικές εκδηλώσεις στον Ιππόδρομο*. Στον Ιππόδρομο, όπως άλλωστε το γνωρίζουν ήδη οι μαθητές, δε γίνονταν μόνον αρματοδρομίες αλλά και πολλές άλλες εκδηλώσεις.

2. Παραθέματα στο β.κ.

• **Πρώτο παράθεμα** *Η βυζαντινή κομψότητα*. Συμπληρωματικές πληροφορίες για την ενδυμασία, την κόμμωση, το μακιγιάζ και τα κοσμήματα.

• **Δεύτερο παράθεμα** *Αναψυχή και καθαριότητα*. Άριστα διατηρημένο βυζαντινό λουτρό σώζεται σήμερα στη Μονή Καισαριανής.

• **Τρίτο παράθεμα** Ο Μιχαήλ Ψελλός πλέκει το εγκώμιο στον εγγονό του και του απευθύνει συμβουλές. Σοφά λόγια από ένα διαπρεπή βυζαντινό λόγιο-φιλόσοφο.

3. Εικονογραφικό υλικό

• **Πρώτη εικόνα** *Περικάρπια από χρυσό και σμάλτο*. Βλ. παραπάνω δεύτερο πρόσθετο παράθεμα.

• **Δεύτερη εικόνα** *Ο όσιος Συμεών ο Στυλίτης*. Για το μοναχισμό οι μαθητές μπορούν να συμβουλευτούν και την ενότητα Χριστιανική άσκηση-Μοναχισμός στο βιβλίο των Θρησκευτικών της Γ' Γυμνασίου.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β.μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β.μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β.μ.

• Σχέδιο Εργασίας: Οι μαθητές θα εργαστούν κατά ομάδες. Ο καθηγητής θα τους βοηθήσει να αντλήσουν πληροφορίες από τη βιβλιογραφία που ακολουθεί.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. Φ. Κουκουλιέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. I-IV, Αθήναι 1948-57.
2. S. Runciman, *Βυζαντινός πολιτισμός*, εκδ. Γαλαξίας, Αθήνα 1978.
3. Tamara T. Rice, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος Βυζαντινών*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1997.
4. Gerard Walter, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1999.
5. Michel Kaplan, *Βυζάντιο και Ελλάδα*, εκδ. Δελθιανόσσης, Αθήνα 1994.
6. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 979.
7. Ελευθεροτυπία, *Ιστορικά*, Ο Βυζαντινός Άνθρωπος, τ.144, 25.7.2002.
8. Αρχαιολογία, *Η ένδυση στο Βυζάντιο*, τ.83, Ιούνιος 2002.
9. Κ. Νικολάου, *Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία*, Ίδρυμα Γουλιανδρή, Αθήνα 1994.
10. Σ. Νικολάου, *Η θέση του νομικού-δικαστή στη βυζαντινή κοινωνία*, Ίδρυμα Γουλιανδρή, Αθήνα 1994.
11. Τ. Κόλιας, *Η θέση του στρατιωτικού στη βυζαντινή κοινωνία*, Ίδρυμα Γουλιανδρή, Αθήνα 1994.
12. Θ. Μαρκόπουλος, *Η θέση του χρονογράφου στη βυζαντινή κοινωνία*, Ίδρυμα Γουλιανδρή, Αθήνα 1998.
13. Θ. Μαρκόπουλος, *Η θέση του χωρικού στη βυζαντινή κοινωνία*, Ίδρυμα Γουλιανδρή, Αθήνα 1998.
14. Θ. Καρζής, *Η γυναίκα στο Μεσαίωνα: Χριστιανισμός-Δυτική Ευρώπη-Βυζάντιο-Ισλαμισμός*, εκδ. Φιλιππότσης, Αθήνα 1997.
15. Θ. Καρζής, *Η παιδεία στο Μεσαίωνα*, εκδ. Φιλιππότσης, Αθήνα 1998.
16. Richard Kieckhefer, *Η μαγεία στο Μεσαίωνα*, μετ. Σ. Πετρόχειλου, εκδ. Τραυλός, Αθήνα 1998.
17. Paul Lemerle, *Ο Πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.
18. Andre Guillou, *Ο Βυζαντινός Πολιτισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, 374
19. Διαδίκτυο: Ιστοσελίδα του Κέντρου Μεσαιωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Fordham της Νέας Υόρκης: www.fordham.edu/halsall/sbook.htm

2. Βυζαντινή Γραμματεία

Διδακτικός στόχος

1. Να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν τη Βυζαντινή Γραμματεία

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από την εικόνα *Ελεφάντινο δίπτυχο*, όπου απεικονίζονται ποιητές με τις μούσες τους. Η σχετική συζήτηση θα περιστραφεί γύρω από την επιβίωση και τη συνέχεια της αρχαίας ελληνικής γλωσσικής και λογοτεχνικής παράδοσης στο Βυζάντιο.

Μέχρι τον Ζ' αιώνα περίπου οι δημιουργοί λειτουργικών ποιημάτων ονομάζονταν **ποιητές** και **μελωδοί**, γιατί οι ίδιοι έγραφαν το ποιητικό κείμενο και τη μελωδία του. Από τον Η' αιώνα παρατηρείται διαφοροποίηση: ο ποιητής, που ονομάζεται υμνογράφος, μπορούσε να είναι άλληλο πρόσωπο από το **μελοποιό** του έργου του. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να υποβάλει το ερώτημα: **Σήμερα, τι συμβαίνει;** Βλ. και ενότητα Εικαστικές Τέχνες και Μουσική.

Ο Γεώργιος Πισίδης συνέθεσε τρία ποιήματα για να υμνήσει τα κατορθώματα του Ηρακλείου, χρησιμοποιώντας με μεγάλη επιδεξιότητα το ιαμβικό τρίμετρο. Η Ελληνική Ανθολογία είναι περισσότερο γνωστή ως Παλατινή (Anthologia Palatina) από τη Βιβλιοθήκη Palatina της Χαϊδελβέργης όπου φυλάσσεται. Στην ανθολογία αυτή ο Κωνσταντίνος Κεφαλάς συγκέντρωσε 3700 ποιήματα, χρησιμοποιώντας ως βάση παλαιότερες συλλογές. Τα επιγράμματα που περιλαμβάνει χρονολογούνται από τον 6ο αι. π.Χ. έως το 10ο αι. μ.Χ.

Το έπος του Διγενή Ακρίτα να συσχετιστεί με τις αντίστοιχες επικές δημιουργίες στη Δύση, το Άσμα του Ρολάνδου στη Γαλλία και το έπος των Νιμπελούγκεν στη Γερμανία. Το πρωτότυπο κείμενο δεν έχει σωθεί, γνωρίζουμε όμως το έπος από έξι μεταγενέστερες παραλλαγές που παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους και φέρουν το όνομα του τόπου που βρέθηκαν. Πρόκειται για πολύστιχο αφηγηματικό ποίημα (5000 περίπου στίχοι) και αναφέρεται στη ζωή και στη δράση του Βασιλείου Διγενή Ακρίτα. Το ποίημα διαιρείται σε βιβλία-λόγους, όπου εκτυλίσσεται όλη η ζωή του ακρίτα. Τα βυζαντινά ιπποτικά μυθιστορήματα έχουν ως πρότυπά τους, κυρίως, αντίστοιχα μυθιστορήματα της Δύσης.

Πρόσθετα Παραθέματα

Ο διδάσκων μπορεί να αναζητήσει **πρόσθετα παραθέματα** και περισσότερες πληροφορίες για τα ακριτικά τραγούδια, το έπος του Διγενή Ακρίτα, τα Πτωχοπροδρομικά και τα Ιπποτικά Μυθιστορήματα στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Γυμνασίου και της Α' Λυκείου καθώς και σε γραμματολογίες.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

• **Πρώτο παράθεμα** *Αν μ' έλειπαν τα γράμματα και μάθαινα τεχνίτης*. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, συγγραφέας πολλών έργων, είναι περισσότερο γνωστός από τα πτωχοπροδρομικά του ποιήματα (αν και δεν είναι βέβαιο ότι είναι ο συγγραφέας τους) τα οποία απευθύνει στον αυτοκράτορα ή άλλα μέλη της δυναστείας των Κομνηνών, διεκτραγωδώντας τις προσωπικές του δυστυχίες και ζητώντας βοήθεια. Τα ποιήματα αυτά είναι τέσσερα, αλλά για δύο από αυτά υπάρχει παραλλαγή τους. Χωρίς να έχουν ιδιαίτερη λογοτεχνική αξία, παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τον ηθογραφικό πλούτο, για τη σατιρική τους διάθεση και για τη γνώση της κοινωνίας της εποχής. Το συγκεκριμένο παράθεμα είναι απόσπασμα από το ποίημα που αναφέρεται στη δυστυχία ενός φτωχού λογίου.

• **Δεύτερο παράθεμα** *Του μικρού Βλαχόπουλου*. Οι ακρίτες είχαν αναλάβει την ευθύνη για τη φύλαξη των συνόρων και την αναχαίτηση των εχθρικών επιδρομών των Αράβων και των Σαρακηνών. Οι τελευταίοι ήταν Άραβες πειρατές που ληματούριζαν τα παράλια όχι μόνο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αλλά και ολόκληρης της Μεσογείου. Πραγματοποιούσαν αιφνίδιες επιδρομές,

κατέστρεφαν, λήστευαν και αιχμαλώτιζαν. Σε μια τέτοια επιδρομή αναφέρεται το συγκεκριμένο ακριτικό τραγούδι *Του μικρού Βλαχόπουλου*. Τα ιστορικά στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε από το τραγούδι αυτό είναι αρκετά: Αιφνίδια επιδρομή Σαρακηνών, κίνδυνος για προσφιλή πρόσωπα, διαρκής ετοιμότητα των ακριτών και εξαιρετική γενναιότητα γιατί αντιμετώπιζαν συνήθως υπέρτερες σε αριθμό δυνάμεις, γυμνασμένα και εξοικειωμένα στη μάχη άλογα και άλλα εμπόδια.

• **Τρίτο παράθεμα** *Βυζάντιο και ελληνική αρχαιότητα*. Αναλύονται οι σχέσεις του Βυζαντίου με τον αρχαίο πολιτισμό.

2. Εικονογραφικό υλικό

• **Πρώτη εικόνα** *Ελεφάντινο δίπτυχο*. Το δίπτυχο απεικονίζει ποιητές με τις μούσες τους και αντανακλά την επίδραση του κλασικού στοιχείου, που είναι ιδιαίτερα έντονο τους πρώτους αιώνες.

• **Δεύτερη εικόνα** *Μοναχός αντιγραφέας*. Να σημειωθεί ότι πολλά μοναστήρια όχι μόνο ίδρυσαν βιβλιοθήκες και εργαστήρια αντιγραφής, αλλά και συντηρούσαν λόγιους μοναχούς που μελετούσαν τα κείμενα των βιβλιοθηκών και δίδασκαν άλλους μοναχούς

• **Τρίτη εικόνα** *Ο πατριάρχης Φώτιος ένθρονος σε δημόσια συζήτηση*. Να τονισθεί η προσωπικότητά του και σε συσχέτισμό με το Σχίσμα. Αυτός επισήμανε τις πνευματικές και λατρευτικές διαφορές ανάμεσα στην ανατολική και τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

βλ. Εισηγήσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

• **Πρώτη Ερώτηση**: Ο διδάσκων θα δώσει οδηγίες στους μαθητές και θα συγκροτήσει ομάδες εργασίας.

• **Δεύτερη Ερώτηση**: Ο διδάσκων θα δώσει οδηγίες στους μαθητές για τον τρόπο που θα εργαστούν.

Ειδική Βιβλιογραφία. Βλ. και Ενότητα 1.

1. Η. Hunger, *Η λόγια και κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. 1-3, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987-94.
2. Γ. Μιστριώτου, *Γραμματολογία*, τ. 1-3, εκδ. Β. Γ. Βασιλείου, Αθήνα 1972.
3. Λίνου Πολίτη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1978.
4. Κ. Νεφ, *Ιστορία της Μουσικής*, μετ. Φ. Ανωγειανάκης, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1956.
5. Καθημερινή, *Επτά Ημέρες*, Ελληνικά Λαϊκά Μουσικά Όργανα, 18.1.1998.
6. Elpidio Mioni, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, μετ. Ν. Παναγιωτάκη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.
7. Α. Λεντάκη, *Παλατινή Ανθολογία*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1993.

3. Επιστήμη και Τεχνολογία

Διδακτικός στόχος

1. Να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν οι μαθητές τα επιτεύγματα των Βυζαντινών στο χώρο της Επιστήμης και της Τεχνολογίας.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

- Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από τις εικόνες *Καθηγητές και φοιτητές στο Διδασκαλείο Νόμων*.

Κατά τη σχετική συζήτηση θα τονισθεί η μεγάλη πνευματική παραγωγή, η διεθνής ακτινοβολία του Βυζαντίου και η ίδρυση ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Θα εξηγηθεί γιατί, ενώ ο πολιτισμός βρίσκεται σε υψηλή στάθμη, δεν παρατηρείται ανάπτυξη των φυσικών επιστημών.

Στη συνέχεια η συζήτηση θα εστιασθεί στους επιμέρους τομείς της γνώσης και της επιστήμης με κατάλληλη αξιοποίηση του αντίστοιχου υποστηρικτικού υλικού.

Πρόσθετα Παραθέματα

Ο οπτικός τηλεγράφος

Οι Βυζαντινοί είχαν εγκαταστήσει μια σειρά φρυκτωριών σε κορυφές βουνών που ξεκινούσε από τη νότια Μικρά Ασία και κατέληγε στον Φάρο του παλατιού της Κωνσταντινουπόλεως. Όταν ο εχθρός περνούσε κάποιο από τα περάσματα, τα γνωστά ως Κιλικία Πύλαι αναβόταν προειδοποιητική φωτιά στο φρούριο Λούλλον, που βρισκόταν στην κορυφή ενός βουνού ύψους 1.000 περίπου ποδιών (330 μέτρα), το οποίο δέσποζε των Κιλικίων Πυλών από απόσταση περίπου 80 χιλιομέτρων. Αυτός ο ζωτικής στρατηγικής σημασίας δρόμος, που περνά μέσα από την οροσειρά του Ταύρου, καλύπτει περισσότερα από 100 χιλιόμετρα στα νότια του κεντρικού οροπεδίου της Μικράς Ασίας και οδηγεί στην πεδιάδα της Κιλικίας. Με τον έλεγχο του επιτυχανόταν η παρακολούθηση των κινήσεων προς τα βόρεια, δηλαδή προς την Καππαδοκία και τις λοιπές βυζαντινές κτήσεις και προς τα νότια, δηλαδή προς τις αραβικές κτήσεις. Έτσι, μόλις η φρουρά του Λούλλου αντιλαμβανόταν εχθρούς, άναβε τη φρυκτωρία και έδινε το σύνθημα στον επόμενο ορεινό σταθμό, τον Αργαίο. Οι επόμενοι σταθμοί ήταν [...χρησιμοποιούνταν επτά ενδιάμεσοι] και τέλος, ο Φάρος του παλατιού της Κωνσταντινουπόλης. Το μήνυμα έκανε λιγότερο από μια ώρα να φθάσει από το Λούλλον στο Φάρο. Η μέση απόσταση μεταξύ δύο σταθμών ήταν λίγο μικρότερη από 100 χλμ.[...]

Ο οπτικός αυτός τηλεγράφος ήταν βέβαια ορατός τις βραδινές κυρίως ώρες, αλλιώς φαίνεται ότι οι Βυζαντινοί είχαν επινοήσει ένα σύστημα συναγερμού με καπνό, ορισμένου χρώματος, που ήταν ορατός και την ημέρα.

Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Η', 268.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

- **Πρώτο παράθεμα** *Μόνη σωτηρία η αναδρομική ισχύς των νόμων*. Είναι γνωστό ότι το δίκαιο προσαρμόζεται στις συνθήκες κάθε εποχής και εξυπηρετεί ορισμένες σκοπιμότητες. Έτσι, οι μαθητές θα συσχετίσουν τις νομοθετικές ρυθμίσεις που γνωρίζουν με τις ανάγκες της αντίστοιχης περιόδου. Ο αγώνας εναντίον των μεγάλων γαιοκτημόνων, των δυνατών, ήταν βασικό χαρακτηριστικό της εσωτερικής πολιτικής πολλών αυτοκρατόρων, οι οποίοι λάμβαναν σχετικά νομοθετικά μέτρα. Ένα από αυτά είναι και η νεαρά του 996. Με τη νομοθετική αυτή ρύθμιση ο Βασίλειος Β' θέλησε να ακυρώσει την τακτική των δυνατών, οι οποίοι προκειμένου να μην αποδώσουν στους μικροϊδιοκτήτες τη γη που τους άρπαξαν, επικαλούνταν παραγραφή της παράνομης πράξης τους λόγω παρέλευσης μεγάλου χρονικού διαστήματος και απόκτησή της με κληρονομική διαδοχή.

- **Δεύτερο παράθεμα** *Όταν η φήμη ξεπερνά τα σύνορα*. Ο Λέων ο Φιλόσοφος ή Μαθηματικός γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη (τέλος 8^{ου} αι.) και πέθανε γύρω στο 869. Είχε σημαντικές γνώσεις φιλοσοφίας, αριθμητικής, γεωμετρίας, αστρονομίας και μουσικής. Πρώτοι οι Άραβες εκτίμησαν τις πρωτοποριακές γεωμετρικές γνώσεις του Λέοντα και γι' αυτό ο χαλίφης Μαμούν (813-833) τον κάλεσε στη Βαγδάτη, για να διδάξει, υποσχόμενος σ' αυτόν αμύθητα πλούτη. Ο Λέων ανέφερε το

γεγονός στον αυτοκράτορα Θεόφιλο, ο οποίος του έδωσε ένα σημαντικό χρηματικό ποσό και του ανέθεσε να διδάσκει ως ιδιωτικός δάσκαλος. Ο Μαμούν, όμως, άρχισε να στέλνει στο Λέοντα ερωτήσεις σε θέματα γεωμετρίας και αστρονομίας. Ο χαλίφης ενθουσιάστηκε τόσο πολύ από τις απαντήσεις, ώστε έστειλε την επιστολή που περιλαμβάνεται στο παράθεμα. Πάντως, ο Θεόφιλος παρά τις δελεαστικές προτάσεις δεν δέχθηκε να στείλει το Λέοντα στη Βαγδάτη για να μη γίνει γνωστή στους Άραβες η των όντων γνώσις και τον τοποθέτησε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης. Αργότερα, διορίστηκε ως διευθυντής του Πανδιδακτηρίου της Μαγναύρας που ιδρύθηκε γύρω στα 855-56.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Πρώτη εικόνα Καθηγητές και φοιτητές στο Διδασκαλείο Νόμων.** Η νομική επιστήμη καλλιεργήθηκε με επιμέλεια στο Βυζάντιο, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Μακεδονικής Δυναστείας. Μετά το 1045 ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος αναδιοργάνωσε το Πανδιδακτήριο τη Κωνσταντινούπολης και ίδρυσε Νομική Σχολή με επιβλέποντα καθηγητή τον Ιωάννη Ξιφιλίνο.

- **Δεύτερη εικόνα Πυρπόληση εχθρικού στόλου με υγρόν πυρ.** Οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν το υγρόν πυρ για πρώτη φορά και μάλιστα αποτελεσματικά, όταν οι Άραβες πολιόρκησαν την Κωνσταντινούπολη (673-78). Το υγρόν πυρ, εφεύρεση του Έλληνα μηχανικού από τη Συρία Καλλίνικου, ήταν ειδικό μίγμα από νάφθα, θείο, νίτρο και άλλες ουσίες. Εκτοξευόταν από ειδικούς σωλήνες και δεν έσβηνε στο νερό. Υπήρξε καθοριστικό όπλο για τη νικηφόρα έκβαση πολλών ναυτικών επιχειρήσεων και αποτελούσε κρατικό μυστικό.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

- **Πρώτη Ερώτηση:** Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

- **Δεύτερη Ερώτηση:** Η ενασχόληση με όσο το δυνατό μεγαλύτερο εύρος γνώσεων και δραστηριοτήτων αποτελεί γνώρισμα του ελληνικού ανθρωπισμού, ο οποίος θα αναβιώσει και στη Δύση κατά την περίοδο της Αναγέννησης. Στο Βυζάντιο, όπως και στην αρχαιότητα, δεν υπήρχε η εξειδίκευση της γνώσης και των επιστημών. Σήμερα, η ραγδαία εξέλιξη της γνώσης καθιστά αδύνατη την ενασχόληση κάποιου με περισσότερες από μία επιστήμες. Μάλιστα, το γεγονός αυτό οδηγεί σε ακραίες μορφές εξειδίκευσης.

Ειδική Βιβλιογραφία. Βλ. Ενότητες 1 και 2.

4. Εικαστικές Τέχνες και Μουσική

- Η ενότητα αυτή θα διδαχθεί σε δύο διδακτικές ώρες.

Διδακτικοί στόχοι

1. Να εκτιμήσουν την αξία της βυζαντινής τέχνης και της μουσικής γενικά, και τη σχέση της με τη χριστιανική θρησκεία.
2. Να αντιληφθούν οι μαθητές ότι οι καλλιτεχνικές εξελίξεις εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο της εποχής.

- Οι μαθητές έχουν αποκτήσει ήδη γνώσεις για την τέχνη και τη μουσική τις οποίες ο καθηγητής μπορεί να αξιοποιήσει. Σχετικά με τη μουσική ορολογία ο καθηγητής θα παραπέμψει τους

μαθητές στο αντίστοιχο εγχειρίδιο. Ο διδάσκων μπορεί επίσης να κάνει συνδιδασκαλία με τον καθηγητή των Εικαστικών και της Μουσικής στις αντίστοιχες ενότητες.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

- Οι δύο διδακτικοί στόχοι συνεξετάζονται. Το πλαίσιο της βυζαντινής τέχνης καθορίζεται από τους κανόνες της Εκκλησίας, υφίσταται όμως και εξωτερικές επιδράσεις, όπως πολιτική και οικονομική κατάσταση της αυτοκρατορίας: π.χ. περίοδος Εικονομαχίας, εποχή Μακεδονικής δυναστείας-Μακεδονική Αναγέννηση, Παλαιολόγεια Αναγέννηση.

- Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από το παράθεμα *Το χριστιανικό ιδεώδες και η τέχνη*. Για να κατανοήσουν οι μαθητές το χαρακτήρα και το περιεχόμενο της χριστιανικής τέχνης πρέπει να προηγηθεί σχετική συζήτηση με βάση το εισαγωγικό σημείωμα, το παράθεμα στο βιβλίο του μαθητή και το πρόσθετο παράθεμα.

Η όλη επεξεργασία του μαθήματος θα στηριχθεί στο εικονογραφικό υλικό σε συνδυασμό με την αφήγηση και τις ερωτήσεις στο τέλος της ενότητας.

Πρόσθετο Παράθεμα

Η ζωγραφική μετά την Εικονομαχία

Ποτέ άλληποτε, εκτός από τις αρχές της χριστιανισμύνης, η εικαστική τέχνη, και ειδικότερα η απεικόνιση της ανθρωπίνης μορφής σε θρησκευτικά θέματα, δεν γνώρισε τέτοια άνθηση όσο στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία μετά το τέλος της εικονομαχικής έριδας. Καμιά εποχή, ούτε στο ίδιο το Βυζάντιο δεν ήταν τόσο παραγωγική σε αναπαραστάσεις του Χριστού, της Παναγίας, των αγίων και θεμάτων από τη Βίβλο ή άλλες θρησκευτικές πηγές.

Α. Γκραμπάρ, *Η βυζαντινή αρχιτεκτονική και τέχνη*, Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σελ. 856.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

- **Πρώτο παράθεμα** *Το χριστιανικό ιδεώδες και η τέχνη*. Η κύρια σημασία ενός χριστιανικού έργου τέχνης δεν είναι αισθητική αλλά διδακτική. Αυτό φαίνεται από: τους ναούς, όπου η καλλιτεχνική έμφαση δίνεται στο εσωτερικό του ναού, τη θεματολογία της ζωγραφικής, τη θέση στην οποία ζωγραφίζονται τα ιερά πρόσωπα, τις θρησκευτικές σκηνές, την αδιαφορία για την πιστή απόδοση της πραγματικότητας και την έμφαση στην ουσία κ.ά.

2. Παραθέματα στο β. κ.

- **Πρώτο παράθεμα** *Η ζωγραφική μετά την εικονομαχία*. Μετά την αποκατάσταση και την αναστήλωση των εικόνων (843) ήταν φυσικό να επακολουθήσει καλλιτεχνική άνθηση.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Πρώτη εικόνα:** *Το καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας*: αγιορείτικος τύπος, ναός τρίκογχος σταυροειδής με τρούλο. Οι τρεις από τις τέσσερις κεραιές του σταυρού καταλήγουν σε κόγχες: η ανατολική, η βόρεια και η νότια.

- **Δεύτερη εικόνα:** *Ο Όσιος Λουκάς*: Οκταγωνικός τύπος, ο τρούλος στηρίζεται σε οκτάγωνο.

- **Τρίτη εικόνα:** *Η σκηνή του Νιπήτρα*. Το ψηφιδωτό αυτό βρίσκεται στη βόρεια κόγχη του ναού και αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου συνόλου ψηφιδωτών. Είναι εμφανής η κυριαρχία της ανθρωπίνης μορφής σε ισόρροπη και ρυθμική διάταξη. Οι μορφές με ολάνοικτα εκστατικά μάτια και η πυκνή και βαθιά πτυχολογία των ενδυμάτων προσδίδουν στο ανθρώπινο παράστημα εκφραστική δύναμη που προσφέρει την εντύπωση άμεσης και ζωντανής παρουσίας.

• **Τέταρτη εικόνα:** *Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ... από το ναό της Παναγίας.* Η μορφή εμφανίζεται με υψηλή κορμοστασιά που συστρέφεται γύρω από τον άξονά της, για να υποδηλώσει την ορμή της κίνησης. Πρόκειται για ζωγραφική όπου συνυπάρχει το κλασικίζον πνεύμα με την επικρατούσα τάση για αφύσικη υπερβολή.

• **Πέμπτη εικόνα:** *Ο Μυστικός Δείπνος.* Μία από τις 74 μικρογραφίες με τις οποίες διακοσμείται το ευαγγελιστάριο της Μονής Διονυσίου, ένα από τα μεγαλοπρεπέστερα χειρόγραφα του 11ου αι. Ένα τόσο λαμπρό και περίτεχνο έργο πρέπει να είναι δημιούργημα του βιβλιογραφικού εργαστηρίου του παλατιού. Στις μικρογραφίες δεν δίνεται έμφαση στην εξωτερική εμφάνιση των μορφών ούτε στην προοπτική του χώρου, με στόχο να τονιστεί η πνευματικότητα της απεικονιζόμενης σκηνής. Παρατηρείται μια τάση προς την αφαίρεση και την εξαϋλίωση, που ταιριάζει στη μικρή εικόνα, στόλισμα μιας σελίδας βιβλίου. Πάντως, οι μορφές διατηρούν τη χάρη και την ευκινησία τους, στοιχείο που θυμίζει μοτίβα της κλασικής παράδοσης.

• **Έκτη εικόνα:** *Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου.* Πρόκειται για έργο μεγάλου καλλιτέχνη που, μαζί με άλλες εικόνες, έφθασε στην Αχρίδα από την Κωνσταντινούπολη γύρω στο 1295. Χαρακτηριστική είναι η κλασική τεχνοτροπία αλλά και η συγκρατημένη έκφραση του αισθήματος.

• **Να αξιοποιηθεί** και η εικόνα στην εισαγωγική σελίδα του Κεφαλαίου *Η Γέννηση, Μικρογραφία από το Ευαγγελιστάριο της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους (σ. 69).*

• **Έβδομη εικόνα:** *Σελίδα από χειρόγραφο ψαλτήρι του 9ου αιώνα.* Οι σελίδες των ψαλτηρίων διακοσμούνται στο περιθώριο με μικρογραφίες. Τα ψαλτήρια αυτά ονομάζονται **μοναστικά**. Στη συγκεκριμένη σελίδα αναπαριστώνται οι δέκα πηλγές του Φαραώ. Υπάρχουν και ψαλτήρια με ολοσέλιδες (ή σχεδόν) μικρογραφίες, τα οποία λέγονται αριστοκρατικά.

• **Όγδοη εικόνα:** *Χρυσό νόμισμα του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α'.* Τα νομίσματα ως ιστορική πηγή κατατάσσονται στις άμεσες πηγές. Απεικονίζονται σ' αυτά σημαντικές ιστορικές προσωπικότητες (π.χ. Φίλιππος, Μέγας Αλέξανδρος, βυζαντινοί αυτοκράτορες), πληροφορούμαστε για την πολιτική κατάσταση και το πολίτευμα (από τις επιγραφές πάνω σ' αυτό ή από τις μορφές που προβάλλονται), την οικονομική κατάσταση (πόσα κυκλοφορούσαν και ποια αγοραστική αξία είχαν τα νομίσματα), την έκταση των εμπορικών ανταλλαγών (πού βρέθηκαν νομίσματα), τις θρησκευτικές και καλλιτεχνικές τάσεις (σχήματα, σύμβολα, τρόπος απεικόνισης μορφών), την κρατική ιδεολογία (από τις επιγραφές και τα σύμβολα) και άλλα.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

• **Πρώτη Ερώτηση:** Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• **Δεύτερη Ερώτηση:** Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• **Τρίτη Ερώτηση:** Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• **Τέταρτη Ερώτηση:** Οι μαθητές θα εργαστούν κατά ομάδες. Το υλικό αυτό θα πρέπει να ταξινομηθεί με βασικούς άξονες: αρχιτεκτονική, γλυπτική, ζωγραφική (τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, φορητές εικόνες), μικρογραφία, μικροτεχνία και μικρογλυπτική.

Ειδική Βιβλιογραφία. Βλ. Ενότητες 1 και 2.

1. Α. Χάουζερ, *Κοινωνική Ιστορία της τέχνης*, τ. 1-2, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1970.

2. E. Gombrich, *Ιστορία της τέχνης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994.

ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Διδακτικές Ενότητες: 1-5

I. Στοιχεία του Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ:

ΟΝΟΜΑ:

ΤΑΞΗ:

ΤΜΗΜΑ:

ΜΑΘΗΜΑ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ:

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(Επιλέγεται τις τρεις από τις πέντε ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να εξηγήσετε τους όρους: υγρόν πυρ, μικρογραφίες
2. Να ελέγξετε την ορθότητα ή όχι των παρακάτω προτάσεων σημειώνοντας Σωστό (Σ) ή Λάθος (Λ) στο αντίστοιχο τετράγωνο:

		Σ	Λ
α.	Τα πτωχοπροδρομικά είναι ποιήματα γραμμένα στη δημόδη γλώσσα		
β.	Ο Αρέθας ήταν διαπρεπής μαθηματικός		
γ.	Ο αγιορείτικος τύπος ναού είναι παραλληλαγή του πεντάτροιχου ρυθμού		
δ.	Οι Βυζαντινοί ενδιαφέρονταν για τη μόδα		

3. Να γράψετε δίπλα σε κάθε αριθμό της στήλης Α το γράμμα της στήλης Β που αντιστοιχεί σ' αυτό. Δύο στοιχεία της στήλης Β περισσεύουν.

A	B
1. Καθολικό της μονής μεγίστης Λαύρας	α. οκταγωνικός τύπος ναού
2. Ιωάννης Δαμασκηνός	β. ύμνοι
3. Μικρογραφίες	γ. χρονογραφία
4. Θεοφάνης	δ. ιπποτικό μυθιστόρημα
5. Πισίδης	ε. παραλληλαγή σταυροειδούς ναού με τρούιλο
	στ. λόγια κοσμική λογοτεχνία
	ζ. χειρόγραφα

4. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής ενδυμασίας και μόδας;
5. Ποια ήταν η εξέλιξη της βυζαντινής λειτουργικής ποίησης και μουσικής;

ΟΜΑΔΑ Β

(Επιλέγεται τις δύο από τις τέσσερις ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Αφού μελετήσετε την εικόνα *Χρυσό νόμισμα του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α'* στη σελίδα και αξιοποιώντας τις σχετικές γνώσεις σας, να απαντήσετε στις παρακάτω ερωτήσεις:
  - Να περιγράψετε το νόμισμα και να εξηγήσετε τους συμβολισμούς του;

- Ποιες πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε από ένα νόμισμα;
2. Αφού μελετήσετε το παράθεμα *Αν μ' έλειπαν τα γράμματα και μάθαινα τεχνίτης* στη σελίδα 76 να απαντήσετε στο ερώτημα: Ποιες πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε από το συγκεκριμένο ποίημα σχετικά με τη ζωή των Βυζαντινών;
  3. Με αφετηρία το παράθεμα Όταν η φήμη ξεπερνά τα σύνορα στη σελίδα 79 και την εικόνα *Πυρπόληση εχθρικού στόλου με υγρόν πυρ* στην ίδια σελίδα να απαντήσετε στα εξής ερωτήματα:
    - Για ποιους λόγους οι Βυζαντινοί δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τις φυσικές επιστήμες;
    - Ποια ήταν δραστηριότητα των βυζαντινών στα μαθηματικά, τις φυσικές επιστήμες και την τεχνολογία;
  4. Η κλασική τεχνοτροπία στη ζωγραφική έχει ως βασικά χαρακτηριστικά: βάθος, κίνηση, ισορροπία, φυσικές αναλογίες των μορφών, αρμονία. Αφού μελετήσετε την εικόνα *Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ* στη σελίδα 81, προσπαθήστε να βρείτε σ' αυτή ένα ή περισσότερα από τα παραπάνω χαρακτηριστικά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Ι. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΛΑΩΝ (5ος -10ος αι.)

1. Οι συνέπειες της μετανάστευσης των γερμανικών φύλων για την Ευρώπη

Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές την εξέλιξη των ευρωπαϊκών λαών
2. Να αντιληφθούν τη σημασία της ανάπτυξης των σχέσεων των γερμανικών μοναρχιών με την Καθολική Εκκλησία και του εκχριστιανισμού των Γερμανών

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Κατά τη μελέτη του υποστηρικτικού υλικού να προσεχθούν ιδιαίτερα οι ερωτήσεις που βρίσκονται στις λεζάντες, γιατί παρέχουν ουσιαστική βοήθεια για την αξιοποίησή του.

- Η **αφόρμηση** πρέπει να γίνει από το χάρτη *Τα γερμανικά κράτη και η εξέλιξή τους*. Ο εκπαιδευτικός θα βοηθήσει τους μαθητές να ανακαλέσουν στη μνήμη τους τις σχετικές πληροφορίες που έμαθαν μελετώντας τη Βυζαντινή Ιστορία (Πρώτο Κεφάλαιο) και να τις συνδέσουν με το περιεχόμενο της νέας διδακτικής ενότητας. Είναι εύκολο να διαπιστώσουν από τη λεζάντα του Χάρτη ότι από τα γερμανικά βασίλεια που είχαν ιδρυθεί στη Δυτική Ευρώπη μόνο το Φραγκικό και τα Αγγλοσαξονικά κατόρθωσαν να επιβιώσουν.

- Με τον **πρώτο διδακτικό στόχο** επιδιώκουμε να αποκτήσουν οι μαθητές μια συνολική εικόνα για τη μετανάστευση και εγκατάσταση των γερμανικών φύλων στη Δυτική Ευρώπη. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε βαθιά τομή στην πορεία της ευρωπαϊκής ιστορίας, αφού άλλαξε ριζικά τον πολιτικό και εθνολογικό χάρτη της Ευρώπης και είχε σοβαρές συνέπειες στον πολιτισμό της. Συγκεκριμένα εμφανίστηκαν νέες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, νέες αντιλήψεις και νέα ήθη, ενώ άρχισαν να διαμορφώνονται και νέες γλώσσες. Ο **δεύτερος διδακτικός στόχος** συμπληρώνει τον πρώτο, δεδομένου ότι τα γερμανικά κράτη μετατρέπονται βαθμιαία σε χριστιανικά και η Εκκλησία διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στα πολιτικά και πολιτιστικά δρώμενα της Δύσης. Για το λόγο αυτό οι δύο στόχοι συνεξετάζονται.

- Το Βασίλειο των Οστρογόθων υπό την ηγεσία του Θεουδέριχου Α' έδειξε κάποια δείγματα πολιτιστικής ανάπτυξης, πλην όμως η ιστορική του πορεία ήταν σύντομη.

- Το ενδιαφέρον για το Βασίλειο των Βησιγόθων εστιάζεται στην πολιτισμική προσφορά του.
- Η συζήτηση για τον Χλωδοβίκο Α' και τους Μεροβίγγειους μπορεί να αρχίσει από το χάρτη

και από την εικόνα *Η βάπτιση του Χλωδοβίκου Α΄*. Αναμφισβήτητο το ισχυρότερο κράτος ήταν το Βασίλειο των Φράγκων, το οποίο κάτω από την ηγεσία του Χλωδοβίκου, ιδρυτή της δυναστείας των Μεροβιγγείων, επεκτάθηκε σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης. Στην προσπάθειά του αυτή απέκτησε πολύτιμο σύμμαχο τον Πάπα, αφού ασπάστηκε το χριστιανισμό και βαπτίστηκε χριστιανός το 496 περίπου. Μετά το θάνατο του Χλωδοβίκου το κράτος διασπάστηκε και αποδυναμώθηκε, γεγονός που έδωσε την ευκαιρία στους Καρολίγγους να αναλάβουν την εξουσία. Αποτέλεσμα των πολιτικών εξελίξεων ήταν αφενός η εγκαθίδρυση στη Δύση της **ελέω Θεού** μοναρχίας και αφετέρου η ίδρυση του παπικού κράτους. Να τονιστεί στους μαθητές η σημασία της απώθησης των Αράβων στο Πουατιέ το 732 από τον Κάρολο Μαρτέλο.

- Οι γερμανοί ηγεμόνες αντικατέστησαν την έννοια του κράτους (*res publica*) με μια προσωπική κληρονομική απόλυτη μοναρχία, που δεν κάνει διάκριση ανάμεσα στο κράτος, τους κατοίκους και τα αγαθά τους. Οτιδήποτε υπάρχει στην επικράτειά τους ανήκει σ' αυτούς και γι' αυτό μετά το θάνατό τους το βασίλειο μοιράζεται στα παιδιά τους.

Σε άλλες, όμως, περιπτώσεις δείχνουν σεβασμό απέναντι στη ρωμαϊκή κληρονομιά. Έτσι, αξιοποιούν την επαρχιακή αριστοκρατία, για να επανδρώσουν τη διοίκησή τους. Οι παλαιοί αυτοί αριστοκράτες, λόγω του πλούτου και της μόρφωσής τους, μονοπωλούν τα καθήκοντα του κόμητα (διοικητή επαρχίας) και το επισκοπικό αξίωμα. Βαθμιαία, όμως συγχωνεύονται με τη γερμανική αριστοκρατία, για να αποτελέσουν μια νέα τάξη ευγενών αξιωματούχων.

Το ρωμαϊκό δίκαιο, αρχικά, δεν είχε επίδραση στη νομοθεσία, η οποία πέραν του *βαρβαρικού* (δίκαιο ανταπόδοσης, δοκιμασία με καυτό σίδερο, κόψιμο γλώσσας, βγάλσιμο ματιών, αποκοπή χεριού κ. ά.) χαρακτήρα της δεν είχε εδαφική αλλά προσωπική ισχύ. Δεν υπήρχε δηλ ένας κοινός νόμος για όλους, αλλά εφαρμοζόταν σε κάθε περίπτωση το εθιμικό δίκαιο της φυλής.

- Οι γερμανοί βασιλείς στηρίζονται στην επαρχιακή αριστοκρατία που επέζησε της κατάρρευσης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, για να επανδρώσουν τη διοίκησή τους. Ο πλούτος και η μόρφωση της επιτρέπουν να μονοπωλήσει τα καθήκοντα των κομήτων και το επισκοπικό αξίωμα. Βαθμιαία τείνει να συγχωνευτεί με τη γερμανική αριστοκρατία, που προέρχεται από την τάξη των πολεμιστών για να αποτελέσει μια νέα τάξη αξιωματούχων ευγενών.

- Με αφετηρία το παράθεμα *Οι Γερμανοί εισβάλλουν στη Γαλιτία* θα γίνει μια κατ' αρχήν συνολική εκτίμηση της κατάστασης που διαμορφώθηκε στην Ευρώπη μετά τις βαρβαρικές ή γερμανικές εισβολές. Έπειτα θα συζητηθεί η οικονομική παρακμή και η αποδιάρθρωση της κοινωνίας που είναι αποτέλεσμα των δυσμενών συνθηκών που επικρατούν στην Ευρώπη την περίοδο αυτή. Να γίνει συζήτηση για τους λόγους κάμψης ή και πλήρους διακοπής του εμπορίου. Να επισημανθεί, επίσης, η τάση των ασθενέστερων να ζητούν την προστασία των ισχυρότερων ως γνωστική προϋπόθεση για την κατανόηση της φεουδαρχίας.

- Με την ευκαιρία της συζήτησης για το ρόλο της Καθολικής Εκκλησίας μπορεί να γίνει μια πρόδρομη απλή μνεία (με βάση τα όσα γνωρίζουν οι μαθητές) για τον αντίστοιχο ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας επί Τουρκοκρατίας.

- Η συζήτηση για τον πολιτιστικό τομέα μπορεί να αρχίσει με την εικόνα *Σελίδα από Ευαγγέλιο της μονής Λίντισφαρν* στη βόρεια Αγγλία. Θα επισημανθεί ότι από τον 7^ο αιώνα η κλασική παράδοση επεκτείνεται στην Αγγλία και την Ιρλανδία, όπου στα αβεία αντιγράφονται έργα της χριστιανικής παράδοσης, τα οποία διακοσμούνται με μικρογραφίες. Στον τομέα των γραμμάτων να επισημανθεί η συνέχιση της κλασικής παράδοσης και να συζητηθούν οι διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή. Αναφορικά με την τέχνη να τονισθούν οι αλληλεπιδράσεις που παρατηρούνται. Να συζητηθούν τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του Μαυσωλείου του βασιλιά Θεουδέριχου στη Ραβέννα (μετά το 526).

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Η βάπτιση του Χλωδοβίκου

Η σημαντικότερη πολιτική κίνηση του Κλόβη (Χλωδοβίκου) είναι η βάπτισή του, κίνηση που τον ανέδειξε σε προστάτη των ορθοδόξων εναντίον των αρειανών Βησιγόθων, που του εξασφάλισε την αναγνώρισή του από τον αυτοκράτορα Αναστάσιο και τον πάπα, που του επέτρεψε να προστατεύσει την Εκκλησία της Γαλιτίας από τον κίνδυνο των Αρειανών. Οι λύσεις της συνόδου της Ορλεάνης το 511 είναι χαρακτηριστικές. Στο εξής όλοι οι επίσκοποι θα διορίζονται *με τη θέληση του βασιλιά*. Θα προέρχονται από τις τάξεις των κομήτων που θα έχουν προσφέρει τις υπηρεσίες τους σε δημόσιες θέσεις, πράγμα που δεν θα αποτρέψει τη σιμωνία, μετατρέποντας τον διορισμό επισκόπων σε αγοραπωλησία των εκκλησιαστικών θώκων.

N. Καραπιδάκη, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1996, σ. 76-77.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

- Ο επίσκοπος του Άουχ Ορέντιο έζησε την περίοδο των βαρβαρικών εισβολών. Να επισημανθεί ο ρεαλισμός, η βιωματικότητα και η γλαφυρότητα της περιγραφής.

2. Πρόσθετα παραθέματα

- **Πρώτο πρόσθετο παράθεμα.** Το γεγονός ότι ο Χλωδοβίκος ασπάστηκε τον χριστιανισμό υπέκρυπτε πολιτικές σκοπιμότητες. Αντιλήφθηκε ότι είχε κάθε συμφέρον να προσεταιριστεί τους Γαλιανορωμαίους επισκόπους, προκειμένου να αντιμετωπίσει τους άηλους γερμανούς ηγεμόνες που ήταν αρειανοί. Με τη βάπτισή του ο φράγκος βασιλιάς, εκτός από την υποστήριξη του παπικού κλήρου, εξασφάλιζε την εύνοια της γαλιανορωμαϊκής αριστοκρατίας (που επηρεαζόταν από την Εκκλησία) και του βυζαντινού αυτοκράτορα. Ο τελευταίος έβλεπε τους Φράγκους ως πιθανούς αντιπάλους του Θεωδέρικου Α', ηγεμόνα των Οστρογόθων.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Ο χάρτης** *Τα γερμανικά ή βαρβαρικά βασίλεια (κράτη) και η εξέλιξη τους* αποτελεί πολύτιμο εποπτικό μέσο για το διδάσκοντα και τους μαθητές, που μπορούν να επισημάνουν άμεσα την εξέλιξη των μεσαιωνικών βασιλείων από τη γέννησή τους μέχρι το 750. Η έμφαση βέβαια θα δοθεί στο βασίλειο των Φράγκων που δεσπόζει στον ευρωπαϊκό χώρο κατά την περίοδο αυτή.

- **Πρώτη εικόνα** *Η βάπτιση του Χλωδοβίκου Α'*. Να συνδυασθεί με το **πρώτο πρόσθετο παράθεμα**.

- **Δεύτερη εικόνα** *Το Μαυσωλήνιο του βασιλιά Θεωδέρικου στη Ραβέννα* (μετά το 526). Πρόκειται για διάωροφο κτίσμα που σκεπάζεται από μονόλιθη λαξευτή πέτρα βάρους 170 τόνων διακοσμημένο με λαβές και γεωμετρική ταινία. Το μνημείο αυτό αποτελεί σύζευξη ρωμαϊκών στοιχείων (ο θόλος και οι αψίδες) και γερμανικών (γενικά ο μεγάλος όγκος του μαυσωλείου και ιδιαίτερα ο τεράστιος κυκλικός μονόλιθος της στέγης καθώς και οι λαβές και η γεωμετρική ταινία).

- **Τρίτη εικόνα** *Σελίδα από Ευαγγέλιο της μονής Λίντσαφρν.* Οι άγγλοι και οι ιρλανδοί αντιγραφείς της περιόδου αυτής διακοσμούν τα χειρόγραφα με παραστάσεις εμπνευσμένες από την αρχαία παράδοση και την τοπική πολιτιστική κληρονομιά: γεωμετρικά σχέδια σε συνδυασμό με συμπλέγματα δρακόντων ή ερπετών πάνω σε φόντο με περίτεχνα σχέδια. Βλ. και Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

Βλ. αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. E. Burns, *Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της Νεότερης Ευρώπης*, τ. Α', μετ. Τ. Δαρβέρης, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983.
2. N. Berstein - P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά κράτη*, τ. Α' (5ος - 18ος αι.), μετ. Α. Δημητρακόπουλος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Στα παραπάνω βιβλία γίνεται μεθοδική διαπραγμάτευση της ευρωπαϊκής Ιστορίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε.
4. F. Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός. Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, τ. Α-Β', μετ. Αικ. Ασδραχά, εκδ. Μορφωτικού Ινστιτούτου Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1995, 1998.
5. Β. Κρεμμυδάς, - Φ. Πισπιρίγκου, *Ο μεσαιωνικός κόσμος*, εκδ. «γνώση», 1985.
5. Ν. Καραπιδάκης, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης*, 5ος -11ος αι., εκδ. Αλεξάνδρεια, 1996.
6. Μ. Bloch, *Η φεουδαλική κοινωνία. Η διαμόρφωση των σχέσεων εξάρτησης, οι τάξεις και η διακυβέρνηση των ανθρώπων*, μετ. Μπ. Λυκούδης, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1987.
7. Ζακ Λε Γκοφ, *Οι διανοούμενοι στο Μεσαίωνα*, εκδ. Κέδρος, 2002.
8. Marjorie Rowling, *Η Καθημερινή Ζωή στο Μεσαίωνα*, εκδ. Παπαδήμα, 1992.
9. David Nicholas, *Η Εξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999.
10. Jacques Le Goff, *Ο Πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, εκδ. Βάνιας 1993.

2. Ο Καρλομάγνος και η εποχή του

Διδακτικοί στόχοι

1. Να εκτιμήσουν οι μαθητές την προσπάθεια ενοποίησης της Ευρώπης από τον Καρλομάγνο και να αξιολογήσουν τα αποτελέσματα αυτού του εγχειρήματος.
2. Να εκτιμήσουν την αναγέννηση των γραμμάτων και των τεχνών την εποχή αυτή.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

- Να αξιοποιηθεί για διαθεματική προσέγγιση το κεφάλαιο **Το άτομο και η Ευρωπαϊκή Ένωση** από το βιβλίο Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Γ' Γυμνασίου.
- Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από το χάρτη *Η διαίρεση του κράτους του Καρλομάγνου*. Η συζήτηση θα επικεντρωθεί στην προσπάθεια ενοποίησης της Ευρώπης από τον Καρλομάγνο.
- Στη συνέχεια (**πρώτος διδακτικός στόχος**) οι μαθητές θα παρακολουθήσουν και θα εκτιμήσουν τις ενέργειες του Καρλομάγνου για να πραγματοποιήσει τη συνένωση της χριστιανικής Δύσης. Να σημειωθεί όμως ότι αυτή η προσπάθεια έγινε με βίαια μέσα. Θα αξιοποιηθεί κατάλληλα το υποστηρικτικό υλικό προκειμένου οι μαθητές: να κατανοήσουν τη σχέση του Φραγκικού Κράτους με την Καθολική Εκκλησία, τη στέψη του Καρλομάγνου και τις αντιδράσεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, την οργάνωση της καρολίδειας αυτοκρατορίας και τους λόγους διάσπασής της.

Ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας σήμανε και το τέλος του πρώτου εγχειρήματος για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, εγχείρημα άληθως που ήταν εκ των προτέρων καταδικασμένο, καθώς στηρίχθηκε στη δύναμη των όπλων και δεν πραγματοποιήθηκε με ειρηνικά μέσα.

Ωστόσο, παρά τη χρήση βίας, οι σημερινοί Ευρωπαίοι αναγνωρίζοντας στον Καρλομάγνο την πατρότητα της ιδέας μιας ενωμένης Ευρώπης, καθιέρωσαν το **Βραβείο Καρλομάγνου**, με το οποίο τιμήθηκαν οι ευρωπαίοι ηγέτες που εργάστηκαν για την οικοδόμηση της ευρωπαϊκής ενότητας. Για την αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας, πρέπει να τονιστεί ότι η πατρότητα της ιδέας για την ειρηνική συνένωση των λαών ανήκει αποκλειστικά στους αρχαίους Έλληνες: Αμφικτυονίες, Συμπολιτείες.

- Η αποκατάσταση της ενότητας μεγάλου μέρους της Ευρώπης και η οργάνωση του κράτους συνέβαλαν στην Καρολίδεια Αναγέννηση (**δεύτερος διδακτικός στόχος**). Η σχετική συζήτηση μπορεί να αρχίσει από το παράθεμα *Μην παραμελείτε τα γράμματα*. Να τονιστεί ότι η πολιτιστική ανανέωση της εποχής αυτής φέρει τη σφραγίδα της προσωπικότητας του Καρλομάγνου. Στη συνέχεια θα εξεταστούν τα επί μέρους θέματα με τη **συστηματική αξιοποίηση του υποστηρικτικού υλικού**.

Η οργάνωση των πολιτικών και διοικητικών θεσμών της αυτοκρατορίας αύξησε την εξάρτηση από το γραπτό λόγο. Επομένως χρειαζόνταν μορφωμένοι υπάλληλοι για την τήρηση φορολογικών, στρατολογικών και άλλων αρχείων. Η όλη προσπάθεια αναγέννησης των γραμμάτων στηρίχθηκε στην οργανωτική υποδομή της Εκκλησίας, στην καθιέρωση της λεγόμενης καρολίδειας γραφής και στην πρόσκληση λογίων από περιοχές της Ευρώπης, όπου υπήρχαν ακόμα αξιόλογες πολιτιστικές εστίες.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Καρλομάγνος μαζί με την πολιτική πέτυχε, κατά κάποιο τρόπο, και την πολιτιστική ενοποίηση της Ευρώπης. Πράγματι, η συρροή διάσημων ανθρώπων των γραμμάτων και των τεχνών στο αυτοκρατορικό ανάκτορο καθώς και στη συνέχεια η εξακίνωση του ανανεωτικού πνεύματος δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μια ευρύτερη πολιτιστική αναζωογόνηση.

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Η δεύτερη αυτοκρατορική στέψη

Ωστόσο, στη βιογραφία που έγραψε ο Εϊνάρδος μετά το θάνατο του Καρλομάγνου διατυπώνεται ο ισχυρισμός ότι ο πάπας αιφνιδίασε τον βασιλιά με την αυτοκρατορική στέψη. Σύντομα πάντως ο Καρλομάγνος σκέφτηκε εκ νέου το ζήτημα, επειδή το 802 επανέλαβε την αυτοκρατορική στέψη στο Άαχεν, αλλά αυτή τη φορά πήρε το στέμμα από ένα κληρικό και το τοποθέτησε ο ίδιος στο κεφάλι του. Με αυτή τη χειρονομία, υπονοούσε ότι είχε λάβει την αυτοκρατορική εξουσία απευθείας από τον Θεό και όχι διαμέσου του πάπα.

David Nicholas, *Η Εξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999, σ. 191.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

- **Πρώτο Παράθεμα:** *Η στέψη του Καρλομάγνου*. Η στέψη του Καρόλου ενίσχυσε τη θεοκρατική μοναρχία και δημιούργησε προβλήματα με την Ανατολή. Οι Δυτικοί την είδαν ως μία φυσιολογική εξέλιξη που εγκαινιάστηκε από την εποχή του Χλωδοβίκου Α'. Στο Βυζάντιο, όμως, θεώρησαν την στέψη ως σφετερισμό των νόμιμων δικαιωμάτων του βυζαντινού αυτοκράτορα. Το ζήτημα αυτό έληξε με συμβιβασμό το 815, αφού προηγουμένως ο Καρλομάγνος περιορίστηκε στον τίτλο αυτοκράτορας και παραιτήθηκε από την προσθήκη του *Ρωμαϊκού Κράτους*. Επιπλέον, αναγνώρισε τη βυζαντινή επικυριαρχία στη Βενετία, την Ισπρία και τη Δαλματία.

- **Δεύτερο Παράθεμα:** *Μην παραμελείτε τα γράμματα*. Ο Καρλομάγνος, θεωρώντας τους κληρικούς ως φυσικούς στυλοβάτες της προσπάθειάς του για πνευματική ανανέωση, τους επικρίνει για την αμάθειά τους και τους προτρέπει, αφού μορφωθούν οι ίδιοι, να μεταδώσουν τις γνώσεις και

σε άλλους. Οι σπουδές λόγω των δυσμενών συνθηκών, όπως έχουμε δει, είχαν υποβαθμιστεί στο Φραγκικό Κράτος κατά την περίοδο των Μεροβιγγείων. Για το λόγο αυτό προσκλήθηκαν στο Άαχεν από άλλες περιοχές της Ευρώπης διάσημοι λόγιοι, όπως ο Αλκουίνος από την Αγγλία, που δίδαξαν στην Ανακτορική Ακαδημία. Στη σχολή αυτή ολοκλήρωναν τις σπουδές τους οι κληρικοί, οι οποίοι στη συνέχεια λειτουργούσαν ως πολίτηπλασιαστές στις επαρχίες τους.

- **Τρίτο Παράθεμα:** *Τα σπάνια βιβλία*. Ο Αλκουίνος υπήρξε αναμφισβήτητα ο σπουδαιότερος λόγιος και δάσκαλος της Καρολίδειας Αναγέννησης. Η Αγγλία την εποχή αυτή κατείχε τα σκήπτρα του πνεύματος. Εκεί, υπήρχαν εργαστήρια αναπαραγωγής χειρογράφων των κλασικών χρόνων. Ο Καρλομάγνος τον επιφόρτισε με την οργάνωση της εκπαίδευσης και τον διόρισε αββά της περίφημης μονής του Αγίου Μαρτίνου της Τουρ. Ιδρύθηκαν σε ολόκληρη τη Γαλατία εννοριακές, μοναστικές και επισκοπικές σχολές.

Ο Αλκουίνος (διευθυντής της Ανακτορικής Ακαδημίας, 782-796) χρησιμοποιεί συχνά στην αλληλογραφία του το ψευδώνυμο Φλάκκος που είναι το επώνυμο του Οράτιου και προσφωνεί τον Καρλομάγνο με το ψευδώνυμο *Δαβίδ*. Από τα τέλη του 7^{ου} αιώνα η Αγγλία βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη πολιτιστική κατάσταση σε σχέση με το Φραγκικό Βασίλειο. Στα μοναστήρια καλλιεργείται η χριστιανική και ελληνορωμαϊκή παράδοση, ενώ παράλληλα στα εργαστήρια αντιγραφής οι μοναχοί αντιγράφουν συστηματικά χριστιανικά και κλασικά κείμενα. Στη σχολή που λειτουργούσε στο μοναστήρι του Αγίου Μαρτίνου, ο Αλκουίνος εφάρμοσε το πρόγραμμά του. Μεταξύ των μαθημάτων που διδάσκονταν ήταν τα χριστιανικά γράμματα, τα αρχαία και τα λατινικά, η γραμματική, η αστρονομία και άλλα.

2. Πρόσθετα παραθέματα

- **Πρώτο πρόσθετο παράθεμα,** *Η δεύτερη αυτοκρατορική στέψη*. Να συνδυαστεί με το πρώτο παράθεμα και να προσεχθεί ιδιαίτερα η τελευταία περίοδος, όπου τίθεται το ζήτημα της διαμάχης για την ανωτερότητα μεταξύ της κοσμικής και της παπικής εξουσίας.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Πρώτη εικόνα** *Νόμισμα του Καρλομάγνου*. Να προσεχθεί ο τίτλος και να συνδυαστεί με τα σχετικά παραθέματα (*Η στέψη του αυτοκράτορα και Η δεύτερη αυτοκρατορική στέψη*).

- **Να αξιοποιηθεί** σε συνδυασμό με τα παραπάνω (νόμισμα και τα σχετικά παραθέματα) και η εικόνα στην εισαγωγική σελίδα του Κεφαλαίου *Ο Καρλομάγνος στέφεται αυτοκράτορας*.

- **Σχεδιάγραμμα** *Η οργάνωση της Αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου*. Βασική οργανωτική και διοικητική μονάδα της αυτοκρατορίας είναι η κομητεία. Η αυτοκρατορία διαιρέθηκε σε 250 περίπου κομητείες (δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των πηγών, οι κομητείες υπολογίζονται σε 200 έως 300), καθεμία από τις οποίες διοικείται από ένα κόμητα διορισμένο από το βασιλιά. Οι κόμητες καθώς και οι υποτελείς τους αμείβονται από τα έσοδα των αυτοκρατορικών γαιών, που τους παραχωρούνται από τον αυτοκράτορα και στους οποίους εκχωρούνται όλες οι εξουσίες. Ο βασιλιάς παραχωρούσε το αξίωμα του κόμητα συνήθως σε άτομα που ανήκαν στην τοπική αριστοκρατία και διέθεταν μεγάλες εκτάσεις γης. Οι κόμητες μεταβίβαζαν κληρονομικά το αξίωμα στους απογόνους τους. Το διοικητικό αυτό σύστημα απετέλεσε σταθμό στη διαμόρφωση του φεουδαρχικού συστήματος, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα. Για να αποφύγει ο Καρλομάγνος τις καταχρήσεις των αξιωματούχων αυτών, χρησιμοποίησε το θεσμό των βασιλικών απεσταλμένων (*missi domini*), που ήταν έμπιστά του πρόσωπα. Στη βάση της διοικητικής - οικονομικής οργάνωσης ήταν οι ελεύθεροι χωρικοί, οι οποίοι υπέκειντο σε φορολογικές και στρατιωτικές υποχρεώσεις.

- **Χάρτης** *Η διαίρεση του κράτους του Καρλομάγνου*. Οι διάδοχοι (οι τρεις εγγονοί) του Καρλομάγνου Λουδοβίκος ο Γερμανικός, Κάρολος ο Φαλακρός και Λοθάριος διένειμαν μεταξύ τους την αυτοκρατορία με τη **Συνθήκη του Βερντέν το 843**. Ο πρώτος έλαβε τα εδάφη ανατολικά του Ρήνου,

την Ανατολική Φραγκία που αντιστοιχεί στη σημερινή Γερμανία, ο δεύτερος τα εδάφη δυτικά του ποταμού, τη Δυτική Φραγκία, που αντιστοιχεί στη σημερινή Γαλλία, και ο τρίτος μια ενδιάμεση ζώνη, τη Λοθαριγγία, που εκτείνεται από το σημερινό Βέλγιο μέχρι την Ιταλία. Το μεσαίο τμήμα μειονεκτούσε γεωγραφικά, καθώς συμπιεζόταν από τα δύο άλλα. Πράγματι, τα εδάφη αυτά, που είχαν ως χαρακτηριστικό τους την πολυδιάσπαση σε μικρότερα κρατίδια, διεκδικούνταν από τη Γαλλία και τη Γερμανία και άλληλαζαν συνεχώς επικυρίαρχο. Έτσι, δημιουργήθηκε η βάση σχηματισμού των νεότερων κρατών, της Γερμανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας. Στον ίδιο χάρτη οι μαθητές μπορούν να παρακολουθήσουν τα σημεία εισβολής στην Ευρώπη των Σαρακηνών, των Μαγουάρων και των Νορμανδών.

• **Δεύτερη εικόνα Δράκοντες, δηλ. πλοία των Νορμανδών ή Βίκινγκς.** Από τον 9^ο αιώνα οι σκανδιναβικοί λαοί εμφανίζονται στο προσκήνιο της ιστορίας. Οι Νορμανδοί (= άνθρωποι του Βορρά: Σουηδοί, Νορβηγοί και Δανοί) γνώστες της ναυτικής τεχνικής και της ναυσιπλοΐας, πραγματοποιούν αιφνίδιες επιδρομές με τα πλοία τους, τα Snekkja ή drakkar (δράκοντες, γιατί έφεραν στην πλήρη το κεφάλι ενός δράκοντα), στις ευρωπαϊκές θαλάσσιες και παραποτάμιες περιοχές, άρπαζαν και έφευγαν. Αργότερα, όμως, άρχισαν να εγκαθίστανται σε εδάφη της Ευρώπης όπως στη βορειοδυτική Γαλλία, που έκτοτε ονομάστηκε Νορμανδία.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

Βλ. Αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

Ειδική Βιβλιογραφία, βλ. προηγούμενη ενότητα.

3. Η φεουδαρχία στη Δυτική Ευρώπη

Διδακτικοί στόχοι

1. Να πληροφορηθούν οι μαθητές για τις συνθήκες διαμόρφωσης της φεουδαρχίας.
2. Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα.
3. Να πληροφορηθούν για την εξέλιξη του φεουδαρχικού συστήματος και την πορεία των ευρωπαϊκών κρατών στο πλαίσιο του συστήματος αυτού.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• *Με αφετηρία το τελετουργικό της τελετής της περιβολής και την τελετή μύησης ιππότη να αξιοποιηθεί για διαθεματική προσέγγιση η σημασία των συμβολισμών στην κοινωνική ζωή (π.χ. στο γάμο πετάνε ρύζι στο ζευγάρι, η νύφη πατάει το πόδι του γαμπρού) στη θρησκευτική ζωή (π.χ. οι συμβολισμοί των μυστηρίων, η βάπτισμα κ.ά.), στον επαγγελματικό τομέα (η επίδοση του ξίφους στον αξιωματικό). Οι μαθητές να κληθούν να βρουν παρόμοιους συμβολισμούς, όταν θα συζητηθεί το σχετικό θέμα.*

• Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από το παράθεμα *Μου λείπουν τα απαραίτητα*. Η συζήτηση θα επικεντρωθεί στους παράγοντες που ωθούσαν τους (ελεύθερους) ανθρώπους να καταφεύγουν σε ισχυρά άτομα και να ζητούν προστασία.

• **Πρώτος διδακτικός στόχος.** Ο διδάσκων θα βοηθήσει τους μαθητές με κατάλληλες ερωτήσεις να αξιοποιήσουν την προηγούμενη σχετική μάθηση. Η προσοχή θα εστιασθεί στην πολιτική, οικονομική και

κοινωνική κατάσταση στην Ευρώπη που ευνόησε τη δημιουργία σχέσεων εξάρτησης και υποταγής.

• **Δεύτερος διδακτικός στόχος.** Αφετηρία της σχετικής συζήτησης μπορεί να αποτελέσει το σχεδιάγραμμα *Η φεουδαρχική κοινωνική πυραμίδα*. Στο προηγούμενο παράθεμα αναφέρεται μια περίπτωση αναζήτησης προστασίας που αφορά ένα πτωχό άνθρωπο. Όταν, όμως, η προστασία αφορούσε άτομα κύρους, δηλ. τους ευγενείς (αξιωματικούς, στρατιωτικούς, άρχοντες και άλλους), τότε η πράξη προστασίας και υποτέλειας συνοδευόταν από παραχώρηση γης και επισφραγιζόταν από ειδική τελετή. Για να κατανοήσουν οι μαθητές το φεουδαρχικό σύστημα, πρέπει ο διδάσκων να προκαλέσει την αυτενέργεια των μαθητών, αξιοποιώντας το διαθέσιμο υποστηρικτικό υλικό. Πρώτα θα συζητηθεί το παράθεμα *Η τελετή της περιβολής* και ο πίνακας *Το φεουδαρχικό συμβόλαιο*. Έπειτα οι μαθητές θα κληθούν να ανιχνεύσουν τη σημειολογία της εικόνας *Ο μαγικός χαρακτήρας της περιβολής* με τη βοήθεια του πρόσθετου παραθέματος *Η σημειολογία μιας τελετής*. Στη συνέχεια θα γίνει μνεία για τους ιππότες με την αξιοποίηση του παραθέματος *Τελετή επίδοσης της πανοπλίας στον ιππότη*.

Στο τέλος θα γίνει μια συνολική εκτίμηση της διαστρωμάτωσης της φεουδαρχικής κοινωνίας, με βάση το σχεδιάγραμμα *Η φεουδαρχική κοινωνική πυραμίδα*. Θα τονισθεί ως κύριο χαρακτηριστικό της φεουδαρχίας η διάκριση των ανθρώπων σε δύο βασικά τάξεις, τους φεουδάρχες-ευγενείς και τους χωρικούς -μη ευγενείς: Οι πρώτοι είναι ελεύθεροι και προνομιούχοι, ενώ οι δεύτεροι δεν έχουν δικαιώματα αλλά μόνον υποχρεώσεις, στοιχεία που καθορίζουν την πολιτική, οικονομική και κοινωνική υπόσταση του ατόμου.

• **Τρίτος διδακτικός στόχος.** Με επίκεντρο την περιοχή που εκτείνεται από το Ρήνο μέχρι το Λίγηρα, οι φεουδαρχικές σχέσεις αναπτύχθηκαν σε ολόκληρη τη δυτική Ευρώπη. Ωστόσο, η φεουδαρχία δεν είναι ένα ομοιόμορφο και στατικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης. Εμφανίζεται με πολλή παραλλαγή, διαφέρει από περιοχή σε περιοχή, εξελίσσεται και μετασχηματίζεται. Σταθμό στην εξέλιξη της φεουδαρχίας αποτέλεσαν οι μεταρρυθμίσεις του Καρλομάγνου και για το λόγο αυτό η σχετική συζήτηση μπορεί να αρχίσει από το σχεδιάγραμμα *Η οργάνωση της Αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου* της προηγούμενης ενότητας.

Το φεουδαρχικό σύστημα ευνοεί τις φυγόκεντρες τάξεις, ωστόσο θα τονισθεί η αντίρροπη τάση ανασύστασης ή συγκρότησης μεγάλων κρατών. Πρόκειται για τη Γαλλία, τη Γερμανία και την Αγγλία. Στα κράτη αυτά θα αναφερθούμε εκτενέστερα στις επόμενες ενότητες.

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Η σημειολογία μιας τελετής

[...] Η λέξη φέουδο (*feodum* από το παλαιογερμανικό *feohu* που σήμαινε ένα πολύτιμο αντικείμενο με ζωγραφιστούς μαγικούς χαρακτήρες, του οποίου η προσφορά δημιουργούσε δεσμούς φιλίας) [...] Τον 12^ο αιώνα το τελετουργικό έχει σχεδόν οριστικοποιηθεί. Ο μέλλων υποτελής (*vassalus*) παρουσιάζεται ασκεπής, γονατίζει, βάζει τα χέρια του σ' αυτά του κυρίου (χειρονομία που συμβολίζει την προσφορά του εαυτού του και κατά πάσα πιθανότητα ανατρέχει στην πρακτική της ανάμιξης αίματος των αρχαίων γερμανικών συντεχνιών). Στη συνέχεια, μετά την ανταλλαγή του «ασπασμού της ειρήνης» με τον χωροδεσπότη (φεουδάρχη) (άλλο σημάδι αμοιβαίας φιλίας και πίστης που συνηθίζονταν κυρίως στη Γαλλία και τη νορμανδική Αγγλία), ο υποτελής ορκίζεται πάνω σε ιερά βιβλία ή μια λειψανοθήκη, προσδίδοντας στη δέσμευση πίστης θρησκευτικό και ιερό χαρακτήρα. Τέλος ο κύριος παραδίδει στον υποτελή ένα αντικείμενο που συμβολίζει το αγαθό που του παραχωρείται ως φέουδο: ένα σβώλο χώματος, το κλαδί ενός δέντρου κ.ά. - αυτό είναι το χρίσμα, η λεγόμενη «περιβολή» (*investitura*).

N. Berstein - P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά κράτη*, τ. Α' (5ος - 18ος αι.), μετ. Α. Δημητρακόπουλος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 110-111.

2. Η φεουδαρχική ιεραρχία

[...] Ο άρχοντας μιας επικράτειας κρατά την αρχοντία του (πολιτική - διοικητική εξουσία) ως φέουδο ενός φεουδάρχη του οποίου και είναι υποτελής. Ο κόμης του Νταμμαρτέν κρατά την κομητεία του ως φέουδο από τον κόμη του Βεξέν-Βαλουά του οποίου είναι υποτελής. Ο τελευταίος είναι υποτελής του βασιλιά. Σχηματίζεται έτσι μια ιεραρχία σε τέσσερα επίπεδα που τοποθετεί τον βασιλιά στην κορυφή, ενώ ακολουθούν ο κόμης του Βεξέν - Βαλουά, ο κόμης του Νταμμαρτέν και ο άρχοντας του «Μπετινύ». Αυτή η ιεραρχία προσώπων έχει και το είδωλό της σε μια ιεραρχία πραγμάτων. Τα ίδια τα φέουδα είναι συνδεδεμένα μεταξύ τους. Λέγεται πως ένα φέουδο «προέρχεται» από ένα άλλο. Η αρχοντία του «Μπετινύ» προέρχεται από την κομητεία του Νταμμαρτέν που προέρχεται από την κομητεία του Βεξέν - Βαλουά που προέρχεται από το βασίλειο. Η διπλή αυτή σχέση ανθρώπων και πραγμάτων συνιστά τη φεουδαρχική ιεραρχία.

N. Καραπιδάκη, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1996, σ.152.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

- **Πρώτο παράθεμα** *Μου λείπουν τα απαραίτητα*. Πρόκειται για απόσπασμα από γραπτή συμφωνία μεταξύ ενός πτωχού ανθρώπου και ενός πλούσιου. Η αναζήτηση προστασίας από πλουσιότερους και ισχυρότερους ανθρώπους μπορεί να αποδοθεί σε ρωμαϊκή και σε γερμανική συνθήεια. Να σημειωθεί ότι το σύστημα της προστασίας –υποταγής αφορά μόνον ελεύθερα άτομα (όχι δουλοπάροικους ή δούλους).

- **Δεύτερο παράθεμα** *Η τελετή της περιβολής*. Για πληρέστερη κατανόηση οι μαθητές να απαριθμήσουν τα στάδια και τις ενέργειες που περιλαμβάνει το καθένα από αυτά.

- **Τρίτο παράθεμα** *Τελετή επίδοσης της ναυπηγίας σε ιππότη*. Και εδώ οι μαθητές να απαριθμήσουν τα στάδια και τις ενέργειες που περιλαμβάνει το καθένα από αυτά. Τα ιπποτικά μυθιστορήματα δίνουν μια εξιδανικευμένη εικόνα για τους ιππότες που τηρούν με περισσή ευλάβεια τον όρκο τους. Ωστόσο όμως στην πραγματικότητα οι ιππότες μετατρέπονται πολλές φορές σε καταπιεστές των χωρικών.

2. Πρόσθετα Παραθέματα

- **Πρώτο πρόσθετο παράθεμα** *Η σημειολογία μιας τελετής*. Εκτός από την περιγραφή του τελετουργικού της περιβολής, επεξηγούνται οι συμβολισμοί. Βλ. πρώτη εικόνα Ο μαγικός χαρακτήρας της περιβολής.

- **Δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** *Η φεουδαρχική ιεραρχία*. Η φεουδαρχική ιεραρχία μπορούσε να εκτείνεται σε περισσότερα από τρία επίπεδα (βλ. Σχεδιάγραμμα), όπως φαίνεται στο παράδειγμα. Να εξηγηθεί στους μαθητές ότι ο φεουδάρχης εκχωρεί στον υποτελή του όχι μόνο την οικονομική εκμετάλλευση της γης (φέουδο) που του παραχωρεί αλλήλα και την πολιτική-διοικητική εξουσία.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Πρώτη εικόνα** *Ο μαγικός χαρακτήρας της περιβολής*. Για την αποκρυπτογράφηση αυτής της εικόνας, πρέπει προηγουμένως οι μαθητές να έχουν μελετήσει το δεύτερο παράθεμα *Η τελετή της περιβολής* και τον πίνακα *Το φεουδαρχικό συμβόλαιο*. Κατά την ανάγνωση της εικόνας θα χρειαστεί και η βοήθεια του διδάσκοντος ο οποίος θα έχει υπόψη του και το πρώτο πρόσθετο παράθεμα.

Κατ' αρχήν η εικόνα εμπεριέχει το μαγικό στοιχείο. Βλέπουμε το φεουδάρχη να κάθεται στο θρόνο που συμβολίζει το φέουδο και κοσμεύεται με ζωγραφιστούς μαγικούς χαρακτήρες, οι οποίοι υποδηλώνουν ότι η προσφορά του φέουδο δημιουργεί δεσμούς φιλίας. Δίπλα του στέκονται οι αυλικοί του. Ο υποψήφιος υποτελής είναι όρθιος και έχει πέντε βραχιόνες. Ενωμένοι οι δύο από

τους βραχίονές του πιάνουν τα χέρια του αφέντη του. Το ένα χέρι (μπροστά) δείχνει τα στάχυα που συμβολίζει το αγαθό που του παραχωρείται, δηλ. το φέουδο. Το άλλο χέρι που στρέφεται προς το μάγουλο υποδηλώνει τον ασπασμό. Τέλος, με το χέρι προς τα πίσω που δείχνει τη λειψανοθήκη δηλώνεται ο όρκος.

- **Πίνακας Το φεουδαρχικό συμβόλαιο.** Καταγράφονται τα αμοιβαία δικαιώματα και οι υποχρεώσεις.

- **Το Σχεδιάγραμμα Η φεουδαρχική κοινωνική πυραμίδα** αποδίδει εποπτικά τα όσα αναφέρονται στην αφήγηση. Η φεουδαρχική ιεραρχία με επικεφαλής το βασιλιά μπορεί να έχει και άλλο ή και άλλα επίπεδα υποτέλειας. Βλ. δεύτερο πρόσθετο παράθεμα.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

- **Πρώτη Ερώτηση:** Βλ. αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

- **Δεύτερη Ερώτηση:** Ο διδάσκων θα δώσει οδηγίες στους μαθητές για τη σύγκριση. Όσον αφορά τη δομή της βυζαντινής κοινωνίας οι μαθητές θα ανατρέξουν στην αντίστοιχη ενότητα που έχουν ήδη διδαχθεί: **Η περίοδος της μεγάλης ακμής του Βυζαντίου (717-1025)/ Κοινωνία και οικονομία.**

- **Τρίτη Ερώτηση:** Ο διδάσκων θα δώσει οδηγίες στους μαθητές για τη σύγκριση. Οι μαθητές θα ανατρέξουν στην ενότητα που έχουν ήδη διδαχθεί:

- **Τέταρτη Ερώτηση:** Για την αναπαράσταση της τελετής της περιβολής οι απαραίτητες πληροφορίες θα αντληθούν από την ενότητα. Το περιεχόμενο και ο τρόπος θεατροποίησης μιας σύγχρονης τελετής θα αφηθούν στην αυτενέργεια των μαθητών (εννοείται βέβαια με την καθοδήγηση του διδάσκοντος). Τέλος, οι μαθητές για τη δραματοποίηση της ζωής των χωρικών τα βασικά στοιχεία για τη ζωή των χωρικών υπάρχουν στην ενότητα.

Ειδική Βιβλιογραφία, βλ. Ενότητα 1. Οι συνέπειες της μετανάστευσης των γερμανικών φύλων για την Ευρώπη.

ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΟΥΣ ΝΕΟΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ (15ος-18ος αι.)

I. Η εξέλιξη της Μεσαιωνικής Ευρώπης μετά τη μετανάστευση των λαών (5ος –10ος αι.)

Διδακτικές Ενότητες: 1-3

I. Στοιχεία του Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ:

ΟΝΟΜΑ:

ΤΑΞΗ:

ΤΜΗΜΑ:

ΜΑΘΗΜΑ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ:

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(Επιλέγετε τις τρεις από τις πέντε ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να εξηγήσετε τους όρους: μετανάστευση των λαών, φεουδαρχικό συμβόλαιο.
2. Να κατατάξετε κατά χρονολογική σειρά τα παρακάτω γεγονότα και να σημειώσετε για το καθένα την απαραίτητη χρονολογία στις αντίστοιχες στήλες

α/α	Γεγονότα	Χρονολογική σειρά	Έτος
α.	Στέψη Όθωνα Α' ως αυτοκράτορα		
β.	Απόκρουση στο Πουατιέ των Αράβων		
γ.	Συνθήκη του Βερντέν		
δ.	Πτώση του Δυτικού Ρωμαϊκού Κράτους		
ε.	Στέψη Καρλομάγνου ως αυτοκράτορα		

3. Να ελέγξετε την ορθότητα ή όχι των παρακάτω προτάσεων σημειώνοντας Σωστό (Σ) ή Λάθος (Λ) στο αντίστοιχο τετράγωνο:

		Σ	Λ
α.	Οι Μεροβίγγειοι ήταν ηγεμόνες των Βησιγόθων		
β.	Η στέψη του Καρλομάγνου ως αυτοκράτορα έγινε ευνοϊκά δεκτή από το Βυζάντιο		
γ.	Οι υποτελείς (βασάλοι) ήταν οι υπηρέτες των φεουδαρχών		
δ.	Στην κορυφή της φεουδαρχικής ιεραρχίας ήταν ο βασιλιάς		

4. Να γράψετε δίπλα σε κάθε αριθμό της στήλης Α το γράμμα της στήλης Β που αντιστοιχεί σ' αυτό. Δύο στοιχεία της στήλης Β περισσεύουν.

A	B
1. Μεροβίγγειοι	α. Πιπίνος ο Βραχύς
2. Μαγιорδόμος	β. Γερμανικό φύλλο
3. Σαρακνοί	γ. Βασιλιάς της Γαλλίας
4. Αλκουίνος	δ. Κάρολος Μαρτέλος
5. Καρολίδες	ε. Διευθυντής της Ανακτορικής Ακαδημίας
	στ. Μουσουλμάνοι της Αφρικής και της Ισπανίας
	ζ. Χλωδοβίκος Α'

5. Τι ήταν η καρολίδεια γραφή;
6. Τι αποφασίστηκε με τη Συνθήκη του Βερντέν;

ΟΜΑΔΑ Β

(Επιλέγετε τις δύο από τις τέσσερις ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να μελετήσετε την εικόνα *Η βάπτιση του Χλωδοθίκου Α΄* στη σελίδα και το παράθεμα *Η στέψη του Καρλομάγνου* στη σελίδα. Αξιοποιώντας και τις σχετικές με τις πηγές αυτές ιστορικές σας γνώσεις να απαντήσετε στο ερώτημα: Ποιος ήταν ο ρόλος της Εκκλησίας στις εξελίξεις στην Ευρώπη από τον 5ο έως το 10ο αιώνα;
2. Αφού μελετήσετε το σχεδιάγραμμα *Η φεουδαρχική κοινωνική πυραμίδα* στη σελίδα και τον πίνακα Το φεουδαρχικό συμβόλαιο να απαντήσετε στο ερώτημα: Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της φεουδαρχίας;
3. Με αφετηρία το παράθεμα *Μου λείπουν τα απαραίτητα* στη σελίδα να προσδιορίσετε τις συνθήκες μέσα στις οποίες διαμορφώθηκε η φεουδαρχία.
4. Να μελετήσετε το παράθεμα *Η τελετή της περιβολής* στη σελίδα 92. Με βάση και τις σχετικές με το παράθεμα ιστορικές σας γνώσεις να επισημάνετε και να εξηγήσετε τους συμβολισμούς της εικόνας *Ο μαγικός χαρακτήρας της περιβολής* στη σελίδα 91.

II. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

1. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές (11ος –15ος αιώνες)

Η ενότητα αυτή θα διδαχθεί σε δύο διδακτικές ώρες. Η πρώτη θα περιλαμβάνει τους δύο πρώτους στόχους (οικονομία και κοινωνία) και η δεύτερη τους υπόλοιπους.

Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές τις οικονομικές μεταβολές που συντελούνται στην Ευρώπη κατά την περίοδο αυτή
2. Να πληροφορηθούν για τις κοινωνικές εξελίξεις και να τις κατανοήσουν
3. Να πληροφορηθούν για την κρίση του μεσαιωνικού κόσμου
4. Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν τις πολιτικές εξελίξεις
5. Να γνωρίσουν τις σχέσεις κράτους και Εκκλησίας

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από το γράφημα *Ο πληθυσμός της μεσαιωνικής Ευρώπης*. Οι μαθητές θα προβληματιστούν για τους παράγοντες που προκάλεσαν τις δημογραφικές μεταβολές.

• **Πρώτος διδακτικός στόχος.** Με αφετηρία τον παραπάνω προβληματισμό θα αρχίσει η συζήτηση για τις μεταβολές στην ύπαιθρο. Θα εξηγηθεί στους μαθητές πώς οι τεχνολογικές καινοτομίες και η πρακτική της τριζωνικής καλλιέργειας (**με αξιοποίηση των σχετικών γραφημάτων**) οδήγησαν στην ποσοτική και ποιοτική βελτίωση της παραγωγής. Λόγω της ραγδαίας αύξησης του πληθυσμού αναζητήθηκε νέος ζωτικός χώρος με εκχερσώσεις και αποξηράνσεις. Μάλιστα, οι γαιοκτήμονες τις ενθάρρυναν, καθώς έτσι αποκτούσαν εισοδήματα από εδάφη που μέχρι τότε δεν ήταν παραγωγικά. Για την προσέλευση πληθυσμού παραχωρούσαν οικονομικά και διοικητικά προνόμια (βλ. παρακάτω για τις πόλεις) στους οικιστές. Να σημειωθεί ότι οι εκχερσώσεις και οι αποξηράνσεις αποτελούν έκφραση του επεκτατικού πνεύματος που διακατέχει την Ευρώπη από τον 11^ο αιώνα. Μορφή αυτής της δυναμικής αποτελούν και οι Σταυροφορίες. Να γίνει σχετική συζήτηση.

Η συζήτηση για τις πόλεις μπορεί να αρχίσει από τα παραθέματα *Χάρτης ελευθεριών για την πόλη Σεντ Ομέρ*, 112 και *Χάρτης ελευθεριών για την πόλη Οσέρ*, 1215. Οι χάρτες ελευθεριών να συνδυναστούν με το νευραλγικό ρόλο των αστικών κέντρων στο εμπόριο, τη βιοτεχνία, τις τραπεζικές εργασίες και την τεχνολογία. Να αξιοποιηθούν τα σχετικά παραθέματα και το εικονογραφικό υλικό.

Με αφετηρία το παράθεμα *Σύσταση εμπορικής εταιρίας* θα συζητηθούν οι παράγοντες ανάκαμψης του εμπορίου και η εμπορική δραστηριότητα: γεωγραφικός χώρος, εμπορικά κέντρα, δρόμοι, προϊόντα, εμποροπανηγύρεις.

• **Δεύτερος διδακτικός στόχος.** Για να κατανοήσουν οι μαθητές τις κοινωνικές μεταβολές που συντελούνται αυτήν την περίοδο, πρέπει πρώτα να έχουν εμπεδώσει τις οικονομικές εξελίξεις. Παράγοντες των κοινωνικών αλλαγών είναι οι μεταβολές στην ύπαιθρο και η ανάπτυξη των πόλεων, με ό,τι αυτές συνεπάγονται. Να τονισθεί η δημιουργία μιας νέας κοινωνικής τάξης, της αστικής, και ο εκχρηματισμός της οικονομίας. Η τελευταία αυτή μεταβολή ήταν πράγματι επαναστατική, αφού αποδυνάμωνε τη φεουδαρχική ισχύ, η οποία στηριζόταν στη γη.

• **Τρίτος διδακτικός στόχος.** Η συζήτηση για τα αίτια που προκάλεσαν την κρίση του μεσαιωνικού κόσμου μπορεί να έχει αφετηρία τις συνέπειες από τη μεγάλη επιδημία, τη μαύρη πανώλη. Στη συνέχεια η προσοχή θα εστιασθεί στις συνέπειες αυτής της κρίσης με κατάλληλη αξιοποίηση του αντίστοιχου υποστηρικτικού υλικού.

• **Τέταρτος διδακτικός στόχος.** Η προσπάθεια των ευρωπαϊκών βασιλείων να συγκροτηθούν σε

ενιαία κράτη αντιμετώπιζε εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα. Με την κατάλληλη αξιοποίηση του υποστηρικτικού υλικού θα εξειδικευτούν αυτές οι δυσχέρειες και θα γίνει αναφορά στον τρόπο αντιμετώπισής τους. Να σημειωθεί ότι μέσα σ' αυτό το πλαίσιο αναδύονται αντιπροσωπευτικοί θεσμοί (Δίαιτα, Γενικές Τάξεις, Κοινοβούλιο) στους οποίους συμμετέχουν πλέον επίσημα και αστοί.

• **Πέμπτος διδακτικός στόχος.** Ο διδάσκων θα βοηθήσει τους μαθητές με κατάλληλες ερωτήσεις να αξιοποιήσουν την προηγούμενη σχετική μάθηση: ο ρόλος της Εκκλησίας και οι σχέσεις της με το κράτος επί Μεροβιγγείων και Καρολιδών. Στη συνέχεια, θα γίνει αναφορά στις δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις σύγκρουσης της Εκκλησίας με την κοσμική εξουσία. Να σημειωθεί ότι στη Γερμανία, όπου ο αυτοκράτορας δεν είχε τον έλεγχο του κράτους, η κοσμική εξουσία αναγκάστηκε σε αναδίπλωση. Αντίθετα στη Γαλλία, όπου ο βασιλιάς έχει επιβληθεί στους φεουδάρχες η υπεροχή της κοσμικής εξουσίας ήταν σαφής.

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Λονδίνο, η πόλη της αφθονίας, τέλη 13ου αιώνα

Οι κάτοικοι του Λονδίνου διακρίνονται για τους αβρούς τους τρόπους, τις φορεσιές τους και τα καλά φαγοπότια τους [...]. Οι διάφοροι επιτηδευματίες, πωλητές εμπορευμάτων, εκμισθωτές εργατών, συγκεντρώνονται κάθε πρωί στις διάφορες γειτονίες τους ανάλογα με το επάγγελμά τους. Επιπλέον, στο Λονδίνο, στην όχθη του ποταμού, ανάμεσα στα κρασιά που πωλούνται στα πλοία και στα κελάρια των οινεμπόρων, υπάρχει ένα δημόσιο μαγειρείο [...]. Οι έμποροι όλων των εθνών σπεύδουν να φέρουν σ' αυτή την πόλη την πραμάθειά τους δια θαλάσσης. Οι Άραβες φέρνουν χρυσό [...] οι Σκύθες όπλα, και από τα πλοία κι εύφορα μέρη της Βαβυλώνας έρχεται το φοινικέλαιο. Ο Νείλος στέλνει πολύτιμους λίθους, οι Νορβηγοί και οι Ρώσοι φέρνουν ζιμπελίνες και άλλα γουναρικά. Ούτε η Κίνα απουσιάζει με τα πορφυρά μεταξωτά της, ενώ οι Γαλιάτες έρχονται με τα κρασιά τους.

English Historical Documents 1042-1189, David C. Douglas-George W. Greenaway, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1953, σ. 957-959.

2. Η εξέγερση των Ζακερί, 1358

Λίγο μετά την απελευθέρωση (από τον άγγλο βασιλιά) του Βασιλιά της Ναβάρρας (δηλ. βασιλιά της Γαλλίας Ιωάννη Β'), άρχισε μια φοβερή εξέγερση στο βασίλειο της Γαλλίας, στο Μποβεζί, στην Μπρι, στην περιοχή του ποταμού Μάρν, στην Λαόν και στην περιοχή Σουασσόν. Μερικοί χωρικοί χωρίς κανένα αρχηγό συγκεντρώθηκαν στο Μποβεζί. Στην αρχή δεν ξεπερνούσαν τους εκατό και διαμαρτύρονταν λέγοντας ότι οι ευγενείς ντρόπιασαν το βασίλειο της Γαλλίας και ότι έπρεπε να ξεπλύνουν αυτή την ντροπή [...]. Συγκεντρώθηκαν χωρίς όπλα, αλλιά κρατώντας ρόπαλα και μαχαίρια κατευθύνθηκαν στο κάστρο ενός ιππότη, το οποίο έκαψαν και σκότωσαν τον ίδιο, τη γυναίκα και τα παιδιά του [...]. Και έτσι έκαναν σε πολλά κάστρα και σπίτια. Και πολλαπλασιάστηκαν και έγιναν εξακόσιοι και καθώς προχωρούσαν γίνονταν ολοένα και περισσότεροι [...].

G. C. Macaulay (εκδ.), *The Chronicles of Froissart*, Lord Berners, trans., London Macmillan and Co, 1904, σ. 136-137.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

• **Πρώτο παράθεμα** *Χάρτης ελευθεριών για την πόλη Σεντ-Ομέρ*, 1127. Με το χάρτη αυτό ο κόμης της Φλάνδρας παραχωρεί στην πόλη Σεντ-Ομέρ (στο φέουδο του οποίου βρισκόταν η πόλη αυτή) προνόμια εμπορικού χαρακτήρα, αφού πρόκειται για εμπορικό κέντρο. Να σημειωθεί ότι στην πόλη αυτή παραχωρήθηκε και άλλος χάρτης με πολιτικές ελευθερίες.

• **Δεύτερο παράθεμα** *Χάρτης ελευθεριών για την πόλη Οσέρ, 1215*. Με το χάρτη αυτό παραχωρούνται στην πόλη Οσέρ πολιτικές και οικονομικές ελευθερίες.

• **Τρίτο παράθεμα** *Σύσταση εμπορικής εταιρίας*. Η σύσταση εμπορικών εταιριών βοηθούσε τους εμπόρους στη διεύρυνση των δραστηριοτήτων τους, αφού θα είχαν στη διάθεσή τους μεγαλύτερα κεφάλαια και θα μπορούσαν ευκολότερα να καλύψουν τις τυχόν ζημιές. Είναι χαρακτηριστικό στη συγκεκριμένη περίπτωση ότι ο δεύτερος εταίρος, ενώ συμμετέχει με το ένα τρίτο στο κεφάλαιο, λαμβάνει το 50% από τα κέρδη. Αυτό είναι ηλογικό, αφού ο πρώτος είναι ασφαλής στη Μασσαλία, ενώ ο δεύτερος πέραν της προσωπικής εργασίας αναλαμβάνει και προσωπικούς κινδύνους (ναυάγιο, πειρατές).

• **Τέταρτο παράθεμα** *Μεγάλος Χάρτης Δικαιωμάτων, 1215*. Το 1215 ευγενείς, ανώτερος κλήρος και αστοί συνενώνονται και επιβάλλουν στο βασιλιά Ιωάννη Α' ο Ακτήμονας την υπογραφή του Μεγάλου Χάρτη (*Magna Carta*). Σύμφωνα μ' αυτόν ο βασιλιάς ήταν υποχρεωμένος να σέβεται τα κεκτημένα δικαιώματα των ευγενών, του κλήρου και των αστών. Μάλιστα, υποχρεώθηκε να δεχθεί ένα συμβούλιο αποτελούμενο από είκοσι πέντε βαρόνους (ευγενείς και ανώτερους κληρικούς), το οποίο ουσιαστικά θα τον επιτηρούσαν. Η πραγματικότητα είναι ότι ο Μεγάλος Χάρτης προστάτευε πρώτα τα δικαιώματα των ευγενών και έπειτα των αστών και των άλλων ελεύθερων πολιτών. Η μεγάλη σημασία του έγκειται ότι για πρώτη φορά εισάγεται στο Μεσαίωνα η ιδέα ότι η εξουσία του ηγεμόνα μπορεί να υπόκειται σε περιορισμούς. Θεμελιώνεται, έτσι, μια πολιτική κουλτούρα που θα βρει αργότερα και άλλους μιμητές.

2. Πρόσθετα Παραθέματα

• **Πρώτο πρόσθετο παράθεμα** *Λονδίνο, η πόλη της αφθονίας, τέλη 13ου αιώνα*. Στο απόσπασμα αυτό ο συγγραφέας Ουίλλιαμ Φιτζζήβεν, εκθειάζει με την περιγραφή του την οικονομική και κοινωνική ζωή του Λονδίνου. Οι μαθητές να κατηγοριοποιήσουν τα χαρακτηριστικά της πόλης και να τα συγκρίνουν με τα αντίστοιχα ενός σύγχρονου αστικού κέντρου.

• **Δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** *Η εξέγερση των Ζακερί, 1358*. Η γαλλική εξέγερση των *ζακερί* (*Jacquerie*, από το όνομα Jacques, του γκέη των αγροτών. Κατά μια άλλη άποψη οι αριστοκράτες αποκαλούσαν υποτιμητικά Jacques τους αγρότες) πυροδοτήθηκε, όταν ο γάλλος βασιλιάς Ιωάννης Β' και πολλοί ευγενείς που συνελήφθησαν αιχμάλωτοι από τους Άγγλους το 1356 αναγκάστηκαν να καταβάλουν υπέρογκες αποζημιώσεις, προκειμένου να απελευθερωθούν. Οι αγρότες που αρνούνταν να επιβαρυνθούν οι ίδιοι για την απελευθέρωση των κυρίων τους, υπέφεραν από τις ληηλασίες που έκαναν περιφερόμενες ορδές μισθοφόρων. Μετά από μεμονωμένες αντιδράσεις των αγροτών που αντιμετωπίστηκαν με πρωτοφανή θηριωδία (ομαδικές σφαγές) από τους φεουδάρχες, το Μάιο του 1358 εκδηλώθηκε γενικευμένη εξέγερση στις περιοχές που μνημονεύει το χρονικό, η οποία συνετρίβη από το στρατό στις 10 Ιουνίου. Παρόμοια εξέγερση εκδηλώθηκε και στην Αγγλία το 1381, όταν επιβλήθηκαν πρόσθετοι φόροι. Ο διδάσκων μπορεί να συνδέσει το γεγονός αυτό με τον οικείο για τους μαθητές Ρομπέν των Δασών. Ο θρύλος του πήγασε από τη γενική λαϊκή δυσαρέσκεια που εκδηλώθηκε με την εξέγερση αυτή των χωρικών στις περιοχές Έσσεξ, Λονδίνο, Κεντ και αλθού. Ο θρυλικός αυτός ήρωας έζησε στο δάσος του Σέργουιν στα Βόρεια Μίντλαντς της Αγγλίας και η δράση του στράφηκε κατά των πολιτικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων. Γυμνήθηκε από τις αγγλικές μπαλάντες του 13^{ου} και του 14^{ου} αι.

3. Εικονογραφικό υλικό

• **Πρώτο γράφημα** *Τριζωνική καλλιέργεια*. Η έλλειψη λιπάσματος (χρησιμοποιούνταν, βέβαια, ως λίπασμα η κοπριά αλλά δεν επαρκούσε) επέβαλε την τριζωνική καλλιέργεια, κατά την οποία η γη χωρίζεται σε τρεις ζώνες. Καθεμία από αυτές καλλιεργείται εκ περιτροπής κάθε τρίτο χρόνο, αφού παραμένει επί δύο χρόνια σε αγρανάπαυση για να ανακτήσει τα συστατικά της. Έτσι, επιτυγχάνεται ποσοτική και ποιοτική βελτίωση της παραγωγής.

• **Δεύτερο γράφημα** *Ο πληθυσμός της μεσαιωνικής Ευρώπης*. Είναι εύκολο οι μαθητές να διαβάσουν

το γράφημα και να διαπιστώσουν τη ραγδαία άνοδο του πληθυσμού από το 1000 έως το 1340, οπότε αρχίζει η μεγάλη δημογραφική μείωση την εποχή της κρίσης. Ο διδάσκων θα ζητήσει από τους μαθητές αρχικά να αιτιολογήσουν την πληθυσμιακή έκρηξη. Αργότερα, όταν θα συζητήσουν το πρόβλημα της μεσαιωνικής κρίσης, θα αναζητήσουν τους λόγους μείωσης του πληθυσμού.

• **Πρώτη εικόνα** *Δρόμος της μεσαιωνικής Φλωρεντίας*. Οι πόλεις αν και διαθέτουν κατά κανόνα επιβλητικά δημόσια κτίρια, όπως είναι το φρούριο και ο καθεδρικός ναός, η ρυμοτομία και η οικοδόμησή τους γίνεται κατά κανόνα χωρίς σχεδιασμό: στενοί δρόμοι χωρίς πεζοδρόμιο και ακανόνιστα σπίτια χωρίς αισθητική. Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα των πυρκαγιών, της ανασφάλειας και των επιδημιών οι αρχές επιβίβησαν ορισμένους κανόνες.

• **Δεύτερη εικόνα** *Το λιμάνι της Μπριζ*. Η Μπριζ αναδείχθηκε σε ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια της Βόρειας Ευρώπης.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

• **Πρώτη Ερώτηση:** Ο διδάσκων θα δώσει οδηγίες στους μαθητές για τον τρόπο που θα εργαστούν και θα μεριμνήσει για το αναγκαίο πρόσθετο υλικό. Πληροφορίες για τα αναφερόμενα θέματα βλ. Βιβλιογραφία που ακολουθεί.

• **Δεύτερη Ερώτηση:** Οι μαθητές με τη βοήθεια του διδάσκοντος θα επανεξετάσουν τα όσα ήδη έχουν μάθει και θα εκθέσουν τις απόψεις τους για τη σύγχρονη πραγματικότητα.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. βλ. Ενότητα 6 | 1. Ειδική Βιβλιογραφία.

2. Ο ρόλος της Καθολικής Εκκλησίας και των μοναστηριών στην οργάνωση της ζωής κατά το Μεσαίωνα

Διδακτικός στόχος

1. Να εκτιμήσουν το ρόλο της Καθολικής Εκκλησίας και των μοναστηριών στη διαμόρφωση της κοινωνίας και των νοοτροπιών κατά το Μεσαίωνα.

Ο διδάσκων μπορεί να αξιοποιήσει διδακτικά το βιβλίο του Ουμπέρτο Έκο *Το όνομα του Ρόδου* (εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985, έχει μεταφερθεί και στον κινηματογράφο, υπάρχει και σε βιντεοταινία και DVD) κατά τη διδασκαλία της ενότητας αυτής. Στο βιβλίο αυτό υπάρχουν, μεταξύ άλλων, πληροφορίες για τη διοίκηση και οργάνωση, τη ζωή και τις καθημερινές ασχολίες των μοναχών, την πνευματική και κοινωνική δραστηριότητα ενός μεσαιωνικού μοναστηριού. Ο καθηγητής μπορεί να προβάλλει μερικές χαρακτηριστικές σκηνές ή μέρος από την ταινία.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από το σχεδιάγραμμα *Η διοικητική οργάνωση της Καθολικής Εκκλησίας*. Αρχικά, ο εκπαιδευτικός θα βοηθήσει τους μαθητές να ανακαλέσουν στη μνήμη τους τις σχετικές με τη θέση της Εκκλησίας στο μεσαιωνικό κόσμο. Στη συνέχεια, θα ακολουθήσει συζήτηση για το μέγεθος της δύναμης και της επιρροής της Εκκλησίας.

• Η συζήτηση σχετικά με τις πρωτοβουλίες για την ανανέωση της Εκκλησίας μπορεί να αρχίσει από την εικόνα *Ο άγιος Φραγκίσκος ...φτωχό*. Η ένταξη της Εκκλησίας στο φεουδαρχικό σύστημα

συντέλεσε, ώστε να περιοριστεί η ηθικοπνευματική της επιρροή. Η σιμωνία, δηλ. η εμπορία των εκκλησιαστικών αξιωμάτων και μυστηρίων γίνεται συνήθεια και κανόνας. Οι μοναχοί εγκαταλείπουν τους μοναχικούς κανόνες και πολλά μοναστήρια γίνονται αντικείμενο συναλλαγών μεταξύ εκκλησιαστικών και κοσμικών αρχόντων.

Από τα τέλη, όμως, του 10^{ου} αιώνα διαμορφώνεται κλίμα ανανέωσης και αναμόρφωσης των ηθών, στο οποίο πρωτοστατούν τα μοναστήρια. Ο ελληνικός μοναχισμός της Ιταλίας και ορισμένες επισκοπικές σχολές αποτέλεσαν τον πυρήνα του ανανεωτικού αυτού κινήματος. Πρέπει να μνημονευθεί ιδιαίτερα η συμβολή της ελληνόρρυθμης Μονής της Κρυπτοφέρρης (Grottaferre) στο Λάτιο, όπου λειτούργησε από το 10^ο αιώνα μεγάλο βιβλιογραφικό εργαστήριο και αναπτύχθηκε ειδικός τύπος γραφής, που ονομάζεται στην επιστήμη της παλαιογραφίας *Κρυπτοφερρική Γραφή*.

Άλλωστε, και ο πάπας Γρηγόριος Ζ', που προώθησε αποφασιστικά το μεταρρυθμιστικό κίνημα διετέλεσε μοναχός στο αβαείο του Κλουνύ στη Βουργουνδία, που ιδρύθηκε το 909 από τον Γουλιέλμο τον Ευγενή, δούκα της Βουργουνδίας. Να σημειωθεί ότι το μοναστήρι αυτό υπαγόταν σε κανένα φεουδάρχη αλλά απευθείας στον πάπα, γεγονός που σηματοδοτεί την προσπάθεια απεξάρτησης από την κοσμική εξουσία. Εκεί ιδρύθηκε και το ομώνυμο μοναστικό τάγμα, που είχε στη δικαιοδοσία του πολλά μοναστήρια σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Το 12ο αιώνα, πολλοί αντιτίθενται στον πλούτο των μοναστηρίων του τάγματος του Κλουνύ και έτσι δημιουργούνται νέα τάγματα που θέλουν να συνδέσουν το μοναχισμό με το πνεύμα της μετάνοιας και της πενίας του αναχωρητισμού των πρώτων χριστιανικών αιώνων. Ένα από αυτά είναι το τάγμα του Σιτό ή των Κιστερκιανών (από το όνομα του μοναστηριού), το οποίο λάμπρυνε με την καθοδήγησή του ο μοναχός Βερνάρδος και μετέπειτα άγιος (να αξιοποιηθεί η σχετική εικόνα). Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα εμφανίζεται το τάγμα των Φραγκισκανών με ιδρυτή το μοναχό Φραγκίσκο και μετέπειτα άγιο Ιωάννη της Ασσίζης, υπέρμαχο επίσης της ιδεολογίας της πενίας (να αξιοποιηθεί η σχετική εικόνα και το πρόσθετο παράθεμα). Την ίδια περίοδο ιδρύεται από το μοναχό Δομίνικο, που κινείται και αυτός στο ίδιο κλίμα, το ομώνυμο τάγμα των Δομινικανών.

Ο πάπας Γρηγόριος με τη μεταρρύθμισή του θέλησε να διορθώσει τα κακώς κείμενα και δε δίστασε να έλθει σε σύγκρουση με την κοσμική εξουσία. Ο εκπαιδευτικός με κατάλληλες θα βοηθήσει τους μαθητές να θυμηθούν την **έριδα της περιβολής**. Σχετικά με το θεσμό της Ιεράς Εξέτασης πρέπει να σημειωθεί ότι δεν είχε την έκταση και την οργάνωση της περιόδου της Μεταρρύθμισης.

- Στη συνέχεια θα συζητηθεί ο ρόλος της Εκκλησίας και των μοναστηριών στη ζωή του μεσαιωνικού ανθρώπου. Με αφετηρία τις μέχρι τώρα σχετικές γνώσεις των μαθητών θα αξιοποιηθούν τα παραθέματα *Η ειρήνη του Θεού* και *Η ανακωχή του Θεού*, για να φανεί η παρεμβατική δύναμη της Εκκλησίας στην κοινωνία. Παράλληλα, θα αξιολογηθεί και η ευθύνη της έναντι του απλού λαού με αξιοποίηση του παραθέματος *Ϊόρκια και μαγικά*.

Πρόσθετο Παράθεμα

Από τη ζωή του αγίου Φραγκίσκου της Ασσίζης

Κάποτε, όταν ο άγιος Φραγκίσκος ζούσε στην πόλη Γκούμπιο, ένας μεγάλος λύκος φάνηκε σ' εκείνα τα μέρη. Ήταν τόσο άγριος και τρομερός που δεν καταβρόχιζε μόνο ζώα, αλλά και ανθρώπους [...]. Ο άγιος Φραγκίσκος πορεύτηκε μονάχος προς το μέρος όπου έλεγαν ότι ήταν ο λύκος, ενώ πολλοί άνθρωποι τον ακολουθούσαν από απόσταση κι είδαν το θαύμα με τα ίδια τους τα μάτια. Ο λύκος βλέποντας όλο αυτό το πλήθος, όρμησε προς το μέρος του Φραγκίσκου με τα σαγόνια ορθάνοιχτα. Καθώς πλησίαζε, ο άγιος έκανε το σημάδι του σταυρού και φώναξε: Έλα εδώ, αδελφέ λύκε. Στο όνομα του Θεού σε προστάζω να μη θλάψεις ούτε εμένα ούτε άλλον κανένα. Και αμέσως έγινε το θαύμα. Μόλις ο άγιος Φραγκίσκος έκανε το σημάδι του σταυρού, ο τρομερός

ήλικος έκλεισε το στόμα του, έπαψε να τρέχει, πλησίασε τον άγιο Φραγκίσκο και ξάπλωσε στα πόδια του σαν ήρμεο αρνάκι.

Απόσπασμα από την ανθολογία με ιστορίες από τη ζωή του αγίου Φραγκίσκου Μικρά Άνθη, στο: Dom Roger Huddleston, The Little Flowers of Saint Francis of Assisi, Νέα Υόρκη, Limited Editions Club, 1930, 56-58.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

• **Πρώτο παράθεμα** *Ξόρκια και μαγικά*. Τα ίχνη των παλαιότερων λαϊκών θρησκειών (των γερμανικών λαών που εκχριστιανίσθηκαν) δεν εξαλείφθηκαν εντελώς. Τα ξόρκια, η μαντεία και η επίκληση υπερφυσικών πνευμάτων ήταν καθολικό φαινόμενο στο μεσαίωνα. Στη διαμόρφωση αυτού του κλίματος συντέλεσαν, εκτός από τη λαϊκή παράδοση, και πολλοί άλλοι παράγοντες: η εγκατάλειψη των πιστών από την Εκκλησία, το πνευματικό σκοτάδι στο οποίο βρισκόταν ο απλός λαός, οι δυσχέρειες της καθημερινής ζωής, οι δεισιδαιμονίες, ο φόβος της κόλασης. Μόνο κατά τον 11ο αιώνα η Εκκλησία άρχισε να αντιμετωπίζει το πρόβλημα της μαγείας με κατασταλτικά μέτρα, κυρίως με αφορισμούς, όπως στην περίπτωση του συγκεκριμένου παραθέματος. Στοιχεία μαγείας διατηρούνται μέχρι τις μέρες μας, όπως τα φυλαχτά και τα ξόρκια.

• **Δεύτερο παράθεμα** *Η Ειρήνη του Θεού* και **τρίτο παράθεμα** *Η Ανακωχή του Θεού*.

Ο απλός λαός και κυρίως οι χωρικοί καθώς και οι κληρικοί της υπαίθρου υπέφεραν από τις συνεχείς συγκρούσεις των φεουδαρχών και τη φεουδαρχική αναρχία που επικρατούσε. Ομάδες ιπποτών περιφέρονταν στην ύπαιθρο και λεηλατούσαν, άρπαζαν ό,τι έβρισκαν μπροστά τους, κακοποιούσαν και σκότωναν χωρίς να σέβονται ούτε τα ιερά. Η Εκκλησία προκειμένου να καταπραΰνει τα ήθη, που εκτραχύνονταν συνεχώς, και να προστατεύσει τους δυστυχείς χωρικούς που υπέφεραν επιπλέον και από άλλες συμφορές, καθιέρωσε τους δύο παραπάνω ρυθμιστικούς κανόνες σε συνεργασία με τους φεουδάρχες. Στόχος του πρώτου κανόνα ήταν να προστατεύσει τους χωρικούς και τους κληρικούς, ενώ ο δεύτερος επιδίωκε να περιορίσει τη χρήση βίας μεταξύ των φεουδαρχών. Ουσιαστικά, όμως, σε κάθε περίπτωση προστατεύονταν οι αδύνατοι, οι οποίοι και υφίσταντο τις συνέπειες των εχθροπραξιών.

Η Εκκλησία μπορούσε να επιβάλλει την εφαρμογή των παραπάνω κανόνων εκμεταλλευόμενη την ισχύ και το κύρος της. Σε μια κοινωνία με έντονο το θρησκευτικό χαρακτήρα, οι εκκλησιαστικές ποινές είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα. Έτσι, η απειλούμενη ποινή του αφορισμού για τους παραβάτες είχε ικανή αποτρεπτική δύναμη.

Σήμερα, βέβαια, τους κανόνες δικαίου (νόμους) προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων, της περιουσίας κ.ά. καθορίζει το κράτος. Οι παραβάτες απειλούνται με ποινές, χρηματικό πρόστιμο ή και φυλάκιση, που επιβάλλουν τα δικαστήρια, τις αποφάσεις των οποίων εκτελούν υποχρεωτικά τα αρμόδια όργανα της πολιτείας.

2. Πρόσθετο Παράθεμα

• **Πρόσθετο παράθεμα** *Από τη ζωή του αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης*. Ο άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης, κατά κόσμο Τζιοβάνι Μπερναρντόνε (1182-1226), ήταν γιος πλούσιου εμπόρου, που εγκατέλειψε τα εγκόσμια για να αφιερωθεί στην προσευχή και το ιδεώδες της πενίας. Μαζί με τους δώδεκα μαθητές του αποσύρθηκε σε μια περιοχή κοντά στην Ασίζη και άρχισαν τη διδασκαλία για να ενισχύσουν την πίστη των χριστιανών. Δύο χρόνια μετά το θάνατό του ανακηρύχθηκε άγιος. Οι οπαδοί του συγκρότησαν **το τάγμα των Φραγκισκανών** που διέθετε μοναστήρια και ιδρύματα σε ολόκληρη τη χριστιανική Ευρώπη.

Το περιστατικό που περιγράφεται στο παράθεμα εκφράζει την απέραντη αγάπη του αγίου Φραγκίσκου για όλα τα πλάσματα της φύσης και ταυτόχρονα συμβολίζει την ευεργετική επίδραση που έχει η χριστιανική αγάπη στις ψυχές όλων των όντων.

3. Εικονογραφικό υλικό

• **Σχεδιάγραμμα** *Η διοικητική οργάνωση της Καθολικής Εκκλησίας*. Οι μαθητές μπορούν εύκολα με τη βοήθεια του διδάσκοντος να κατανοήσουν τον τρόπο οργάνωσης της Καθολικής Εκκλησίας. Να σημειωθεί ότι ο πάπας εκλέγεται από τους καρδινάλιους, οι οποίοι βρίσκονται ιεραρχικά στην αμέσως κατώτερη βαθμίδα μετά τον πάπα.

• **Πρώτη εικόνα** *Ο άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης... φτωχό*. Με την ενέργειά του αυτή ο άγιος Φραγκίσκος εκφράζει το ιδεώδες της απαλλαγής από όλα τα εγκόσμια αγαθά και την ανάγκη προσφοράς στους φτωχούς..

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

• **Πρώτη Ερώτηση:** Ο διδάσκων με κατάλληλες ερωτήσεις θα βοηθήσει τους μαθητές να συγκεντρώσουν τις απαραίτητες πληροφορίες και να απαντήσουν στα ερωτήματα.

• **Δεύτερη Ερώτηση:** Βλ. αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του. Ο καθηγητής θα δώσει τις απαραίτητες κατευθύνσεις στους μαθητές.

Ειδική Βιβλιογραφία: Βλ. Ενότητα 6 II 1-2.

3. Η καθημερινή ζωή στη μεσαιωνική Ευρώπη

Διδακτικός στόχος

1. Να γνωρίσουν όψεις της καθημερινής ζωής του μεσαιωνικού ανθρώπου

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• Η αφήγηση μπορεί να γίνει από την εικόνα *Εργασίες στην ύπαιθρο*.

• Η συζήτηση σχετικά με τις όψεις της ζωής του μεσαιωνικού ανθρώπου θα γίνει με βάση τις υποενότητες και το αντίστοιχο υποστηρικτικό υλικό.

• Να σημειωθεί ότι η ιδιοκτησία ως υλική ή ψυχολογική πραγματικότητα ήταν άγνωστη στο Μεσαίωνα. Από τον αγρότη (ελεύθερο ή δουλοπάροικο), μέχρι τον άρχοντα, όλοι είχαν μόνο δικαίωμα προσωρινής κατοχής. Σύμφωνα με το φεουδαρχικό δίκαιο, ο καθένας είχε πάνω από αυτόν ένα δικαιούχο ισχυρότερο που μπορούσε να του αφαιρέσει την περιουσία του και να του παραχωρήσει ισοδύναμη κάπου αλλού. Αυτό εξηγεί κατά ένα μέρος την κινητικότητα των αγροτών, που πολλαπλασιάστηκε με τις εκχερσώσεις. Έτσι, τους περισσότερους ανθρώπους κανένα υλικό συμφέρον δεν τους κρατά σε ένα μέρος. Επιπλέον, και η ίδια η θρησκεία ενισχύει την κινητικότητα, καθώς διακηρύσσει τον προσωρινό χαρακτήρα του ανθρώπου πάνω στη γη και καλεί τους χριστιανούς σε εγρήγορση. Οι πιστοί με τη σειρά τους σπεύδουν να προσκυνήσουν ιερά σε κάθε γωνιά του χριστιανικού κόσμου προκειμένου να απαλλαγούν από τις αμαρτίες τους.

Πρόσθετο Παράθεμα

Οδηγίες για τους προσκυνητές

Φροντίστε, αν πάτε με γαλέρα, να διαλέξετε θέση στο πάνω κατάστρωμα, γιατί στο κάτω κάνει φοβερή

ζέστη και βρωμοκοπάει. Θα πληρώσετε για τη γαλέρα, για φαγητό και πιστό ως τη Γιάφα με επιστροφή στη Βενετία, 40 δουκάτα, αν θέλετε να έχετε μια καλή και διακεκριμένη θέση, όπου θα βρείτε άνεση και θα σας περιποιηθούν καλά. Φροντίστε όμως να κάνετε τη συμφωνία σας με τον πλοιοκτήτη μπροστά στο δούκα και σε άλλους άρχοντες της Βενετίας, καταθέτοντας εγγύηση 100 δουκάτα. Σ' αυτά περιλαμβάνεται και η προσέγγιση σε ορισμένα λιμάνια κατά τη διαδρομή, για να προμηθευτείτε φρέσκο νερό, ψωμί και κρέας.

Απόσπασμα από τον κατάλογο οδηγιών για τους προσκυνητές της Ιερουσαλήμ του περιηγητή Ουίλλιαμ Βέου, στο: Marjorie Rowling, ό.π.119.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παράθεμα στο β.μ.

- **Πρώτο παράθεμα** Το πέρασμα του Αγίου Γοιθάρδου. Ο Ισπανός Πένδρο Ταφούρ, αφού ταξίδεψε στην Ανατολή (1435) επέστρεψε στην πατρίδα του ακολουθώντας το δρομολόγιο: Βενετία, Μιλάνο, Άλπεις, Γαλιλία, Πυρηνναία.

2. Πρόσθετο Παράθεμα

- **Πρόσθετο παράθεμα** Οδηγίες για τους προσκυνητές. Το ταξίδι για τα Ιεροσόλυμα παρουσίαζε μεγαλύτερους κινδύνους σε σύγκριση με το ταξίδι προς τη Ρώμη ή την Κομποστέλα. Οι ταξιδιώτες επιβιβάζονταν συνήθως στη Βενετία, απ' όπου ξεκινούσαν το Μάν τα πλοία με τους προσκυνητές για τους Αγίους Τόπους.

Γενικά, οι συνήθεις κίνδυνοι (στη στεριά ή στη θάλασσα) που αντιμετώπιζαν οι ταξιδιώτες ήταν να αντιμετωπίσουν βίαιο θάνατο από φυσικά αίτια (χιονοστιβάδες, ποτάμια, ναυάγια) ή από ληστές, να χάσουν ή να τους κλέψουν τις αποσκευές ή και τα χρήματά τους, να πιαστούν αιχμάλωτοι από πειρατές και να πουληθούν ως δούλοι.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Πρώτη εικόνα** Ο ιππότης και η αγαπημένη του
- **Δεύτερη εικόνα** Εργασίες στην ύπαιθρο. Αποτελείται από τέσσερις μικρότερες εικόνες: Η πρώτη αντιστοιχεί στον Ιανουάριο, όπου εικονίζεται ο Ιανός, δηλ. ο διπρόσωπος ρωμαϊκός θεός, ο οποίος βλέπει ταυτόχρονα πίσω τον παλιό το χρόνο και μπροστά τον καινούριο. Η δεύτερη εικόνα αντιστοιχεί στο Μάρτιο: κοπή χόρτων-καθάρισμα αγρών από ζιζάνια (αγριόχορτα που εμποδίζουν την ανάπτυξη των σιτηρών), η τρίτη στον Ιούνιο: κουρά των προβάτων και η τέταρτη στο Δεκέμβριο: χοιροσφάγια, προετοιμασία για τη διατροφή του χειμώνα. Είναι εύκολο οι μαθητές να συνδέσουν τις εργασίες αυτές με τη διατροφή.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

βλ. Επιστημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

- **Πρώτη Ερώτηση:** Ο διδάσκων θα δώσει οδηγίες στους μαθητές που θα εργαστούν με βάση το διαθέσιμο υλικό

- **Δεύτερη Ερώτηση:** Ο διδάσκων θα δώσει τις απαραίτητες κατευθύνσεις στους μαθητές που θα εργαστούν με βάση την αυτοψία και τη σχετική βιβλιογραφία που ακολουθεί. Αποτελεί ευκαιρία να διασυνδεθεί η γενική ιστορία με την τοπική ιστορία.

Ειδική Βιβλιογραφία: Βλ. Ενότητα 6 II 1-2.

1. Υπουργείο Πολιτισμού, *Ελληνικά Κάστρα*.
2. Αλέξανδρος Κάρρερ, *Οδοιπορικό στην Ιστορία και στο Θρύλο*, εκδ. Γκοβόστη, χ.χ.
3. Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδου, *Κάστρα και Φορτέτσες στην Κρήτη*, εκδ. ΑΔΑΜ, Αθήνα 1995.
4. Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδου, *Κάστρα της Πελοποννήσου*, εκδ. ΑΔΑΜ, Αθήνα 1993.
5. Αθηνά-Χριστίνα Λου-Ρόκου, *Αιγαίο, Κάστρα και Καστέλια*, εκδ. ΑΔΑΜ, Αθήνα 1999.
6. Ν. Βασιλάτος, *Κάστρα της Ηπείρου*, Κλασικές Εκδόσεις, Αθήνα 1997.
7. Αντίστοιχα βιβλία υπάρχουν για όλες τις περιοχές της Ελλάδας.

4. Λογοτεχνία, Επιστήμη και Τέχνη της μεσαιωνικής Ευρώπης

Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές τις εξελίξεις στη Λογοτεχνία και την Επιστήμη
2. Να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν τις εξελίξεις στην Τέχνη
3. Να αντιληφθούν ότι οι πνευματικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο της εποχής

Σχετικά με την Τέχνη (εικαστικές τέχνες και μουσική) ο εκπαιδευτικός θα παραπέμψει τους μαθητές στα βιβλία των Εικαστικών και Μουσικής της Α' και Β' τάξης. Μπορεί να συνεργαστεί και με τους αντίστοιχους ή να γίνει και συνδιδασκαλία της ενότητας από τους δύο καθηγητές.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

- Ο πρώτος και ο δεύτερος διδακτικός στόχος θα συνεξετασθούν με τον τρίτο.
- Ο πρώτος διδακτικός στόχος σε συνδυασμό με τον τρίτο είναι να πληροφορηθούν οι μαθητές για τη λογοτεχνική παραγωγή και την επιστημονική δραστηριότητα και να συνδέσουν τα στοιχεία αυτά με τις γενικότερες εξελίξεις.

Η ανάπτυξη των νέων δραστηριοτήτων (εμπόριο, βιοτεχνία, μεταφορές) επιβίβησε στις νέες κοινωνικές ομάδες να γνωρίζουν να διαβάζουν, να γράφουν, να μετρούν, να εκφράζονται σε πολλές γλώσσες, και να αποκτούν επομένως μια παιδεία προσαρμοσμένη στις ανάγκες της εποχής. Η παιδεία αυτή απαιτεί ως γλωσσικό όργανο τις εθνικές γλώσσες, που ονομάστηκαν αργότερα ρομανικές λόγω της προέλευσής τους από τα λατινικά. Το γεγονός αυτό συμβίβησε στην υποχώρηση της ηγεμονίας των λατινικών, τα οποία από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα περιορίζονται σε δύο κύριους χώρους: την ανώτερη εκπαίδευση και τη λειτουργία.

Μέχρι το 1200 η Ευρώπη διέθετε τέσσερα πανεπιστήμια. Το πανεπιστήμιο του Παρισιού ήταν το μεγαλύτερο, ακολουθούσε της Μπολόνια, της Οξφόρδης και του Σαλέρνο. Το 1209 ιδρύθηκε το πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ από την απόσχιση καθηγητών της Οξφόρδης. Στα πανεπιστήμια αυτά, που βρίσκονταν κάτω από τη στήριξη αλλή και την επιρροή της Εκκλησίας, παρατηρείται αντιπαράθεση μεταξύ θεολογίας και επιστήμης.

Όσον αφορά την Αλλημεία οι μαθητές μπορούν να διαβάσουν το βιβλίο του Πάουλο Κοέλιο, *Ο Αλλημιστής*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1996. Να συγκρίνουν την Αλλημεία με τη Χημεία. Εννοείται, βέβαια, ότι ο διδάσκων θα δώσει τις απαραίτητες οδηγίες.

Η εφεύρεση του πυροβόλου όπλου άλλαξε σημαντικά τη πολεμική τακτική και ενίσχυσε τη δύναμη των μοναρχών σε βάρος των φεουδαρχών. Οι πύργοι των τελευταίων δεν μπορούσαν να αντέξουν τη δύναμη του πυροβολικού που διέθεταν οι ηγεμόνες.

Η τεχνική της χαρτοποιίας, που πρώτοι εφεύραν οι Κινέζοι, εισήχθη στην Ευρώπη μέσω της Ισπανίας. Οι Ευρωπαίοι προσαρμοσαν τη μέθοδο αυτή στα δικά τους δεδομένα και χρησιμοποίησαν νέες μεθόδους για μαζική παραγωγή. Αυτή η εξέλιξη βοήθησε αργότερα, όταν εφευρέθηκε η τυπογραφία, στην εξασφάλιση των αναγκαίων ποσοτήτων χαρτιού.

• **Ο δεύτερος διδακτικός στόχος να συνδυαστεί με τον τρίτο.** Η συζήτηση για την τέχνη θα έχει επίκεντρο και σημείο αναφοράς τις σχετικές εικόνες. Για την κοινωνική διάσταση των δύο ρυθμών να αξιοποιηθεί το πρόσθετο παράθεμα. Να τονιστεί το μεγάλο ύψος των ναών: 32 μέτρα του Παρισιού, 37 μέτρα της Σαρτρ, 42 μέτρα της Αμιένης, 48 μέτρα της Μπωβαί.

Η ρομανική διακόσμηση είναι αφιερωμένη στη διδασκαλία της χριστιανικής πίστης. Οι αγράμματοι χωρικοί μαθαίνουν την εκκλησιαστική ιστορία από τις τοιχογραφίες. Έτσι, η ρομανική εκκλησία μοιάζει με ένα τεράστιο βιβλίο εικόνων. Στους γοθικούς ναούς οι τοιχογραφίες αντικαθίστανται με υαλογραφήματα στα μεγάλα παράθυρα. Επιπλέον, η εκκοσμίκευση των παραστάσεων είναι περισσότερο έντονη σε σχέση με τις ρομανικές εκκλησίες.

Πρόσθετο παράθεμα

Γοθική τέχνη: τέχνη της πόλης και της καθολικής έκφρασης

Η τέχνη των γοθικών καθεδρικών ναών είναι τέχνη της πόλης και της αστικής τάξης, σε αντιδιαστολή με μοναστηριακή κι αριστοκρατική ρομανική τέχνη: είναι της πόλης και της αστικής τάξης με την έννοια ότι οι ηλαϊκοί έπαιρναν μέρος στο χτίσιμο των μεγάλων καθεδρικών ναών, ενώ η καλλιτεχνική επίδραση του κλήρου μειωνόταν αντίστοιχα, κι επειδή η ανέγερση των εκκλησιών είναι αδιανόητη δίχως τον πλούτο των πόλεων [...] Η τέχνη δεν είναι πια η ιδιαίτερη γλώσσα ενός λεπτού στρώματος μνημένων, παρά ένας τρόπος έκφρασης, που κατανοείται καθολικά σχεδόν.

A. Χάουζερ, *Κοινωνική Ιστορία της τέχνης*, τ. Α', 254-55.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Πρόσθετο παράθεμα

Ο *γοθικός ναός* είναι προϊόν της επικοινωνίας των κατοίκων της πόλης με το θρησκευτικό συναίσθημα. Ο καθεδρικός ναός είναι συγχρόνως ο τόπος προσευχής και η καρδιά της πόλης, σημείο συνάντησης όλων των κατοίκων. Εκεί ορίζονται συναντήσεις για να συζητηθούν υποθέσεις. Οι επαγγελματικές συντεχνίες (κτίστες, ξυλουργοί, υαλοουργοί κ.ά.) που έχουν χρηματοδοτήσει και πραγματοποιήσει ένα μέρος των εργασιών κάνουν συχνά τις συγκεντρώσεις τους. Ο ναός είναι δημιούργημα του λαού της πόλης. Η κατασκευή του γίνεται με τη μαζική συνδρομή του τόσο στη μεταφορά του υλικού όσο και στο χτίσιμό του.

2. Εικονογραφικό υλικό στο β. μ.

• **Πρώτη εικόνα** *Περιπλανώμενοι μουσικοί*. Βλ. επόμενη ενότητα 4.

• **Δεύτερη και τρίτη εικόνα** *Το κεντρικό κλίτος της εκκλησίας του Αγίου Σερνέν και Ένα από τα κλίτη του καθεδρικού ναού της Αμιένης*. Στόχος είναι οι μαθητές να κατανοήσουν τα βασικά χαρακτηριστικά του ρομανικού και του γοθικού ρυθμού. Τα τόξα, που αποτελούν δομικό στοιχείο διαφοροποίησης μεταξύ των δύο ναών, διαφέρουν τόσο ως προς την αρχιτεκτονική τους, την τεχνική σκοπιμότητα και την αισθητική τους. Στο ρομανικό ναό τα τόξα είναι ημικυκλικά, ενώ στο γοθικό οξυκόρυφα και κεκλιμένα για την στήριξη και ισορροπία των μεγάλων όγκων.

• **Τέταρτη εικόνα** *Η κοίμηση της Θεοτόκου*. Γλυπτό από τον καθεδρικό ναό του Στρασβούργου (13^{ος} αι.). Παριστάνει το θάνατο της Παναγίας. Οι δώδεκα απόστολοι περιστοιχίζουν την κλίνη της, η Μαρία η Μαγδαληνή γονατίζει μπροστά της και ο Χριστός στο κέντρο δέχεται την ψυχή της. Ο καλλιτέχνης επιθυμεί να δώσει ανθρώπινη διάσταση στα πρόσωπα, σέβεται όμως τους κανόνες

που δίνουν την αίσθηση του κλασικού προτύπου, όπως κομψότητα (ενδυμασία, πτυχώσεις) συστολή στην έκφραση των συναισθημάτων, αρμονία, ισορροπία. Οι κινήσεις είναι οι αρμόζουσες και τα συναισθήματα συγκρατημένα.

• **Πέμπτη εικόνα** *υαλογράφημα παραθύρου* από τον ίδιο ναό που απεικονίζει τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β.μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β.μ.

βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β.μ.

Πρώτη Ερώτηση: Ο εκπαιδευτικός θα δώσει τις απαραίτητες παιδαγωγικές κατευθύνσεις στους μαθητές. Οι μαθητές θα χρειασθεί να αντλήσουν και στοιχεία από τα θρησκευτικά τους. Να ληφθούν υπόψη τα εξής: Για την ανέγερση των ναών χρειάζονταν χρήματα που προέρχονταν από το πλεόνασμα του φεουδαρχικού συστήματος (βλ. αύξηση παραγωγής, νέες τεχνικές) που το καρπώνονταν σε μεγάλο βαθμό και οι αστοί. Για το ρόλο των πόλεων βλ. σχετικό παράθεμα στο βιβλίο του καθηγητή. Στοιχεία για την πνευματικότητα θα αναζητήσουν οι μαθητές στη (σχολιαστική) φιλοσοφία, στη σημασία του φωτός και του ουρανού. Όσον αφορά την τεχνική πρέπει να σημειωθεί ότι πρόκειται για τα ψηλότερα κτίρια πριν από τον 20ο αιώνα. (βλ. παραπάνω).

Ειδική Βιβλιογραφία: βλ. Ενότητα 6 II 1-2.

1. Α. Χάουζερ, *Κοινωνική Ιστορία της τέχνης*, τ. 1-2, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1970.

2. E. Gombrich, *Ιστορία της τέχνης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994.

ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

Κεφάλαιο Έκτο: Η Μεσαιωνική Ευρώπη

II. Η Διαμόρφωση της Δυτικής Ευρώπης κατά τα τέλη του Μεσαίωνα Διδακτικές Ενότητες: 1-5

I. Στοιχεία του Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ:

ΟΝΟΜΑ:

ΤΑΞΗ:

ΤΜΗΜΑ:

ΜΑΘΗΜΑ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ:

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(επιλέγετε τις τρεις από τις πέντε ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να εξηγήσετε τους όρους: **Μεγάλος Χάρτης Δικαιωμάτων, Ανακωχή του Θεού**

2. Να ελέγξετε την ορθότητα ή όχι των παρακάτω προτάσεων σημειώνοντας Σωστό (Σ) ή Λάθος (Λ) στο αντίστοιχο τετράγωνο:

		Σ	Λ
α.	Αιχμαλωσία της Αβινιόν ονομάστηκε ο περιορισμός του βασιλιά της Γαλλίας στην πόλη αυτή		
β.	Κατά τον 11ο αιώνα παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού της Ευρώπης		
γ.	Κατά το Μεσαίωνα ένα από τα μεγάλα προσκυνήματα της χριστιανοσύνης ήταν τα Ιεροσόλυμα		
δ.	Κύριο χαρακτηριστικό του ρομανικού ρυθμού είναι τα μεγάλα παράθυρα		

3. Να γράψετε δίπλα σε κάθε αριθμό της στήλης Α το γράμμα της στήλης Β που αντιστοιχεί σ' αυτό. Δύο στοιχεία της στήλης Β περισσεύουν.

A	B
1. Παναγία των Παρισίων	α. εμπορική πόλη της Φλάνδρας
2. Μασσαλία	β. ιταλός θεολόγος
3. Δίαιτα	γ. είδος κοινοβουλίου
4. Πετράρχης	δ. ρομανικός ρυθμός
5. Θωμάς Ακινάτης	ε. πρόδρομος του ανθρωπισμού
	στ. εμπορική πόλη της Γαλλίας
	ζ. γοτθικός ρυθμός

4. Ποιοι παράγοντες συντέλεσαν στην αύξηση της γεωργικής παραγωγής τον 11ο αιώνα;

5. Γιατί δημιουργήθηκε η έριδα τη περιβολής και με ποιο τρόπο τερματίστηκε;

ΟΜΑΔΑ Β

(Επιλέγετε τις δύο από τις τέσσερις ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να μελετήσετε το γράφημα *Τριζωνική καλλιέργεια* στη σελίδα. Να εξηγήσετε τι εννοούμε με τον όρο αυτό και πώς τρόπος αυτός καλλιέργειας συνέβαλε στη βελτίωση της γεωργικής παραγωγής.
2. Με αφετηρία το παραθέματα *Το πέρασμα του Αγίου Γοτθάρδου* (βιβλίο μαθητή σελ. 103 και *Οδηγίες για τους προσκυντές* (πρόσθετο παράθεμα) να απαντήσετε στα εξής ερωτήματα να απαντήσετε στα εξής ερωτήματα:
  - Για ποιους λόγους οι άνθρωποι του μεσαίωνα ταξιδεύουν;
  - Ποιους κινδύνους αντιμετώπιζαν οι προσκυντές;
3. Αξιοποιώντας τις ιστορικές σας γνώσεις και αφού μελετήσετε τις εικόνες *Η κοίμηση της Θεοτόκου και Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου* στις σελίδες, να απαντήσετε στις παρακάτω ερωτήσεις:
  - Ποια είναι τα χαρακτηριστικά το γοθτικού ρυθμού;
  - Σε τι διαφέρει από το ρομανικό ρυθμό ως προς: το μέγεθος, τα τόξα, την εικονογράφηση και τον κοινωνικό χαρακτήρα;
4. Με αφετηρία την εικόνα *Εργασίες στην ύπαιθρο* στη σελίδα 105 να απαντήσετε στα παρακάτω ερωτήματα:
  - Ποιες ασχολίες των χωρικών απεικονίζονται στην εικόνα;
  - Ποια ήταν η διατροφή των χωρικών;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΟΥΣ ΝΕΟΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ (15ος –18ος αι.)

Ι. ΟΙ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

1. Οι Ανακαλύψεις

Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές το φαινόμενο των ανακαλύψεων των νέων χωρών
2. Να προσδιορίσουν και να εκτιμήσουν τις άμεσες και απώτερες συνέπειες που είχαν για την παγκόσμια ιστορία.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η χρήση χάρτη στο μάθημα της Ιστορίας είναι βέβαια αυτονόητη διδακτική ενέργεια, στην περίπτωση όμως των Ανακαλύψεων είναι εμφανές ότι αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα.

- Η **αφόρμηση** της διδασκαλίας μπορεί να γίνει από το παράθεμα *Τα πλούτη της Ιαπωνίας*.
- Ο **πρώτος στόχος** συνίσταται στο να γνωρίσουν και να κατανοήσουν το φαινόμενο των Ανακαλύψεων με άξονες αναφοράς τις επιμέρους ενότητες: τα κίνητρα, οι προϋποθέσεις, τα εξερευνητικά ταξίδια και η γέννηση ενός νέου Κόσμου.

Οι μαθητές είναι σε θέση να επισημάνουν τις τέσσερις κατηγορίες κινήτρων που ώθησαν (οικονομικά, πολιτικά, θρησκευτικά, επιστημονικά) στις ανακαλύψεις μελετώντας τα παραθέματα *Τα πλούτη της Ιαπωνίας και Οι στόχοι του Ερρίκου του Θαλασσοπόρου* (πρόσθετο παράθεμα).

Η συμβολή των τεχνικών εξελίξεων στον τομέα της ναυσιπλοΐας υπήρξε αποφασιστική. Χωρίς αυτές θα ήταν πολύ δύσκολες ή αδύνατες οι εξερευνήσεις και οι ανακαλύψεις νέων χωρών. Η συζήτηση μπορεί να αρχίσει με την επίδειξη σχετικών εικόνων και την επεξήγηση του λειτουργικού ρόλου των τεχνικών μέσων πλεύσης και προσανατολισμού.

Στη συνέχεια θα εξηγηθεί με συζήτηση και αξιοποιώντας το αντίστοιχο υποστηρικτικό υλικό: γιατί η Ισπανία και η Πορτογαλία πρωτοστάτησαν στις Ανακαλύψεις, γιατί ακολούθησαν διαφορετικές κατευθύνσεις για την ανακάλυψη της Ασίας. Να τονισθεί ότι οι Ανακαλύψεις είχε πρωτίτως οικονομικά κίνητρα, γεγονός που καθόρισε τις ενέργειες των Πορτογάλων και των Ισπανών.

- Ο **δεύτερος διδακτικός στόχος**, δηλ. ο προσδιορισμός και η εκτίμηση των άμεσων και απώτερων συνεπειών που είχαν οι Ανακαλύψεις, είναι πολύ σημαντικός και θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας (βλ. σχετικό υποστηρικτικό υλικό).

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Οι στόχοι του Ερρίκου του Θαλασσοπόρου

Ήθελε να μάθει ποιες χώρες υπήρχαν πέρα από τα Κανάρια νησιά και από το ακρωτήριο Μπαγιατόρ. Ο **δευτέρος λόγος** ήταν ότι αν σ' αυτές τις χώρες βρίσκονταν χριστιανικοί πληθυσμοί ή κάποια λιμάνια που μπορούσαν να τα πλησιάσουν χωρίς κίνδυνο, θα μπορούσαν να φέρουν στο βασίλειο πολλιά και φθηνά προϊόντα. Ο **τρίτος λόγος** ήταν ότι θα έστελλε τους άνδρες του με σκοπό να πληροφορηθεί μέχρι πού έφθανε η δύναμη των απίστων. Ο **τέταρτος λόγος** υπήρξε ο εξής: θα ήθελε να μάθει αν σ' εκείνες τις περιοχές υπήρχαν μερικοί ηγεμόνες χριστιανοί αρκετά ισχυροί για να τον βοηθήσουν εναντίον των απίστων. Ο **πέμπτος λόγος** ήταν η μεγάλη του επιθυμία να συντελέσει στην ενίσχυση της χριστιανικής πίστης και να οδηγήσει στο χριστιανισμό όλες τις ψυχές που ήθελαν να σωθούν.

Gomes Eanes de Azurara, *Χρονικά της ανακάλυψης και κατάκτησης της Γουϊνέας*, 1543

2. Ο πρώτος περίπλους της γης από το Μαγγελάνο και τον Ελ Κάνο (1519-1521)

Ο Μαγγελάνος ξεκίνησε το 1519 από τη Σεβίλη με πέντε πλοία με κατεύθυνση τη Νότια Αμερική. Αφού παρέπλευσε το νοτιότερο άκρο της Αμερικής, την Παταγονία, ανοίχθηκε στη Θάλασσα του Νότου, την οποία λόγω της ηρεμίας της ονόμασε Ειρηνικό Ωκεανό. Στη συνέχεια αντί να ακολουθήσει την πορεία προς τα *Νησιά των Μπαχαρικών*, στράφηκε προς το νησιωτικό σύμπλεγμα, που ονομάστηκε αργότερα Φιλιππίνες. Εκεί σκοτώθηκε από τους Ιθαγενείς το 1521, κατόρθωσε όμως ο συνεργάτης του Ελ Κάνο να γυρίσει μόλις με ένα πλοίο και δεκαοκτώ άνδρες στην Ισπανία τον ίδιο χρόνο, περνώντας από το ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

- Το **πρώτο παράθεμα** *Τα πλούτη της Ιαπωνίας προέρχεται από Το Βιβλίο των Θαυμάτων* του Μάρκο Πόλο. Το βιβλίο αυτό, όπου ο Βενετός έμπορος αφηγείται με μυθιστορηματικό τρόπο τις αναμνήσεις του από το μακροχρόνιο (1271-1295) ταξίδι του στην Ασία, εξήπτε για αιώνες τη φαντασία για περιπέτεια και τον πόθο για πλουτισμό των Ευρωπαίων. Το συγκεκριμένο απόσπασμα δίνει μια εικόνα για τα πλούτη της Ανατολής. Οι δυσχέρειες και οι κίνδυνοι της μεταφοράς των αγαθών αυτών αποτελούν πρόκληση για τους επίδοξους εξερευνητές.

- Ο Χριστόφορος Κολόμβος έφτασε στα νησιά της Κεντρικής Αμερικής τον Οκτώβριο του 1492. Πιστεύοντας όμως στη σφαιρικότητα της γης νόμιζε ότι έφτασε στην Ασία και γι' αυτό στο απόσπασμα αυτό *Ο Χριστόφορος Κολόμβος πλέει προς την Κούβα από το Ημερολόγιο Καταστώματος (δευτέρο παράθεμα)* ταυτίζει εσφαλμένα το νησί Κούβα με την Ιαπωνία.

- Το **τρίτο παράθεμα** προέρχεται από τη *Σύντομη αναφορά για την καταστροφή των Δυτικών Ινδιών* του επισκόπου Λας Κάζας (1474-1566). Στο απόσπασμα *Ο ειρηνικός χαρακτήρας των Ινδιάνων και η απάνθρωπη συμπεριφορά των κατακτητών* ο συγγραφέας περιγράφει με ρεαλιστικό τρόπο αφενός τον φιλειρηνικό χαρακτήρα των ιθαγενών της Αμερικής και αφετέρου την απάνθρωπη συμπεριφορά των κατακτητών Ισπανών απέναντι σ' αυτούς.

2. Πρόσθετα παραθέματα

- Το **πρώτο πρόσθετο παράθεμα** είναι απόσπασμα από τα *Χρονικά της ανακάλυψης και κατάκτησης της Γουϊνέας* (1543) του χρονογράφου των θαλασσοπόρων Gomes Eanes de Azurara, όπου καταγράφονται τα κίνητρα των Ανακαλύψεων. Ο καθηγητής μπορεί να αξιοποιήσει το κείμενο αυτό καλώντας τους μαθητές να τα επισημάνουν.

- Το **δευτέρο πρόσθετο παράθεμα** *Ο πρώτος περίπλους της γης από το Μαγγελάνο και τον Ελ Κάνο (1519-1521)* λειτουργεί ως συμπληρωματική πληροφορία για το κοσμοϊστορικό αυτό γεγονός.

3. Εικονογραφικό υλικό στο β. μ

• Ο **χάρτης** *Οι Ευρωπαίοι ανακαλύπτουν τον κόσμο* στην αρχή του κεφαλαίου προσφέρεται για τη δημιουργία εποπτείας όσον αφορά το σύνολο των Ανακαλύψεων.

• Με αφετηρία την επίδειξη εικόνων (*πυξίδα, αστρολάβος, πορτολάνος, καρabέλλα*) να εκτιμηθεί η συμβολή των νέων ναυτικών τεχνικών, της γεωγραφικής θέσης και των μεγάλων λιμανιών στις ανακαλύψεις. Ο **αστρολάβος** είναι όργανο προσδιορισμού του γεωγραφικού πλάτους με βάση την παρατήρηση των άστρων. Να σημειωθεί ότι ο **πορτολάνος** δεν είναι ένας απλός γεωγραφικός χάρτης: περιλαμβάνει όλα τα απαραίτητα στοιχεία για τους ναυτικούς, όπως τις ακτές και τα λιμάνια κάθε περιοχής, το γεωγραφικό μήκος και πλάτος. Ειδικότερα, όσον αφορά την **καρabέλλα**, πρέπει να τονιστεί ότι διαθέτει μεγάλη επιφάνεια πανιών με τριγωνικό και με τετράγωνο σχήμα που της επέτρεπαν να κάνει γρήγορους ελιγμούς, να αναπτύσσει μεγάλη ταχύτητα, να αξιοποιεί πλάγιους ή μεταβλητούς ανέμους και να προχωρεί ακόμα και όταν αυτοί είναι αντίθετοι.

• Η **εικόνα**: *Ο Κορτές (ένας από τους αρχηγούς των Ισπανών κατακτητών) με το στρατό του κατευθύνεται προς την πρωτεύουσα των Αζτέκων Τλαξκάλα (Μεξικό)* σε συνδυασμό με τα σχετικά παραθέματα τονίζει τον κατακτητικό χαρακτήρα της παρουσίας των Ισπανών στην Αμερική.

• Ο διδάσκων να δείξει στο χάρτη: *Οι Ευρωπαίοι ανακαλύπτουν τον κόσμο το γεωγραφικό χώρο όπου έδρασαν οι Προκολομβιανοί πολιτισμοί.*

• Η εισαγωγή πολύτιμων μετάλλων αύξησε βέβαια τον πλούτο της Ισπανίας και άλλων ευρωπαϊκών χωρών, ταυτόχρονα όμως είχε και αρνητικές συνέπειες, αφού προκάλεσε την υποτίμηση του νομίσματος και την αύξηση των τιμών. Χαρακτηριστικός είναι ο **πίνακας Η εξέλιξη των τιμών** στον οποίο φαίνεται καθαρά η ανοδική τάση της τιμής των αγαθών. Συγκεκριμένα, ο πίνακας αφορά βασικά είδη καρυκευμάτων και τη ζάχαρη, που έπρεπε λογικά μετά τις ανακαλύψεις και το άνοιγμα των αγορών έπρεπε να πωλούνται φθηνότερα. Αντίθετα όμως οι τιμές τους αυξήθηκαν υπερβολικά και μάλιστα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, λόγω της υποτίμησης του νομίσματος..

• Στο **χάρτη**: *Πορτογαλικές και ισπανικές αποικίες* φαίνεται η γραμμική διανομή (Συνθήκη της Τορντεζίλλας 1494) των αποικιών μεταξύ Πορτογαλίας και Ισπανίας

• Ο **πίνακας**: *Η Ευρώπη κέντρο του παγκόσμιου εμπορίου* περιγράφει με παραστατικό τρόπο το χαρακτήρα των οικονομικών σχέσεων μεταξύ Ευρώπης και Νέου Κόσμου μετά τις Ανακαλύψεις.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού του β. μ.

• Η **πρώτη και η δεύτερη ερώτηση** αναφέρονται στα πλούτη της Ιαπωνίας, όπως τα περιγράφει ο Μάρκο Πόλο. Τα αναφερόμενα προϊόντα ήταν περιζήτητα και πανάκριβα στην Ευρώπη, γιατί αφενός οι ποσότητες που μπορούσαν να μεταφερθούν εκεί ήταν μικρές και αφετέρου το κόστος μεταφοράς τους ήταν πολύ μεγάλο λόγω της απόστασης και των κινδύνων. Ο Μάρκο Πόλο δεν πίστευε ότι ήταν δυνατό με τα μέσα της εποχής του να φθάσουν ποτέ τα αγαθά της Ανατολής στην Ευρώπη. Ωστόσο όμως κατά την περίοδο των Ανακαλύψεων τα δεδομένα δεν ήταν απαγορευτικά και οι σχετικές φράσεις του Μάρκο Πόλο λειτούργησαν ως πρόσκληση και πρόκληση.

• Για την **τρίτη και τέταρτη ερώτηση** (*Ο Χριστόφορος Κολόμβος πηλεί προς την Κούβα*), βλ. Επιστημόσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό υποστηρικτικού υλικού.

• Η **πέμπτη ερώτηση** αναφέρεται στη δημογραφική φθορά του πληθυσμού της Κεντρικής Αμερικής. Βλ. Σχολιασμό υποστηρικτικού υλικού.

• Η **έκτη ερώτηση** αφορά την εξέλιξη των τιμών των καρυκευμάτων. Βλ. Σχολιασμό υποστηρικτικού υλικού.

• Οι **δύο τελευταίες ερωτήσεις** είναι ενσωματωμένες στον πίνακα: *Η Ευρώπη κέντρο του παγκό-*

σμιου εμπορίου. Οι αντίστοιχες απαντήσεις συνάγονται εύκολα από τη μελέτη του πίνακα.

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας β.μ.

• **Πρώτη ερώτηση:** Βλ. αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• **Δεύτερη ερώτηση:** Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του. Οι Ανακαλύψεις συνδέονται άμεσα με τη σφαιρικότητα της γης (γεωγραφία), με την εξέλιξη της τεχνολογίας (πυξίδα, αστρολάβος), της αστρονομίας και των μαθηματικών (πυξίδα, αστρολάβος) της φυσικής και της ναυπηγικής (καραβέλι).

Ειδική βιβλιογραφία

1. Βλ. Κεφ. 6. Ι, Ενότητα 1. Ειδική Βιβλιογραφία 1-4.
2. Βασ. Κρεμμυδάς, *Νεότερη Ιστορία, Ελληνική και Ευρωπαϊκή*, πέμπτη έκδοση, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990.
  - Στα παραπάνω βιβλία γίνεται μεθοδική διαπραγμάτευση της ευρωπαϊκής Ιστορίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε.
3. R. Muchembled, *Les XVe et XVIe siecles*, Bréal, Paris 1995.
  - Αφιερώνεται ειδικό κεφάλαιο για τις ανακαλύψεις.
4. P. Chaunu, *Conquete et exploitation des nouveaux mondes*, PUF, Paris 1991.
  - Ο γνωστός ιστορικός πραγματεύεται με τρόπο εκτενή και συνθετικό την περίοδο των ανακαλύψεων.
5. V. Magalhaes Codinho, *La decouverte (XVe-XVIe s.), une revolution des mentalites*, Autrement, Paris 1990.
  - Ο συγγραφέας εξετάζει τη συμβολή των ανακαλύψεων στην αλλαγή του τρόπου σκέψης των Ευρωπαίων.
6. Valentino Pompiani, *Giornale di Bordo di Cristoforo Colombo (1492-93)*, Μιλάνο 1939.

2. Αναγέννηση και Ανθρωπισμός

- Η ενότητα αυτή θα διδαχθεί σε δύο διδακτικές ώρες. Η πρώτη θα περιλαμβάνει τις υποενότητες μέχρι και Η γέννηση του βιβλίου και η διάδοση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού, και η δεύτερη το υπόλοιπο μέρος.

Διδακτικοί Στόχοι

1. Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν οι μαθητές το κίνημα της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού
2. Να αντιληφθούν οι μαθητές ότι η τέχνη είναι συνυφασμένη με τις συνθήκες της εποχής
3. Να προσδιορίσουν τη σημασία του κινήματος για την Ευρώπη

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• Η επεξεργασία του μαθήματος θα γίνει με βάση τις επιμέρους ενότητες και με συνεξέταση των τριών στόχων. Είναι αυτονόητο, βέβαια, ότι ο **τρίτος στόχος** θα επακολουθήσει των **δύο άλλων**, δηλ. αφού προηγηθεί η πληροφόρηση και κατανόηση. Στο τέλος θα γίνει μια συνολική εκτίμηση της σημασίας του κινήματος.

• Ο διδάσκων μπορεί να χρησιμοποιήσει ως **απόρμηση** τον πίνακα *Η Αφροδίτη του Ουρμπίνο* σε συνδυασμό με το παράθεμα *Το κοσμοείδωλο της Αναγέννησης*. Κατά το Μεσαίωνα ο άνθρωπος ζούσε μέσα σε ένα ασφυκτικό κλοιό με κύρια χαρακτηριστικά το θεοκεντρισμό, τη συνεχή μέριμνα

για τη σωτηρία της ψυχής, την αποχή από τα επίγεια και από κάθε χαρά, την έλλειψη αισιόδοξης διάθεσης. Οι μαθητές μελετώντας τον πίνακα αυτό μπορούν εύκολα να διακρίνουν στοιχεία που δείχνουν την απελευθέρωση του ανθρώπου από τη μεσαιωνική κληρονομιά. Να σημειωθεί ότι βασικός ιδεολογικός άξονας της μεσαιωνικής σκέψης είναι η ιδέα της ματαιότητας. Αντίθετα, η ιδεολογία με την οποία είναι διαποτισμένη η Αναγέννηση εντοπίζεται ακριβώς στην απαίτηση από αυτό το απαισιόδοξο αυτό κλίμα και στον ενστερνισμό της ιδέας της προόδου.

- Επιδίωξη του διδάσκοντος δεν είναι απλά να πληροφορηθούν οι μαθητές ορισμένα γεγονότα αλλά να εμβαθύνουν στους παράγοντες που προετοίμασαν την εκδήλωση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού, στα γνωρίσματα και στους βασικούς τομείς έκφρασης του κινήματος αυτού. Αυτό μπορεί να γίνει με την κατάλληλη αξιοποίηση του υποστηρικτικού υλικού. Όσον αφορά τις γενικότερες μεταβολές που συντελούνται στον ευρωπαϊκό χώρο και σηματοδοτούν τη μετάβαση από το Μεσαίωνα στους νέους χρόνους έχει ήδη γίνει λόγος στην εισαγωγή του κεφαλαίου (β.μ.) και στην προηγούμενη ενότητα (Ανακαλύψεις).

- Στη συνέχεια θα εξηγηθεί η στροφή προς τα κλασικά γράμματα και θα τονισθεί η σημασία του ανθρωπιστικού κινήματος καθώς και ο ρόλος των ανθρωπιστών (βλ. σχετικό υποστηρικτικό υλικό). Οι περιηγήσεις του Έρασμου, του πρίγκιπα, όπως χαρακτηριστικά αποκλήθηκε, της **Πολιτείας των Γραμμάτων**, οριοθετούν τα σύνορα αυτού του πολιτισμικού χώρου: Ολλανδία, Γαλλία, Ιταλία, Αγγλία, Γερμανία, Ελβετία. Τα μέλη αυτής της Πολιτείας, οι ανθρωπιστές, ταξιδεύουν, αλληλολογραφούν (βλ. *Επιστολή του Έρασμου στον Θωμά Μορ*), διδάσκουν, δημοσιεύουν και μάχονται για να διαδώσουν τις ιδέες τους.

Η συζήτηση για τα γνωρίσματα του **ανθρωπιστή** και του **οικουμενικού ανθρώπου** καθώς και για το ρόλο της αγωγής θα έχει επίκεντρο τα σχετικά παραθέματα. Να προσεχθούν ιδιαίτερα τα παραθέματα, όπου τονίζεται ο αποφασιστικός ρόλος της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση του ατόμου. Παράλληλα, να προβληθούν και να σχολιαστούν οι απόψεις του Έρασμου, κορυφαίου ανθρωπιστή και ελληνιστή: *σε κανέναν δεν υποχωρώ και οι άνθρωποι δεν γεννιούνται αλλήλα γίνονται*. Ο άνθρωπος της Αναγέννησης στηρίζεται στις δικές του δυνάμεις. Τα εφόδια και οι αρετές που διαθέτει είναι καρπός προσωπικού μόχθου, προσπάθειας και μάθησης και υπέρτατες αρχές της προόδου.

- Θα δοθεί έμφαση στη συμβολή των ελλήνων λογίων στην Αναγέννηση. Η παρουσία ελλήνων λογίων στη Δύση συνδέεται και με τη δραματική προσπάθεια του Βυζαντίου να αντιμετωπίσει τον οθωμανικό κίνδυνο. Ο Μανουήλ Χρυσολωράς, απεσταλμένος του βυζαντινού αυτοκράτορα για να ζητήσει βοήθεια εναντίον των Οθωμανών Τούρκων, βρισκόταν ήδη στη Βενετία από τα τέλη 14ου αι. Λίγο αργότερα έφθασαν στην Ιταλία και άλλες προσωπικότητες του ελληνικού πνεύματος για να λάβουν μέρος στη σύνοδο της Φεράρας - Φλωρεντίας (1438-1439) μαζί με τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγο. Ανάμεσά τους ήταν ο Γεώργιος Σχολιάριος, ο μετέπειτα Πατριάρχης Γεννάδιος, ο Μάρκος ο Ευγενικός, ο επίσκοπος Νικαίας Βησσαρίων και ο Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων.

- Η συζήτηση για τη διάδοση της Αναγέννησης και του ανθρωπισμού πρέπει να έχει σημείο αναφοράς το σχετικό χάρτη *Η διάδοση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού*, όπου οι μαθητές θα εντοπίσουν αρχικά τις πρώτα κέντρα της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού και στη συνέχεια θα παρακολουθήσουν τις κατευθύνσεις και τους τόπους διασποράς. Έτσι, είναι εύκολο να διαπιστώσουν ότι το κίνημα έλαβε ευρωπαϊκό χαρακτήρα.

Ακολούθως η συζήτηση θα επικεντρωθεί στα εξής σημεία:

- Στο κοσμοϊστορικό γεγονός της ανακάλυψης της τυπογραφίας και στο ρόλο της στη διάδοση του πνεύματος της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού (εικόνα: *Τυπογραφείο*).
- Η απουσία των μαζών από τα διαδραματιζόμενα

Η μύηση στο κίνημα της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού περιορίστηκε στις πόλεις. Ο ήλιος

της υπαίθρου εξακολουθούσε να βρίσκεται μακριά από τις εξελίξεις. Η πνευματική πρόοδος των μαζών θα ακολουθήσει αργή πορεία μέχρι τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, οπότε θα υπάρξει μια ευρύτερη αφύπνιση.

- Την περίοδο αυτή οι εθνικές γλώσσες έχουν φθάσει σε υψηλό βαθμό εκφραστικής επάρκειας. Ο διδάσκων μπορεί να διαβάσει στους μαθητές χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τους αναφερόμενους συγγραφείς. Βλ. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ Λυκείου (Θερβάντες, Μονταίν, Μολιέρος, Σαίξπηρ), σ. 368 κ.ε.

- Αν και κατά την περίοδο αυτή δε γεννάται μια έντονη επιστημονική κίνηση, η πρόοδος που συντελείται στις επιστήμες είναι σημαντική. Ωστόσο, δε σηματοδοτεί τη γέννηση του νεότερου επιστημονικού πνεύματος. Αυτό είναι έργο του 17^{ου} αιώνα.

- Απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή στην επεξεργασία της ενότητας που αφορά την τέχνη. Ο στόχος δεν είναι απλώς οι μαθητές να γνωρίσουν τους καλλιτέχνες, αλλά να κατανοήσουν την τεχντροπία και το περιεχόμενο των έργων τους και να το εντάξουν στο γενικότερο πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής. Για το λόγο αυτό επιβάλλεται η κινητοποίηση από το διδάσκοντα της αυτενέργειας των μαθητών κατά τη διαδικασία *ανάγνωσης* των εικόνων, ώστε να προσλάβουν βιωματικά το περιεχόμενο και το μήνυμα της τέχνης (βλ. σχετικά στην εισαγωγή του βιβλίου αυτού ερωτήσεις στις λεζάντες και το σχολιασμό των εικόνων παρακάτω). Να επισημανθεί η διαφορά τεχντροπίας των ζωγράφων των Κάτω Χωρών από τους Ιταλούς: οι Ιταλοί έχουν ροπή προς την εξιδανίκευση, ενώ οι Ολλανδοί και οι Φλαμανδοί είναι ρεαλιστές και περισσότερο πρωτότυποι.

Πρόσθετα παραθέματα

1. Η μόρφωση, ένας λαμπρός ήλιος που ανατέλλει

Ω καιροί, Ω επιστήμες! Είναι μια απόλαυση ζωής. Πρέπει να παραμεριστούν και να εκδιωχθούν μακριά, όσοι στέκονται εμπόδιο στη μόρφωση, όπως το μαύρο σύννεφο στο λαμπρό ήλιο που ανατέλλει. Οι καλές τέχνες και οι επιστήμες πρέπει να αναβιώσουν. Η μόρφωση πρέπει να κυριαρχήσει. Η βαρβαρότητα πρέπει να εκδιωχθεί και πέρα από τις ερήμους.

Επιστολή του Ulrich Hutten προς τον Pirkheimer (1518) στο: *Geschichtliche Quellenhefte mit Überblick*, αρ. 4-5, 23.

2. Ο ιδανικός τύπος ανθρώπου της Αναγέννησης (Σύμφωνα με κείμενα της εποχής)

- Είναι ευγενής, πνευματώδης, ευφυής, χαριτωμένος, μετρημένος, σοβαρός, ανθρωπίνος δικαίος αλλά και δυνατός, φοβερός, όταν πρέπει.
- Γνωρίζει ελληνικά, λατινικά, αραβικά και άλλες γλώσσες
- Ασχολείται με τη λογοτεχνία, τις επιστήμες και τις καλές τέχνες
- Αθλείται, έχει σωματική δύναμη, είναι ικανός πολεμιστής, μαχητικός, διακατέχεται από το αίσημα της αλληλεγγύης.

3. Οι απαρχές της νεότερης αστρονομίας

Μετά από μακρές έρευνες είμαι πεπεισμένος: ότι ο ήλιος μένει σταθερός, περιστοιχιζόμενος από πλανήτες που περιστρέφονται γύρω του και αυτός είναι το κέντρο και η πηγή φωτός· η γη είναι ένας πλανήτης που υπόκειται σε διττή κίνηση· ότι η ημερήσια και η ετήσια κίνησή του καθώς και η περιοδική επάνοδος των εποχών είναι το αποτέλεσμα της περιστροφής της Γης γύρω από τον άξονά της και από την περιοδική κίνησή της γύρω από τον ήλιο.

Από το έργο του Νικόλαου Κοπέρνικου, *Για τις κινήσεις των ουρανίων σωμάτων*, 1543

4. Λεονάρντο ντα Βίντσι: ο εφευρέτης

Επιστολή του Λεονάρντο ντα Βίντσι στο δούκα του Μιλάνου Φραγκίσκο Σφόρτσα, 1482

Εκθαμπρότατε Κύριε,
[...] απευθύνομαι στην Εξοχήτά Σας, για να σας αποκαλύψω τα μυστικά μου και να σας προ-
τείνω να υλοποιήσετε αυτά που θα αναφέρω με συντομία αμέσως παρακάτω:

- Έχω επινοήσει ένα μοντέλο γεφυρών πολύ ελαφριών και στερεών, που μπορούν εύκολα να μεταφερθούν.

- Μπορώ να κατασκευάσω κλειστά άρματα, ασφαλή και απρόσβλητα, που θα μπορούν να διεισδύουν με τα πυροβόλα τους στις γραμμές των εχθρών [...]

- Σε περιόδους ειρήνης μπορώ να ικανοποιήσω κάθε ανάγκη για σχεδιασμό οικοδομημάτων δημόσιων ή ιδιωτικών, έργων μεταφοράς νερού[...]

Λεονάρντο ντα Βίντσι, Σημειωματάρια

5. Η επιστημονική έρευνα

Χωρίς το πείραμα, δεν υπάρχει βεβαιότητα. Πριν από τη διατύπωση ενός γενικού κανόνα, πρέπει να επαναληφθεί το πείραμα δύο ή τρεις φορές, για να διαπιστωθεί ότι τα αποτελέσματα είναι τα ίδια. Καμιά ανθρώπινη έρευνα δεν μπορεί να είναι αληθινή επιστήμη, αν δεν αποδεικνύεται μαθηματικά.

Λεονάρντο ντα Βίντσι, Σημειωματάρια.

6. Τι είναι η προοπτική

Υπάρχουν τρία είδη προοπτικής. Το πρώτο, σχετικό με τους παράγοντες της οπτικής σμίκρυνσης των αντικειμένων, ή, όπως την ονομάζουν, την προοδευτική οπτική σμίκρυνση των αντικειμένων καθώς απομακρύνονται από την όρασή μας. Το δεύτερο είναι τρόπος με τον οποίο τα χρώματα των αντικειμένων ξεθωριάζουν, καθώς απομακρύνονται από την όρασή μας. Το τρίτο και τελευταίο συνίσταται στο να προσδιορίσουμε πόση πρέπει να είναι η οπτική σμίκρυνση των αντικειμένων, καθώς απομακρύνονται από την όρασή μας.

Λεονάρντο ντα Βίντσι, Σημειωματάρια.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

- Το **πρώτο παράθεμα** *Το κοσμοείδωλο της Αναγέννησης* είναι απόσπασμα από κείμενο του ανθρωπιστή **Chianozzo Manetti**. Εκφράζει δύο βασικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου της Αναγέννησης: είναι θρησκευόμενος και πιστεύει στην πρόοδο του ανθρώπου.

- Το **δεύτερο παράθεμα** *Η σάτιρα ενochλεί* αποτελεί απόσπασμα από την επιστολή (Ρότερνταμ-Ολλανδία, 9 Ιουνίου 1508) του Έρασμου προς τον φίλο του και συναγωνιστή Θωμά Μορ, στον οποίο αφιερώνει και αποστέλλει το χειρόγραφο του έργου του *Μωρίας Εγκώμιον*. Η επιστολή αυτή προτάσσεται του τυπωμένου έργου που εκδόθηκε τον επόμενο χρόνο (1509). Στο βιβλίο του αυτό ο Έρασμος επικρίνει με καυστικό τρόπο και σατιρική διάθεση τις δεισιδαιμονίες, τη σχολαστικότητα και τις καταχρήσεις της Εκκλησίας.

- Το **τρίτο παράθεμα** αποτελεί απόσπασμα από τον *Πανταγκρουέλι* του Φρ. Ραμπελαί. Εδώ Γαργαντούας (φανταστικό πρόσωπο) εκθέτει στο γιο του Πανταγκρουέλι τις ευκαιρίες ποιοτικής μόρφωσης, σύμφωνα με τα ανθρωπιστικά πρότυπα, που έχει η νέα γενιά. Το κείμενο αποπνέει δυναμικότητα, αισιοδοξία και αγάπη για την ειρήνη. Μάλιστα, ο ενθουσιασμός του φθάνει στα όρια της υπερβολής. Οι μαθητές θα κληθούν να εντοπίσουν τα στοιχεία αυτά με συζήτηση.

- Το **τέταρτο παράθεμα** *Ο ανθρωπιστής δάσκαλος και η νέα αγωγή* αναφέρεται στο πρόγραμμα διδασκαλίας και στη μεθοδολογία του ανθρωπιστή δασκάλου Βιτορίνο ντα Φέλιτρε. Από το από-

σπασμα αυτό αντλούμε πληροφορίες για τις νέα αντίληψη για την αγωγή καθώς για την αξιοποίηση της γνώσης.

- Το **πέμπτο παράθεμα** *Ο σκούφος με το κερί* είναι μικρό απόσπασμα από τη βιογραφία του Μιχαήλ Αγγελίου που έγραψε ο Βασάρι (ζωγράφος και αρχιτέκτονας της Αναγέννησης).

2. Πρόσθετα παραθέματα

- Στο **πρώτο πρόσθετο παράθεμα** *Η μόρφωση, ένας λαμπρός ήλιος που ανατέλλει* αποτελεί απόσπασμα επιστολής του ανθρωπιστή και μεταρρυθμιστή Ulrich Hutten. Ο ενθουσιασμός του συγγραφέα για τη νέα εποχή, την Αναγέννηση, είναι εμφανής. Να προσεχθεί ιδιαίτερα ο τρόπος με τον οποίο τονίζεται η σημασία της μόρφωσης. Να τεθούν στους μαθητές τα ερωτήματα: Ποια χρονική περίοδο παρομοιάζει ο συγγραφέας με μαύρο σύννεφο; Ποιες φράσεις δείχνουν τον ενθουσιασμό του για τη νέα εποχή;

- Ο μαθητής μελετώντας το **δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** μπορεί να αποκτήσει μια εικόνα για τα Σχολικά Προγράμματα της εποχής της Αναγέννησης. Με επίκεντρο αυτό το πρόγραμμα μπορεί να οργανωθεί η συζήτηση σχετικά με τα μαθήματα και τους στόχους της ανθρωπιστικής αγωγής. Η διαπίστωση ότι στο πρόγραμμα αυτό έχουν προτεραιότητα τα λατινικά, ακολουθούν τα ελληνικά, τα γερμανικά (νέα γλώσσα, εθνική γλώσσα), μαθηματικά, μουσική, πρέπει να γίνει αντικείμενο συζήτησης. Μπορούν να τεθούν τα εξής ερωτήματα: Ποια θέση κατέχουν στο πρόγραμμα τα λατινικά και ελληνικά; Γιατί; Αριθμήστε τις επιστήμες που θα διδαχθεί ο μαθητής κατά τη διάρκεια των σπουδών του. Ποιοι είναι οι στόχοι της εκπαίδευσης αυτής; Όταν ο μαθητής τελειώσει τις σπουδές του θα θεωρείται καθολικός άνθρωπος; (Βλ. επόμενο παράθεμα)

- Στο **δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** αναφέρονται τα κυριότερα γνωρίσματα (πνευματικά, ψυχικά και σωματικά) του οικουμενικού ανθρώπου. Οι μαθητές είναι εύκολο να διαπιστώσουν το εύρος των γνώσεων και δραστηριοτήτων που πρέπει να έχει κάθε άνθρωπος για να χαρακτηρίζεται **οικουμενικός** σύμφωνα με τους ανθρωπιστές. Για καλύτερη αξιοποίηση να κληθούν οι μαθητές να ταξινομήσουν τις γνώσεις που πρέπει έχει ένας καθολικός άνθρωπος σύμφωνα με το κείμενο.

- Το **τρίτο πρόσθετο παράθεμα** αναφέρεται στην ηλιοκεντρική θεωρία του Κοπέρνικου. Ο Γαλιλαίος ολοκλήρωσε τη θεωρία του Κοπέρνικου και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι πλανήτες στρέφονται γύρω από τον ήλιο. Το 1616 η Ιερά Εξέταση καταδίκασε τον Γαλιλαίο, ο οποίος μπροστά στον κίνδυνο να καεί στην πυρά αναγκάστηκε να αποκηρύξει τη θεωρία του.

- Τα επόμενα **τρία πρόσθετα παραθέματα (τέταρτο, πέμπτο και έκτο)** επιβεβαιώνουν το χαρακτηρισμό του Λεονάρντο ντα Βίντσι ως του ιδανικού – καθολικού ανθρώπου της Αναγέννησης.

3. Εικονογραφικό υλικό στο β. μ.

- **Πρώτη εικόνα** *Τυπογραφείο*. Με αφορμή την εικόνα αυτή θα συζητηθεί η σημασία της εφεύρεσης της τυπογραφίας.

- Οι μαθητές θα κληθούν με ερωτήσεις, βασιζόμενες στο υπόμνημα του **χάρτη** *Η διάδοση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού*, να επισημάνουν τα στοιχεία που αφορούν τις εστίες και τη διάδοση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην τυπογραφία. Με τον τρόπο αυτό η διδασκαλία οδηγεί στη δημιουργία των απαραίτητων εποπτειών.

- Η **δεύτερη εικόνα** *Η Αφροδίτη του Ουρμπίνο*, αποτελεί αντιπροσωπευτικό έργο του αναγεννησιακού πνεύματος: γυμνό, αποθέωση της γυναικείας ομορφιάς, σύνδεση του ανθρώπου με τη φύση-περιβάλλον, μυθολογικό θέμα, επίδραση κλασικού προτύπου. Το θέμα του πίνακα είναι, βέβαια, μυθολογικό, προβάλλεται όμως το γυμνό μέσα από ένα καθημερινό σκηνικό: δύο υπηρέτριες που βγάζουν ρούχα από ένα σεντούκι, ένα κουλουριασμένο σκυλί και φυτά που προβάλλονται στο νυχτωμένο ουρανό. Οι λεπτομέρειες αυτές και η στοχαστική μορφή της Αφροδίτης, που κρατά μία ανθοδέσμη, δημιουργούν μια ζεστή και ποιητική ατμόσφαιρα.

• Η τεχνική της διαβάθμισης εφαρμόζεται αριστοτεχνικά από τον Λεονάρντο ντα Βίντσι στη Μόνα Λίζα (τρίτη εικόνα). Πράγματι, η αίσθηση μιας ελαφριάς ομίχλης, που είναι διάχυτη στον πίνακα, δημιουργεί ένα παιχνίδισμα του φωτός και προκαλεί μια εντύπωση γλυκύτητας, ποίησης και μυστηρίου. Για τον πίνακα της Μόνα Λίζα αποκαλυπτική είναι η περιγραφή του ιστορικού της Τέχνης, Γκόμπριτς: *Αυτό που μας εντυπωσιάζει αμέσως είναι η ζωντάνια της Μόνα Λίζα. Μοιάζει πράγματι σαν να μας κοιτάζει και να έχει δική της γνώμη. Σαν ζωντανό πλάσμα, φαίνεται κι αυτή να αλληλάζει μπροστά στα μάτια μας και να μοιάζει διαφορετική όποτε τη ξαναβλέπουμε. Ακόμη και σε φωτογραφίες του πίνακα έχουμε αυτή την περιέργη αίσθηση, αλλιά στο πρωτότυπο στο Μουσείο του Λούβρου, το έργο είναι σχεδόν απόκοσμο. Κάποτε η Μόνα Λίζα φαίνεται να μας κοροϊδεύει και κάποτε διακρίνουμε κατι σαν θλίψη στο χαμόγελο της [...] όποτε μας κοιτάζει η Μόνα Λίζα δεν είμαστε ποτέ σίγουροι για τη διάθεσή της. Η έκφρασή της μας διαφεύγει πάντα [...].*

E. H. Γκόμπριτς, *Ιστορία της Τέχνης*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994, σ. 227-228.

• Στην **τέταρτη εικόνα** Η δημιουργία του Αδάμ διακρίνουμε συγχρόνως όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τέχνης του Μιχαήλ Άγγελου: ανάγλυφη αναπαράσταση του σκηνικού (γλήυπτης), αριστουργηματική δόμηση του όλου σκηνικού και τοποθέτηση των προσώπων στο χώρο (αρχιτέκτονας), φαντασία, εκφραστικότητα, ευαισθησία (ποιητής), σύνθεση όλων των προηγούμενων σε ενιαίο σύνολο (ζωγράφος). Επιπλέον η κίνηση, το μέτρο, η ισορροπία, το γυμνό ανθρώπινο σώμα, η προοπτική, το θρησκευτικό θέμα αποτελούν έξοχο συνδυασμό της αρχαίας ελληνικής τέχνης και των αναγεννησιακών στοιχείων. Ο Γκόμπριτς επισημαίνει χαρακτηριστικά: *Ο τρόπος με τον οποίο ο Μιχαήλ Άγγελος κατόρθωσε να κάνει το άγγιγμα του θείκου χειριού κέντρο και οπτική εστία της εικόνας και το πώς μας έδωσε να καταλάβουμε την έννοια της παντοδυναμίας με την άνεση και της δύναμη της χειρονομίας της δημιουργίας είναι ένα από τα μεγαλύτερα θαύματα στην τέχνη.*

E. H. Γκόμπριτς, *Ιστορία της Τέχνης*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994, σ. 234.

• Στην **πέμπτη εικόνα** Ο γάμος της Παρθένου είναι εμφανή τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τέχνης του Ραφαήλ: το ανθρώπινο στοιχείο, η ευγένεια, το πνεύμα-θρησκευτικότητα (το όλο σκηνικό του γάμου και η στάση των προσώπων). Η αισθητική της προοπτικής, που είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των ζωγράφων της Αναγέννησης, εφαρμόζεται εδώ με αριστοτεχνικό τρόπο.

• Η *Ταφή του κόμης Οργκάθ (έκτη εικόνα)* φιλοτεχνήθηκε από τον Γκρέκο στο Τολέδο το 1586. Η σύνθεση χωρίζεται σε δύο ζώνες: κάτω γήινα και πάνω ουράνια δρώμενα. Οι φιγούρες έχουν τη χαρακτηριστική, για την τεχνολογία του καλλιτέχνη, επιμήκυνση του σώματος χωρίς στοιχεία επιτήδευσης και ωραιοποίησης, αφού η τέχνη του Ελ Γκρέκο είναι διαποτισμένη από το θρησκευτικό συναίσθημα, την πνευματικότητα και την ένταση (κληρονομιά από την ασκητική βυζαντινή τέχνη της Κρήτης). Ωστόσο, τα πρόσωπα των έργων του δεν είναι άμοιρα συναισθηματικής φόρτισης και ανθρώπινες ζεστασιάς. Να προσεχθούν οι αντιθέσεις που προκαλούνται με τους χρωματισμούς, ιδιαίτερα όμως με τη χρήση του φωτός και της σκιάς.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β.μ.

• **Πρώτη Ερώτηση:** Αποτελεί ευκαιρία για προβληματισμό πάνω σε ένα επίκαιρο θέμα, ο οποίος μπορεί να αρχίσει με μια ιστορική αναδρομή από την αρχαιότητα. Να συζητηθούν οι ποικίλες όψεις του φαινομένου: λογοτέχνης-καλλιτέχνης, κοινό, ο ρόλος του οργανωμένου κράτους και των κορηγών, οικονομικά συμφέροντα, πολιτιστικό επίπεδο, ποιότητα του παραγόμενου έργου, κ.ά.

• **Δεύτερη Ερώτηση:** Ο εκπαιδευτικός θα βοηθήσει τους μαθητές να προετοιμάσουν τη σχετική συζήτηση.

• **Σχέδιο Εργασίας:** Οι μαθητές θα αναζητήσουν και θα παρουσιάσουν πληροφοριακά στοιχεία για τη ζωή και το έργο καλλιτεχνών, λογοτεχνών και επιστημόνων τη επιλογής τους. Βλ. Εισαγωγή και επεξεργασία προηγούμενων σχεδίων.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. Βλ. Ενότητα 1. Ειδική Βιβλιογραφία 1-2.
2. Κ. Γιαννακόπουλος, *Βυζάντιο και Δύση, Η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στο Μεσαίωνα και στην Ιταλική Αναγέννηση (330-1600)*, μετ. Ε. Βαρουξάκη, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1985.
3. André Chastel, *Italie et Byzance*, Éditions des Fallois, Paris 1999.
  - Απαραίτητα βοηθήματα για την κατανόηση της πολιτισμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης.
4. Ν. G. Wilson, *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση, Ελληνικές Σπουδές κατά την Ιταλική Αναγέννηση*, μετ. Φ. Πρεβεδούρου – Γεωργίνη, εκδ. Νέα Σύνορα -Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1994.
  - Χρήσιμο βοήθημα για την περίοδο της Αναγέννησης και τη συμβολή των Ελλήνων λογίων σ' αυτήν.
5. Α. G. Debus, *Άνθρωπος και φύση στην Αναγέννηση*, μετ. Τ. Τσιαντούλιας, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.
  - Ανιχνεύονται οι ποικίλες επιδράσεις του Ανθρωπισμού στις επιστήμες.
8. Μ. Λαμπράκη – Πηλάκα, *Οι πραγματείες περί ζωγραφικής Αλμπέρτι και Λεονάρντο*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1988.
  - Σημαντικές πληροφορίες από δύο καλλιτέχνες και θεωρητικούς της Αναγέννησης για την τέχνη της εποχής τους.
9. Mandatori – Φυτράκη, *Μουσεία του Κόσμου*, Αθήνα 1969.
10. Fabbri – Μέλισσα, *Οι μεγάλοι ζωγράφοι*, Αθήνα 1971.
  - Εισαγωγή, Βιογραφικά και πληροφορίες για τους καλλιτέχνες, πλήρως εικονογραφικό υλικό.
11. Α. Χάουζερ, *Κοινωνική Ιστορία της Τέχνης*, μετ. Τ. Κονδύλης, εκδ. Κάλλβος, 1970.
  - Κοινωνιολογική οπτική και ένταξη της τέχνης στο ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον.
12. Giorgio Vasari, *Καλλιτέχνες της Αναγέννησης, εισαγωγή – μετάφραση - σχόλια* Στ. Λυδάκης, εκδ. Κανάκης, 1995.
  - Πληροφορίες από τον Vasari, ζωγράφο και αρχιτέκτονα της Αναγέννησης, για τους καλλιτέχνες της εποχής του.
13. Β. Βίντελμαντ – Χ. Χάιμσοεθ, *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*, μετ. Νίκος Σκουτερόπουλος, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, τ. Α-Β, Αθήνα 1986.
14. Ν. Μακιαβέλλι, *Ο Ηγεμόνας*, μετ. Ν. Καζαντζάκης, Γαλαξίας 1971.
15. Μισέλ ντε Μονταίν, *Δοκίμια, μετάφραση – εισαγωγή – σημειώσεις* Φ. Δ. Δρακονταειδής, Εστία, 1983.

3. Η θρησκευτική Μεταρρύθμιση

Διδακτικοί στόχοι

1. Να προσδιορίσουν τα αίτια της Θρησκευτικής Μεταρρύθμισης και τη συμβολή του ανθρωπιστικού κινήματος στην εκδήλωσή της.
2. Να πληροφορηθούν για περιεχόμενό της, τους κυριότερους εκπροσώπους της και τη διάδοσή της.
3. Να γνωρίσουν την αντίδραση της Καθολικής Εκκλησίας στο κίνημα της Μεταρρύθμισης.
4. Να εκτιμήσουν τις άμεσες και τις μακροπρόθεσμες συνέπειές της για την ευρωπαϊκή ιστορία.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η ενότητα αυτή είναι σημαντική για τη διαμόρφωση του θρησκευτικού χάρτη της Ευρώπης και για τις εξελίξεις που θα επακολουθήσουν.

- Ως **αφόρμηση** θα χρησιμοποιηθούν το παράθεμα *Η ηθική παρακμή του κλήρου* του Έρασμου και ο πίνακας *Το πλοίο των τρελών*. Με το παράθεμα οι μαθητές εισάγονται στην ηθική κρίση στην οποία βρίσκεται η Καθολική Εκκλησία, ενώ με τον πίνακα κατανοούν την κατάσταση σύγχυσης στην οποία βρίσκονται οι χριστιανοί.

- Με την **αφόρμηση** ο διδάσκων έχει ήδη αρχίσει τη συζήτηση του **πρώτου διδακτικού στόχου**. Για τη σφαιρική επεξεργασία του ζητήματος της κρίσης στην Καθολική Εκκλησία και την εγκατάλειψη των χριστιανών στην τύχη τους θα αξιοποιηθεί και το **πρώτο πρόσθετο παράθεμα** (*Το πνευματικό και ψυχολογικό πρόβλημα στα τέλη του Μεσαίωνα*). Η συζήτηση για το ρόλο των ανθρωπιστών θα γίνει με την ανάκληση της προηγούμενης σχετικής γνώσης (Βλ. Αναγέννηση και Ανθρωπισμό)

- Ο **δεύτερος στόχος** θα συζητηθεί με επίκεντρο το αντίστοιχο υποστηρικτικό υλικό στο β. μ και στο β. κ. (*Η ρήξη με την Καθολική Εκκλησία, Βασική θέση της διδασκαλίας του Λουθήρου, Το εσωτερικό ενός καθολικού ναού, Το εσωτερικό ενός καθιναϊκού ναού, Δόγμα και Λατρεία Καθολικών και Προτεσταντών, Να προσέξουν οι χριστιανοί, Ιωάννης Καλθίνος*). Η έμφαση θα δοθεί στη μεταρρυθμιστική κίνηση του Λουθήρου στη Γερμανία και ακολούθως θα γίνει αναφορά στις παραλλήλες του Προτεσταντισμού.

- Με αφετηρία την εκθρική στάση του αυτοκράτορα της Γερμανίας και του βασιλιά της Γαλλίας, θα αρχίσει η συζήτηση για τις αντιδράσεις της Καθολικής Εκκλησίας (**τρίτος διδακτικός στόχος**). Σημείο αναφοράς είναι τα σχετικά παραθέματα (*Τα μέτρα της Καθολικής Εκκλησίας κατά της Μεταρρύθμισης*), που πρέπει να σχολιαστούν και να ερμηνευθούν.

- Όσον αφορά τον **τέταρτο διδακτικό στόχο**, ο μαθητής θα κατανοήσει και θα εμπεδώσει καλύτερα τις συνέπειες της Μεταρρύθμισης, αν με αφετηρία το σχετικό χάρτη προβληματιστούν και καταλήξουν σε συμπεράσματα σχετικά με το τέλος της πνευματικής ενότητας της Ευρώπης ως απόρροιας της Μεταρρύθμισης και τις επιδράσεις του μεταρρυθμιστικού κινήματος στην κοινωνία και στο άτομο.

Πρόσθετα παραθέματα

1. Το πνευματικό και ψυχολογικό πρόβλημα στα τέλη του Μεσαίωνα

Οι τελευταίες εκδηλώσεις της γοτθικής εποχής κυριαρχούνται, η μια πίσω από την άλλη και με μια αδιάκοπη κίνηση, από την έμμονη σκέψη του θανάτου και της τρέλλας [...] Είναι τα λαικά πανηγύρια γύρω από θεάματα που δίνονταν από συλλόγους των τρελών, όπως το Γαλάζιο Καράβι στη Φλάνδρα. Είναι όλη η εικονογραφία που πιάνει από το *Πλοίο των Τρελών* του Bosch ως τον Breughel και την τρελή Μαργκό. Είναι επίσης τα λόγια κείμενα, τα έργα της φιλοσοφίας και της ηθολογικής κριτικής, όπως η *Stultifera Navis* του Brandt ή το *Μωρίς Εγκώμιον* του Έρασμου [...] Ουσιαστικά η τρέλλα δοκιμάζεται στην ελεύθερή της κατάσταση. Κυκλοφορεί, αποτελεί μέρος του κοινού σκην-

νικού και της κοινής γλώσσας, είναι για τον καθένα μια καθημερινή εμπειρία, που πιο πολύ γυρεύουν να την εξυμνήσουν παρά να την δαμάσουν [...].

Από την Ιστορία της Τρέλλας του Μισέλ Φουκώ, στο Εράσμου Μωρίας Εγκώμιον, μετάφραση Στρατή Τσίρκα, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα 1970, σ. 22,23.

2. Ιωάννης Καθβίνος (1509-1564)

Γεννήθηκε στη Γαλλία, σπούδασε νομικά, φιλοσοφία και θεολογία. Το 1528 αναγορεύθηκε διδάκτορας και από το 1531 στράφηκε προς τη Μεταρρύθμιση. Αναγκάστηκε όμως λόγω των ιδεών του να εγκαταλείψει το Παρίσι και να μεταβεί στη Βασιλεία της Ελβετίας και στη συνέχεια να εγκατασταθεί στη Γενεύη (1537), η οποία έγινε το επίκεντρο του Καθβινισμού. Το έργο του «Χριστιανική Διδασκαλία» (1536) αποτελεί την πληρέστερη έκφραση του Καθβινισμού.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

- Το **πρώτο παράθεμα** είναι απόσπασμα από το έργο *Μωρίας Εγκώμιο* του Εράσμου, όπου ο συγγραφέας μέμφεται τον ανώτερο κληήρο για πλήρη αποξένωσή του από την αποστολή του. Παράλληλα, προσδιορίζει τις αρετές και τις υποχρεώσεις που πρέπει να έχουν οι εκκλησιαστικοί άρχοντες για να είναι αντάξιοι της θέσης και της αποστολής τους.

- Με βάση το **δεύτερο παράθεμα** *Η ρήξη με την Καθολική Εκκλησία* οι μαθητές θα επισημάνουν το βασικό σημείο διαφωνίας του Λουθήρου με την Καθολική Εκκλησία. Ο Λούθηρος έρχεται σε ευθεία ρήξη με τον πάπα, γιατί καταδικάζει την πρακτική των συγχωροχαρτιών και υποστηρίζει ότι αρκεί μόνο η ειλικρινής μετάνοια για την άφεση των αμαρτιών. Στο πλαίσιο της συζήτησης πρέπει να μνημονευθεί ότι ο πάπας Λέων Ι' προκειμένου, το 1515, να συγκεντρώσει χρήματα για την αποπεράτωση του ναού του αγίου Πέτρου στη Ρώμη, έδωσε την άδεια για μαζική έκδοση και πώληση εγγράφων άφεσης αμαρτιών. Ο προκλητικός τρόπος διάθεσης των εγγράφων αυτών από τον μοναχό Τέντζελ και η διακήρυξή του ότι *μόλις ακουστεί ο ήχος από τα χρήματα που πληρώνονται για το συγχωροχάρτι, οι ψυχές μεταπηδούν από το καθαρτήριο στον παράδεισο*, προκάλεσε την αγανάκτηση του Λουθήρου.

- Το **τρίτο παράθεμα** αναφέρεται στη Βασική θέση της διδασκαλίας του Λουθήρου και το **τέταρτο** περιλαμβάνει *Τα μέτρα της Καθολικής Εκκλησίας κατά της Μεταρρύθμισης*.

2. Πρόσθετα παραθέματα

- Το **πρώτο πρόσθετο παράθεμα** αναφέρεται στο *πνευματικό και ψυχολογικό πρόβλημα στα τέλη του Μεσαίωνα*. Η περίοδος της *Αναγέννησης* είναι μεταβατική και οι άνθρωποι, όταν αντιμετωπίζουν νέες καταστάσεις, άγνωστες σ' αυτούς, αισθάνονται φόβο και αγωνία για το μέλλον. Έτσι, η θρησκοληψία και οι δεισιδαιμονίες έβρισκαν πρόσφορο έδαφος για να κυριεύσουν τον άνθρωπο και να του προκαλέσουν πνευματική σύγχυση.

- Το **δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** (Ιωάννης Καθβίνος) θα αξιοποιηθεί κατά τη συζήτηση των αντίστοιχων θεμάτων.

3. Εικονογραφικό υλικό

- Η **πρώτη εικόνα** *Το πλοίο των τρελών* είναι πίνακας του Μπος. Πρόκειται για αλληγορία εποχής, αλληγορία για τους χριστιανούς που βρίσκονται σε πνευματική σύγχυση. Το θέμα της παραφροσύνης είναι μοτίβο συνηθισμένο τον 15ο αι., ιδιαίτερα στη λογοτεχνία και συνδέεται με τη διαφθορά του κληήρου. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην εικόνα φαίνεται να πρωταγωνιστούν ένας μοναχός και μια μοναχή. Για την αξιοποίηση της εικόνας αυτής βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας.

- Με τις **επόμενες δύο εικόνες (δεύτερη και τρίτη)** (*Το εσωτερικό ενός καθολικού ναού και Το*

εσωτερικό ενός καθιηνικού ναού) συγκρίνεται ο διάκοσμος των δύο λατρευτικών χώρων. Οι μαθητές είναι εύκολο με βάση το σχετικό πίνακα να εξηγήσουν τις διαφορές.

• Ο πίνακας *Δόγμα και Λατρεία Καθολικών και Προτεσταντών* παρουσιάζει με ευσύνοπτο τρόπο τις διαφορές του καθολικού δόγματος από το προτεσταντικό. Ο διδάσκων και οι μαθητές μπορούν να καταφεύγουν στον πίνακα αυτό για να επιλύουν τις απορίες τους και για να διευκολύνονται στις απαντήσεις των σχετικών ερωτήσεων.

• Με προσεκτική ανάγνωση του *χάρτη* οι μαθητές μπορούν να εντοπίσουν τις περιοχές, όπου επικράτησε καθεμιά από τις Εκκλησίες. Έτσι, η χριστιανική Ευρώπη εμφανίζεται διαιρεμένη σε τρεις Εκκλησίες (δόγματα): την καθολική, την προτεσταντική (με τις διαφοροποιήσεις της) και την ορθόδοξη.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

• Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β.μ.

• **Πρώτη Ερώτηση:** Βλ. Αφήγηση, Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του. Τα μέτρα που έλαβε η Εκκλησία είχαν χαρακτήρα:

Θρησκευτικό: αντιπαράθεση με τον προτεσταντισμό σε δογματικό επίπεδο, δογματική αποσαφήνιση

Πολιτικό: στρατηγική, αναδίπλωση και αντεπίθεση, κατασταλτικά μέτρα και ανανέωση, συνέδριο (παράβ. συνέδρια πολιτικών κομμάτων), επικοινωνιακή τακτική (ευαισθησία των πιστών, πομπώδεις τελετές).

Κοινωνικό: Αποκατάσταση του ηθικού κύρους της Εκκλησίας, προβολή του κοινωνικού της έργου

Αισθητικό: Μπαρόκ, διάκοσμος ναών, ζωγραφικοί πίνακες, εικόνες.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. Βλ. Ενότητα 1. Ειδική Βιβλιογραφία 1-2.

2. O. Christin, *Les Reformes, Luther, Calvin et les protestants*, Decouvertes –Gallimard, 1995.

- Πρόκειται για συνθετική εργασία που εξετάζει σε βάθος την περίοδο της Μεταρρύθμισης.

3. Denis Crouzet, *Les Guerriers de Dieu, La violence au temps des troubles de Religion, vers 1525-vers 1610*, T. 1-2, Champ Vallon, 1990.

- Μια εκτενής μελέτη για την περίοδο της Μεταρρύθμισης με άξονα τη βία της θρησκευτικής διαμάχης.

4. Euan Cameron, *The European Reformation*, Clarendon Press-Oxford, 1991.

- Ενδιαφέρουσα μελέτη για τη Μεταρρύθμιση με κριτική προσέγγιση.

4. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις από το 15ο ως το 18ο αι.

• Η ενότητα αυτή θα διδαχθεί σε δύο διδακτικές ώρες. Η πρώτη θα περιλαμβάνει τις υποενότητες μέχρι και Αγγλία, και η δεύτερη το υπόλοιπο μέρος.

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν οι μαθητές τις πολιτικές εξελίξεις
- Να πληροφορηθούν για τις δημογραφικές και οικονομικές μεταβολές
- Να κατανοήσουν τη δομή της κοινωνίας

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Οι δύο πόλοι του φεουδαρχικού συστήματος στη Δύση, οι ευγενείς και η Καθολική Εκκλησία,

είχαν ήδη αρχίσει να κλονίζονται από το τέλος του Μεσαίωνα. Το κάρριο πλήγμα στο σύστημα αυτό, όπως έχουμε δει, δόθηκε με τις ανατροπές των Ανακαλύψεων, της Αναγέννησης και τη Μεταρρύθμιση. Τώρα, εμφανίζεται ένα πολιτικό σύστημα, οι εθνικές μοναρχίες, στο όνομα της οποί-ας οι ηγεμόνες θα δικαιολογούν κάθε πράξη τους.

• Ως **αφόρμηση** θα χρησιμοποιηθεί το παράθεμα *Η φρίκη του πολέμου*. Ο τριακονταετής πόλεμος, με κυριότερα χαρακτηριστικά τις λεηλασίες, τις πυρπολήσεις και τις σφαγές αμάχων από τους άτακτους μισθοφόρους κάθε αντιμαχόμενης πλευράς, θεωρείται ως ένας από τους πλέον καταστρεπτικούς ευρωπαϊκούς πολέμους. Η ιδιαίτερη βαρβαρότητα της σύρραξης αυτής οφείλεται στην έλλειψη οποιασδήποτε ιδεολογίας των ηγετών της και πολύ περισσότερο των μισθοφόρων στρατιωτών. Ήταν μια σύγκρουση πολιτικών σκοπιμοτήτων.

Από πολιτική άποψη ο τριακονταετής πόλεμος αποτελεί την τελευταία προσπάθεια του Καρόλου Ε' για αναβίωση ενός οικουμενικού κράτους. Η Συνθήκη της Βεσφαλίας (1648) επισφραγίζει την αποτυχία του Γερμανού αυτοκράτορα και ταυτόχρονα σηματοδοτεί το τέλος της πολιτικής ενότητας της Ευρώπης. Η Γαλλία και η Σουηδία, οι δύο κύριοι νικητές και εγγυητές της ευρωπαϊκής ισορροπίας, προσπαθούν να εκμεταλλευτούν τα πλεονεκτήματα που τους δίνει η νέα συγκυρία. Ειδικότερα, η Γαλλία με απόλυτο μονάρχη το Λουδοβίκο ΙΔ' επιζητεί να εξασφαλίσει την κυριαρχία της στην Ευρώπη, γεγονός που δημιουργεί νέες εντάσεις.

• Συμπερασματικά, η σύγκρουση αυτή φαινομενικά μόνο είχε θρησκευτικό χαρακτήρα, ουσιαστικά συνιστούσε μια γενικευμένη τάση των αναδυόμενων κρατών-εθνών να ισχυροποιηθούν και των ηγεμόνων τους να περιβληθούν με απόλυτη εξουσία (**πρώτος διδακτικός στόχος**). Η θρησκευτική πολιτική των κρατών και των ηγεμόνων δεν καθορίζεται ουσιαστικά από θρησκευτικούς λόγους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Γαλλία, που ενώ στο εσωτερικό ήταν απηνής διώκτης των προτεσταντών, στον πόλεμο αυτό συμπαρατάχθηκε με το προτεσταντικό στρατόπεδο!

Οι πολιτικές εξελίξεις στην Ευρώπη που διέπονται από την παραπάνω δυναμική γίνονται ολοένα πιο πολύπλοκες, καθώς παρεμβαίνουν και άλλοι παράγοντες: οι αποικίες και η Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Οι ανταγωνισμός μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών εκτείνεται και στο χώρο των αποικιών. Ήταν φυσικό λοιπόν, αφού η οικονομική ανάπτυξη και η ισχύς των μητροπόλεων βρίσκονταν σε συνάρτηση με το μέγεθος και την έκταση των αποικιών, χώρες, όπως η Αγγλία, η Γαλλία και η Ολλανδία, να επιδοθούν σ' ένα οξύ ανταγωνισμό μεταξύ τους. Οι πολεμικές συγκρούσεις περιορισμένες ή και ευρύτερης κλίμακας ως εκδήλωση αυτού του ανταγωνισμού βρίσκουν την πιο τέλεια έκφρασή τους στην αντιπαράθεση Αγγλίας-Γαλλίας, αφού οι δύο αυτές χώρες πρωταγωνίστησαν σε όλους σχεδόν τους ευρωπαϊκούς πολέμους του 18^{ου} αιώνα.

Εκτός από τις αποικίες, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αρχίζει να διαδραματίζει ρόλο στις ευρωπαϊκές υποθέσεις αρχικά ως απειλή και στη συνέχεια ως χώρα πρόσφορη για οικονομική εκμετάλλευση. Οι **διομοιογήσεις** έδιναν τη δυνατότητα στις ευρωπαϊκές χώρες να εισάγουν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία φθηνές πρώτες ύλες (βαμβάκι, μετάξι και άλλα) για τη βιομηχανία τους και σε αντάλλαγμα να εξάγουν βιομηχανικά είδη (υφάσματα, είδη μεταλλουργίας και άλλα).

Η οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική συγκυρία της μεταμεσαιωνικής Ευρώπης, όπως την περιγράψαμε παραπάνω, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την άνοδο της απολυταρχίας στην Ευρώπη. Αν και η γαλλική μοναρχία αποτελεί το πρότυπο, δεν έλειπαν και οι παραλλαγές του πολιτικού αυτού συστήματος καθώς η αντίθετη τάση περιορισμού της βασιλικής εξουσίας, όπως είναι η περίπτωση της Αγγλίας. Το θέμα αυτό θα συζητηθεί με την αξιοποίηση του σχετικού υποστηρικτικού υλικού (*Ο βασιλιάς, αντιπρόσωπος του Θεού- Λαός, ο μόνος κυρίαρχος, Το Αγγλικό Κοινοβούλιο και τα*

πρόσθετα παραθέματα Οι πολιτικές ιδέες του Λουδοβίκου ΙΔ' και Οι πολιτικές ιδέες του Ιακώβου Α', βασιλιά της Αγγλίας (1603-1625). Η επεξεργασία θα γίνει κατά ζεύγη: απόψεις θεωρητικών (Μποσσού και Λοκ), σύμβολα (μετάλλιο-κοινοβούλιο), θέσεις ενός Γάλλου και ενός Άγγλου μονάρχη.

Με επίκεντρο τα παραθέματα *Ο Νόμος περί Προσωπικής Ασφάλειας και Διακήρυξη των Δικαιωμάτων* θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην πορεία προς την κατάκτηση των πολιτικών ελευθεριών και την εδραίωση κοινοβουλευτισμού στην Αγγλία.

• Με αφετηρία το γράφημα *Ο πληθυσμός της Ευρώπης: 1730-1800* θα αρχίσει η συζήτηση για τη δημογραφική εξέλιξη, η οποία εξαρτάται από μια σειρά **θετικών ή αρνητικών παραγόντων: οικονομικών** (πλουτοπαραγωγικές πηγές, τρόφιμα, τιμές), **συγκυριακών** (θεομηνίες, επιδημίες, κλιματολογικές συνθήκες), **πολιτικών** (εσωτερική και εξωτερική πολιτική, εμφύλιοι ή εξωτερικοί πόλεμοι, εξεγέρσεις, ειρηνική περίοδος), **κοινωνικών** (κοινωνικές τάξεις, κοινωνική ειρήνη ή αντιπαράθεση και σύγκρουση) και **πολιτισμικών** (επιστήμη, ιατρική περίθαλψη). Πρέπει να σημειωθεί ότι τα δημογραφικά δεδομένα επηρεάζουν με τη σειρά τους άμεσα ή έμμεσα το σύνολο σχεδόν από τους παραπάνω παράγοντες

Η αύξηση του πληθυσμού κατά το 18^ο αιώνα οφείλεται στη συγκυρία θετικών, κυρίως οικονομικών, παραγόντων. Έτσι, με την επεξεργασία της ενότητας αυτής, που λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των διδακτικών στόχων, έχουμε ήδη αρχίσει τη συζήτηση του **δεύτερου διδακτικού στόχου, των οικονομικών δηλ. εξελίξεων.**

Οι μαθητές, με τη βοήθεια του διδάσκοντος, αφού ανακαλέσουν την προηγούμενη σχετική μάθηση για τις συνέπειες των Ανακαλύψεων, στη συνέχεια θα εξετάσουν τις εξελίξεις στους επιμέρους τομείς της οικονομίας μέχρι το 18ο αιώνα με βάση το αντίστοιχο υποστηρικτικό υλικό (Το μεγάλο εμπόριο το 18ο αιώνα, Με πυρακτωμένο σίδηρο). Θα καταβληθεί προσπάθεια, ώστε οι μαθητές να σχηματίσουν μια σαφή εικόνα των οικονομικών μεταβολών από το 15^ο μέχρι και το 18^ο αιώνα. Έμφαση θα δοθεί στο χαρακτήρα του εμπορίου, στο τριγωνικό εμπόριο, στον προστατευτισμό και στο αίτημα για ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα, στο Διαφωτισμό και στη Βιομηχανική Επανάσταση. Πρέπει ο διδάσκων να έχει υπόψη του ότι με τα τρία τελευταία θέματα θα ασχοληθούν οι μαθητές επισταμένως τον επόμενο χρόνο, στην Ιστορία της Γ' Γυμνασίου, και γι' αυτό δε θα υπεισέλθει σε λεπτομέρειες.

Το τριγωνικό εμπόριο είναι γνωστό ήδη στους μαθητές από την περίοδο των Ανακαλύψεων. Τους επόμενους, όμως, αιώνες το δουλεμπόριο οργανώθηκε σε πιο συστηματική βάση και αποτέλεσε άλλη μια μελανή σελίδα στην ιστορία της ανθρωπότητας για χάρη του κέρδους.

• Με αφετηρία το παράθεμα *Ο οικονομικός προγραμματισμός ενός αγροτικού εργάτη* θα ξεκινήσει ο προβληματισμός για την κοινωνία της εποχής (**τρίτος διδακτικός στόχος**). Ο διδάσκων με κατάλληλες ερωτήσεις θα δώσει τη δυνατότητα στους μαθητές να κατανοήσουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν οι κοινωνικές τάξεις της εποχής που εξετάζουμε. Μπορεί να διαβαστεί στην τάξη και ένα απόσπασμα από την κωμωδία του Μολιέρου (Jean-Baptiste Poqueli, γνωστός ως Molière, 1622-1673) *Ο Αρχοντοχωριάτης*, όπου ο συγγραφέας διακωμωδεί την ανερχόμενη αστική τάξη της εποχής του.

Πρόσθετα παραθέματα

1. Οι πολιτικές ιδέες του Λουδοβίκου ΙΔ'

Όλη η δύναμη, όλη η εξουσία βρίσκεται στα χέρια του βασιλιά.

Ό,τι υπάρχει στα όρια της επικράτειάς μας, οτιδήποτε και να είναι αυτό, μας ανήκει.

Η βούληση του Θεού είναι ότι όποιος γεννήθηκε στην επικράτειά μας οφείλει να υπακούει τυφλά χωρίς καμιά διαφωνία.

Πρέπει να γίνει συνείδηση ότι, όσο κακός και αν είναι ένας ηγεμόνας, η επανάσταση των υπηκόων του είναι εγκληματική πράξη.

Αποσπάσματα από τα Απομνημονεύματα του Λουδοβίκου ΙΔ' για τη διαπαιδαγώγηση του διαδόχου.
Παρίσι, Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας

2. Οι πολιτικές ιδέες του Ιακώβου Α', βασιλιά της Αγγλίας (1603-1625)

Ο Θεός έχει την εξουσία να δημιουργεί και να καταστρέφει, να πράττει ή να μην πράττει σύμφωνα με την επιθυμία του, να δίνει ζωή ή θάνατο, να κρίνει όλο τον κόσμο χωρίς να δίνει λογαριασμό σε κανένα. Οι βασιλείς κατέχουν παρόμοια εξουσία [...] Μπορούν να ανεβάζουν ή να κατεβάζουν, να προσφέρουν κατά βούληση τη ζωή ή το θάνατο, να κρίνουν όλους τους υπηκόους τους χωρίς να είναι υποχρεωμένοι να δώσουν λογαριασμό σε κανένα παρά μόνο στο Θεό.

Απόσπασμα από τον Εναρκτήριο λόγο του βασιλιά της Αγγλίας στο Κοινοβούλιο, 1609, στο: EuroDocs Weaver: Richard Hacken, European Studies Bibliographer, Harold B. Lee Library, Brigham Young University, Provo, Utah, USA.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

- Το πρώτο παράθεμα *Η φρίκη του πολέμου* αποτελεί επεισόδιο μιας τραγικής βιωματικής εμπειρίας ενός ανθρώπου που έζησε τον Τριακονταετή Πόλεμο. Η ρεαλιστική περιγραφή και οι λεπτομέρειες επιβεβαιώνουν το έσχατο όριο βαρβαρότητας στο οποίο βρέθηκε η Ευρώπη κατά την αιματηρή αυτή αναμέτρηση.

- Το τρίτο και το τέταρτο παράθεμα (*Ο βασιλιάς, αντιπρόσωπος του Θεού και Λαός, ο μόνος κυρίαρχος*) είναι αποσπάσματα από θεωρητικά κείμενα της εποχής, που αντικατοπτρίζουν την ιδεολογία των συγγραφέων.

Ο Μποσுவέ (1627-1704), Γάλλος κληρικός, συγγραφέας και ιεροκήρυκας, υπερασπίστηκε την πολιτική του Λουδοβίκου ΙΔ' και διετέλεσε παιδαγωγός του διαδόχου του γαλλικού θρόνου. Υπήρξε φανατικός πολέμιος των Γάλλων προτεσταντών και επικρότησε την ανάκληση (1685) του Διατάγματος της Νάντης. Στο κείμενό του είναι φανερή η θεοκρατική αντίληψη για την εξουσία. Μέσα από μια σοφιστική συλλογιστική καταλήγει στο επιθυμητό γι' αυτόν συμπέρασμα, ότι δηλ. δεν επιτρέπεται οποιαδήποτε ενέργεια εναντίον του από το λαό, αφού ο μονάρχης είναι αντιπρόσωπος του Θεού επί της γης και επομένως λογοδοτεί μόνο σ' αυτόν.

Ο Λοκ (1632-1704) θεμελίωσε φιλοσοφικά τον πολιτικό φιλελευθερισμό. Σύμφωνα με τη θεωρία του ο άνθρωπος έχει τρία αναφαίρετα φυσικά δικαιώματα: ζωής, ελευθερία, περιουσίας. Οι άνθρωποι συγκροτώντας κοινωνία αναθέτουν σε έναν ηγεμόνα / σε μία κυβέρνηση την προστασία αυτών των δικαιωμάτων. Έτσι, συνάπτεται μεταξύ του ηγεμόνα και του λαού ένα είδος συμφωνίας, ένα **κοινωνικό συμβόλαιο**. Η ανώτατη, όμως, εξουσία εξακολουθεί να πηγάζει από το λαό. Αυτό σημαίνει ότι ο λαός νομιμοποιείται να αντικαταστήσει τον ηγεμόνα σε περίπτωση που αθετήσει τους όρους του συμβολαίου. Με τον τρόπο αυτό αναγνωρίζεται το δικαίωμα αντίστασης και επανάστασης των λαών εναντίον τυραννικών κυβερνήσεων. Οι παραπάνω απόψεις του Λοκ, που εκφράζονται και στο συγκεκριμένο παράθεμα, άσκησαν σημαντική επίδραση στην εποχή τους και έχουν διαχρονικό και πανανθρώπινο χαρακτήρα.

- Το πέμπτο παράθεμα αποτελεί απόσπασμα από το *Νόμο περί Προσωπικής Ασφάλειας*, με τον οποίο θεμελιώνονται οι ατομικές ελευθερίες. Ο νόμος αυτός συνιστούσε μια επαναστατική κατάκτηση για την εποχή, αν αναλογιστούμε το μέγεθος της αυθαιρεσίας που κυριαρχούσε παντού. Πράγματι, την εποχή αυτή σε ολόκληρη την Ευρώπη ο ηγεμόνας, οι αντιπρόσωποί του και γενικά οι αρχές είχαν τη δυνατότητα να συλλομβάνουν αυθαίρετα οποιοδήποτε άτομο χωρίς καμιά δικαιολογία και

να το φυλακίζουν για όσο καιρό επιθυμούσαν. Αντιλαμβάνεται κανείς την πρόοδο που συντελείται με το νόμο αυτό, αφού ο κρατούμενος πρέπει εντός τριών ημερών ή να αφεθεί ελεύθερος από την αρχή που τον συνέλαβε ή να προσαχθεί σε δικαστήριο το οποίο θα αποφασίσει για τα περαιτέρω (αν είναι ένοχος ή όχι, αν θα συνεχιστεί η κράτησή του ή όχι, αν θα πληρώσει εγγύηση και άλλα).

Σήμερα (στην Ελλάδα) το *δικαίωμα της προσωπικής ασφάλειας* κατοχυρώνεται με το άρθρο 6 του Συντάγματος (1975). Σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου αυτού κανένας δε συλλαμβάνεται ούτε φυλακίζεται χωρίς αιτιολογημένο δικαστικό ένταλμα, που πρέπει να επιδοθεί τη στιγμή της σύλληψης ή της προφυλάκισης. Εξαιρούνται τα επ' αυτοφώρω εγκλήματα (συλλαμβάνεται χωρίς ένταλμα). Όμως αυτός που συνελήφθη επ' αυτοφώρω ή με ένταλμα προσάγεται στον αρμόδιο ανακριτή εντός είκοσι τεσσάρων ωρών, ο οποίος οφείλει εντός τριών ημερών ή να τον αφήσει ελεύθερο ή να εκδώσει ένταλμα φυλάκισής του. Για περισσότερες λεπτομέρειες να διαβαστεί και να εξηγηθεί στους μαθητές το άρθρο αυτό.

- Η *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων* (1689) αποτελεί πολιτειακό κείμενο (συνταγματικό), αφού καθορίζει βασικούς κανόνες λειτουργίας του αγγλικού πολιτεύματος (**πέμπτο παράθεμα**) και καθιερώνει την αρχή της διάκρισης των εξουσιών (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική). Τα άρθρα που περιλαμβάνονται στο παράθεμα προσδιορίζουν ότι το όργανο που ασκεί τη νομοθετική εξουσία είναι το **κοινοβούλιο (βουλή)**. Συνεπώς, ο βασιλιάς δεν έχει το δικαίωμα να εκδίδει, να αναστέλλει, να ακυρώνει και να εφαρμόζει νόμους χωρίς τη συγκατάθεση του κοινοβουλίου. Οι βασιλικές (και γενικότερα οι κρατικές) δαπάνες εγκρίνονται από το κοινοβούλιο. Τέλος, κατοχυρώνονται η ελευθερία εκλογής και το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης της γνώμης των βουλευτών. Παρόμοιες διατάξεις ισχύουν και σήμερα. Στο Σύνταγμά μας, τα άρθρα 51- 80 αναφέρονται στη Βουλή. Ιδιαίτερα να προσεχθούν τα άρθρα 51 (εκλογή βουλευτών), 61 (ελευθερία γνώμης των βουλευτών), 72 (νομοθετικό έργο, ψήφισα προϋπολογισμού).

- Στο **έβδομο παράθεμα** *Με πυρακτωμένο σίδερο περιγράφεται η απάνθρωπη μεταχείριση μαύρων σκλάβων στο πλοίο του τριγωνικού εμπορίου, που ονομάστηκε έτσι, γιατί διεξαγόταν σε τρεις φάσεις: Τα πλοία απέπλεαν από ευρωπαϊκά λιμάνια με προορισμό την Αφρική (τα εμπορεία της Ακτής των Σκλάβων στον Κόλπο της Γουϊνέας), μεταφέροντας βιομηχανικά, κυρίως, προϊόντα (υφαντουργικά, μεταλλουργικά οινόπνευματώδη, χάντρες και άλλα), όπου οι Ευρωπαίοι τα ανταλλάζαν με σκλάβους. Στη συνέχεια κατευθύνονταν προς την Αμερική, από όπου μετά την ανταλλαγή των σκλάβων με προϊόντα του Νέου Κόσμου επέστρεφαν στην Ευρώπη. Σήμερα, το δουλεμπόριο έχει προ πολλού καταργηθεί επίσημα διεθνώς. Στην ουσία όμως υφίσταται, όπως καθημερινά μας πληροφορούν τα Μέσα Ενημέρωσης, με τη μορφή εκμετάλλευσης ανθρώπων που αναζητούν μια καλύτερη τύχη και, κυρίως, γυναικών και παιδιών.*

- Η *βασιλική δεκάτη* (1707) αποτελεί οικονομική έκθεση του Σεμπαστιάν Βωμπάν (Sebastian Vauban 1633-1707), μηχανικού και στρατάρχη του Λουδοβίκου ΙΔ'. Στο απόσπασμα του παραθέματος διαπιστώνεται και επίσημα η οικονομική ανέχεια μιας μερίδας του πληθυσμού.

2. Πρόσθετα παραθέματα

- Τα **δύο πρόσθετα παραθέματα** αντανakλούν τις απολυταρχικές απόψεις ενός Γάλλου και ενός Άγγλου βασιλιά. Οι μαθητές με βάση αυτά τα δύο κείμενα μπορούν να απαριθμήσουν τα χαρακτηριστικά της απόλυτης μοναρχίας και να επισημάνουν την επιχειρηματολογία με την οποία στήριζαν τις θέσεις τους οι μονάρχες.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Πρώτη εικόνα** *Το Αγγλικό Κοινοβούλιο συνεδριάζει*. Να αντιπαρατεθούν η αλαζονεία του απόλυτου μονάρχη με τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Να συνδυαστούν με τα σχετικά παραθέματα.

- Το **γράφημα** δείχνει την εξέλιξη του πληθυσμού της Ευρώπης το 18ο αιώνα. Η ανοδική καμπύλη του γραφήματος υποδηλώνει την αύξηση του πληθυσμού.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

• Οι πρώτες δύο ερωτήσεις αφορούν το πρώτο παράθεμα *Η φρίκη του πολέμου*. Τα θύματα του πολέμου είναι συνήθως οι άμαχοι, όπως συμβαίνει και στη συγκεκριμένη περίπτωση. Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• Για την επόμενη ερώτηση που αναφέρεται στο παράθεμα *Ο βασιλιάς, αντιπρόσωπος του Θεού*, βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• Για τις ερωτήσεις που αφορούν το απόσπασμα *Λαός, ο μόνος κυρίαρχος* από το Λοκ, βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του. Είναι φανερό ότι το πολιτικό κλίμα της Αγγλίας (επανάσταση του Κρόμβελ, Ένδοξη Επανάσταση) έχει επηρεάσει τον Λοκ.

• Για τις ερωτήσεις που αφορούν τα δύο πολιτειακά κείμενα της Αγγλίας (*Νόμος περί Προσωπικής Ασφάλειας και Διακήρυξη των Δικαιωμάτων*), βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• Η ερώτηση στη ρεζάντα του γραφήματος για τον πληθυσμό της Ευρώπης είναι εύκολο να απαντηθεί από τα υπάρχοντα δεδομένα. Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• Για την ερώτηση που αναφέρεται στο παράθεμα *Με πυρακτωμένο σίδερο*, βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• Η καθημερινή ζωή του ευγενή και του εργάτη κινείται σε δύο αντίθετα άκρα (ερώτηση στη ρεζάντα *Ο οικονομικός ...εργάτη*). Από τη μια υπάρχει οικονομική άνεση, χλιδή, υπηρέτες, ελεύθερος χρόνος, ανεμελιά και από την άλλη φτώχεια, δυστυχία, αγωνία για το αύριο, έλλειψη ελεύθερου χρόνου. Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

• **Πρώτη Ερώτηση:** Η απάντηση θα στηριχθεί στην αφήγηση και στα σχετικά παραθέματα. Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας, Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του, Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

• **Δεύτερη Ερώτηση:** Η απάντηση θα στηριχθεί στη σχετική συζήτηση που θα γίνει στην τάξη. Βλ. και. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας, Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του, Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

• **Τρίτη Ερώτηση:** Αποτελεί ευκαιρία για τους μαθητές να ανακαλέσουν στη μνήμη τους όσα έχουν μάθει για τα προνόμια που παραχώρησε το Βυζάντιο στους Βενετούς. Για τις διομολογήσεις θα συμβουλευθούν και το γλωσσάρι. Ο διδάσκων θα δώσει κατευθυντήριες γραμμές στους μαθητές.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. Βλ. Ενότητα 1. Ειδική Βιβλιογραφία 1-2.

2. Π. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των Νεοτέρων Χρόνων, Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1992.

- Από το βιβλίο αυτό ο διδάσκων μπορεί να αντλήσει σημαντικές πληροφορίες για το Μακιαβέλλι, το Λοκ, το Ρουσσό και άλλους στοχαστές.

3. Ε. Hobsbawh, *Η γένεση της Βιομηχανικής Επανάστασης, Κείμενα Ευρωπαϊκής Ιστορίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985, 101-121.

- Αρκετά διαφωτιστικό άρθρο για τη Βιομηχανική Επανάσταση

5. Εξελίξεις στα Γράμματα, τις Επιστήμες και τις Τέχνες κατά το 17ο και 18ο αιώνα

Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές τις εξελίξεις στα Γράμματα και τις Επιστήμες και να αντιληφθούν τη σημασία τους για την κοινωνία
2. Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν τις καλλιτεχνικές εξελίξεις
3. Να αντιληφθούν οι μαθητές ότι οι πνευματικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο της εποχής

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

- **Ος αφόρμηση** μπορεί να χρησιμοποιηθεί το μήνυμα του παραθέματος *Θέλει γαμπρό αριστοκράτη*.

- **Ο πρώτος διδακτικός στόχος σε συνδυασμό με τον τρίτο** είναι να αποκτήσουν οι μαθητές την απαραίτητη γνωστική υποδομή για την πνευματική δραστηριότητα της εποχής, να την κατανοήσουν και να τη συνδέσουν με τα κοινωνικά δρώμενα.

Η λογοτεχνία αυτήν την περίοδο γνωρίζει μεγάλη άνθηση, ιδιαίτερα στη Γαλλία. Ο Λουδοβίκος ΙΔ' (βασίλευσε υπό κηδεμονία από το 1643 μέχρι το 1661, οπότε ανέλαβε αυτοπροσώπως την εξουσία μέχρι το 1715) ευλόγησε και τίμησε τους πνευματικούς ανθρώπους και τους καλλιτέχνες της εποχής του. Μεγάλη έμφαση έδωσε στην ίδρυση Ακαδημιών για την προώθηση των γραμμάτων, των επιστημών και των τεχνών. Θέλησε να είναι, ως απόλυτος μονάρχης, ο μοναδικός μακίνας της εποχής του, η οποία φέρει άλληωστε και το όνομά του. Βέβαια, η δραστηριότητα αυτή του Λουδοβίκου δεν ήταν άμοιρη σκοπιμοτήτων, αφού εντασσόταν στο πλαίσιο της απόλυτης εξουσίας, του ελέγχου δηλαδή των πάντων. Σημαντικό επιστημονικό ίδρυμα υπήρξε η Βασιλική Ακαδημία των Επιστημών που ιδρύθηκε το 1666 από τον υπουργό του των Οικονομικών (των Ναυτικών από το 1668) Λουδοβίκο Κολμπέρ.

Η αναφορά στον Βάκωνα και στον Λοκ λειτουργεί ως συνδυετικός κρίκος της ενότητας αυτής με την Αναγέννηση (ενότητες 2-3) και τις πολιτικές εξελίξεις (ενότητες 5-6). Έτσι, η μετάβαση στον Νεύτωνα, στη σημασία του επιστημονικού στοχασμού για τη βελτίωση της κοινωνίας και στο Διαφωτισμό, ως κίνημα για βελτίωση της κοινωνίας, επιτυγχάνεται με κριτικό και βιωματικό τρόπο.

Καθώς προχωρούμε προς το 18^ο αιώνα δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην πρακτική πλευρά των επιστημονικών ανακαλύψεων. Εκτός από τις εφευρέσεις που αναφέρονται στο β. μ., μερικά άλλα επιτεύγματα της περιόδου αυτής είναι το αερόστατο και το εμβόλιο κατά της ευλογιάς. Ωστόσο, το κοσμοϊστορικό γεγονός είναι η εφεύρεση της ατμομηχανής, στην οποία ουσιαστικά οφείλεται η Βιομηχανική Επανάσταση.

Από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα ο ανταγωνισμός και η πίεση της αυξανόμενης ζήτησης, ιδιαίτερα σε προϊόντα κλωστούφαντουργίας, στις ευρωπαϊκές χώρες και, κυρίως, στην Αγγλία, οδήγησε στην επινόηση βελτιωμένων τεχνικών μέσων, αλλά η λειτουργία τους στηρίζονταν στην υδροδυναμική ενέργεια ή στην ανθρώπινη μυϊκή δύναμη. Το ουσιαστικό βήμα έγινε από τον Τζέιμς Βατ, ο οποίος αξιοποιώντας την πείρα του γάλλου Παπέν προχώρησε στην κατασκευή της πρώτης ατμομηχανής (1769), που αποτέλεσε την τεχνολογική προϋπόθεση για την εκδήλωση της Βιομηχανικής Επανάστασης.

Εκείνο που πρέπει να προσεχθεί είναι η σύνδεση των πνευματικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας με το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής. Έτσι, ο Αρχοντοχωριάτης του Μολιέρου πρέπει να συνδεθεί με τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις.

- Το ίδιο ισχύει και για την τέχνη (**δεύτερος και τρίτος διδακτικός στόχος**). Το μπαρόκ συνδέεται με την Αντιμεταρρύθμιση, τους ηγεμόνες και τις επιστημονικές εξελίξεις (το Σύστημα του Κοπέρνικου), ο κλασικισμός με τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις και την απόλυτη μοναρχία του Λου-

δοβίκου ΙΔ' (ο μονάρχης με τον κλασικισμό θέλει να εκφράσει την ηρεμία, την τάξη, την ισορροπία και τη μεγαλοπρέπεια στο βασίλειό του), το ροκοκό με την αστική τάξη και ο νεοκλασικισμός με τους αγώνες των λαών, χωρίς ωστόσο να οδηγούμαστε σε απόλυτους συσχετισμούς. Για την *ανάγνωση των εικόνων βλ. Εισαγωγή και την ενότητα: Αναγέννηση και Ανθρωπισμός.*

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

- Τα έργα του Μολιέρου (Jean – Baptiste Poquelin, 1622-1673) αντικατοπτρίζουν την κοινωνία της εποχής του και σατιρίζουν τα ανθρώπινα πάθη. *Ο Αρχοντοχωριάτης*, όπου διακωμωδείται η ανερχόμενη τότε αστική τάξη, παίχθηκε για πρώτη φορά το 1670 ενώπιον του βασιλιά και της αυλής του. Βασική φιλοδοξία των νεόπλουτων αστών ήταν η απόκτηση κάποιου τίτλου ευγενείας. Αυτό μπορούσαν να το πετύχουν με βασιλική εύνοια, με εξαγορά του τίτλου ή με γάμο, όπως στην περίπτωση του *Αρχοντοχωριάτη*.

2. Εικονογραφικό υλικό στο β. μ.

- Ο πίνακας *Τοπίο με ουράνιο τόξο* είναι ένα από τα χαρακτηριστικά έργα του Ρούμπενς (**πρώτη εικόνα**). Το φως αντιμετωπίζεται σαν ένα μέσο δραματικής μέτρησης του χώρου, καθώς στη φωτεινή πλευρά του τοπίου προς τον ανοικτό χώρο αντιπαρά τίθενται τα λιγότερα φωτεινά μέρη (δεξιά). Απεικονίζεται θαυμάσια το σβήσιμο της μέρας στο ύπαιθρο, έτσι όπως αποτυπώνεται στα δάση και βυθίζεται μέσα τους, ενώ το φως επιστρέφει από την πεδιάδα σε ένα συννεφιασμένο ουρανό.

- **Δεύτερη εικόνα.** Με *Το ταξίδι για τα Κύθηρα* ο Βατό κέρδισε την είσοδό του στη Βασιλική Ακαδημία Γλυπτικής και Ζωγραφικής (1717). Τα χαρακτηριστικά του ροκοκό είναι εμφανή στον πίνακα. Παρατηρούμε κομψές φιγούρες σε ειδυλλιακό περιβάλλον που περπατούν και διασκεδάζουν, ενώ κυριαρχεί, το ανάλαφρο, το ανέμελο, το κομψό και το επιφανειακό. Τα χρώματα είναι διάφανα, χωρίς βαθιές φωτοσκιάσεις, σε αντίθεση με το μπαρόκ. Μπορούμε να διακρίνουμε, επίσης, μια μελαγχολία που είναι χαρακτηριστική στα έργα του Βατό.

- Τα γνωρίσματα του νεοκλασικισμού είναι τα βασικά τα ίδια με αυτά του κλασικισμού. Η βασική διαφορά έγκειται στο ότι τώρα τα εμπνευσμένα από την αρχαιότητα έργα αποκτούν, εκτός από την αισθητική, και κοινωνική σημασία και συνδέονται με τους αγώνες των λαών για ελευθερίες και δημοκρατία. Ένας από τους σημαντικότερους νεοκλασικιστές ζωγράφους είναι και ο γάλλος Ζακ Λουί Νταβίντ. Στο αξιομνημόνευτο έργο του *Ο όρκος των Ορατών* (1784) (τρίτη εικόνα) πετυχαίνει μια ισόρροπη κλασική σύνθεση που την δομούν το αρχιτεκτόνημα και οι ανθρώπινες μορφές. *Αξιοσημείωτη είναι επίσης η πρόθεση του καλλιτέχνη να δώσει αξία στα ιδεώδη της Δημοκρατίας και να παραδειγματίσει τους σύγχρονούς του που μάχονταν για την κατάκτησή της στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης, φέρνοντας παράδειγμα μια ιστορική σκηνή ηρωικού όρκου για την προάσπιση της Δημοκρατίας στη ρωμαϊκή εποχή. Φαίνεται πως ο Νταβίντ πετυχαίνει το σκοπό του, γιατί εφαρμόζει τη δύναμη της υποβολής μ' ένα συμβολικό, λεπτό τρόπο, αποφεύγοντας τη στείρα προπαγάνδα, έστω κι αν οι στάσεις και χειρονομίες των πρωταγωνιστών του αρκετά παρατραβηγμένες, πρόδηλα θεατρινίστικες και θυμίζουν ταμπλό βιβάν.*

A. Λαδόματος, *Ιστορία της Τέχνης, Αισθητική Εκτίμηση Έργων Τέχνης*, Υπουργείο Παιδείας Κύπρου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1999, σ. 104.

- Οι μαθητές πρέπει να προσέξουν και να σχολιάσουν: Το αυστηρό σχέδιο, τη λιτότητα στο χρώμα, το παγερό και άψυχο αρχιτεκτονικό φόντο, τις αγαθματώδεις στάσεις των ανδρών, στοιχεία που προσδίδουν στη σκηνή υψηλό ήθος και ηρωικό τόνο.
- Την έκφραση της αποφασιστικότητας του ηρωισμού και του υπεράνθρωπου, της αφοσίωσης

στο καθήκον που φανερώνονται στην όλη σκηνή του όρκου με τους ευθύγραμμους και γωνιώδεις σχηματισμούς στα σώματα και στους κενούς χώρους ανάμεσα στους άνδρες. Επίσης την αντιθετικά διαφορετική ψυχολογική κατάσταση των γυναικών.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

- Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

Πρώτη Ερώτηση: Βλ. αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

Δεύτερη Ερώτηση: Οι μαθητές θα συγκροτηθούν σε ομάδες ανάλογα με τα ενδιαφέροντά τους και, αφού επεξεργαστούν το θέμα στη βιβλιοθήκη του σχολείου ή και στο σπίτι τους, θα το παρουσιάσουν στην τάξη. Για να έχει παιδαγωγικό αποτέλεσμα η δραστηριότητα αυτή, πρέπει οι μαθητές να εθισθούν σε αφομοιωτική-κριτική επιλογή και όχι άκριτη αντιγραφή του υλικού που θα συλλέξουν και μετά την παρουσίαση της εργασίας ή των εργασιών να επακολουθήσει συζήτηση.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. Βλ. Ενότητα 1. Ειδική Βιβλιογραφία 1-2 και Ενότητα 2-3: Ειδική Βιβλιογραφία 9-11, 13.
2. Norman Hampson, *Ο Διαφωτισμός, Μια αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις αξίες του*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1994.
3. Α. Λαδόματος, *Ιστορία της Τέχνης, Αισθητική Εκτίμηση Έργων Τέχνης*, Υπουργείο Παιδείας Κύπρου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1999.
4. Γιάννης Ρηγόπουλος, *Η διδασκαλία των εικαστικών έργων στα πλαίσια του μαθήματος της Ιστορίας του Γυμνασίου και του Λυκείου*, Π. Ε.Φ, Σεμινάριο 9, σ. 158-178.
5. Μολιέρου, *Ο Αρχοντοχωριάτης*, μετ. Γ. Ν. Πολίτης, Δωδώνη 1979.
6. Φρ. Σίλλερ, *Για την αισθητική παιδεία του ανθρώπου*, μετ. Κλ. Λεονταρίτου, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1990.
7. Ι. Καντ, *Κριτική του καθάρου λόγου*, μετ. Γρ. Λιόννης, επιμ. Κ. Μετρινός, εκδ. Αναγνωστίδης, Αθήνα 1971.
8. Γκαίτε, *Φάουστ*, μετ. Κ. Χατζόπουλος, Αθήνα 1956.
9. Καρτέσιος, *Λόγος περί της μεθόδου*, μετ. Χρ. Χριστίδης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976.
10. Μπ. Ράσσελ, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μετ. Αιμίλιος Χουρμούζιος, τ. Α-Β, Αθήνα x.x.
11. Κ. Νεφ, *Ιστορία της Μουσικής*, μετ. Φ. Ανωγειανάκης, πρ. Μ. Καθομοίρης, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1956.

ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

Κεφάλαιο Εβδομο: Η Ευρώπη στους Νεώτερους χρόνους (15ος-18ος αι.)

I. Οι ανακατατάξεις στη Μεταμεσαιωνική Ευρώπη - Διδακτικές Ενότητες: 1-7

I. Στοιχεία του Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ:

ΟΝΟΜΑ:

ΤΑΞΗ:

ΤΜΗΜΑ:

ΜΑΘΗΜΑ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ:

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(Επιλέγετε τις τρεις από τις πέντε ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να εξηγήσετε τους όρους: δρόμος του μεταξιού, μπαρόκ
2. Να κατατάξετε κατά χρονολογική σειρά τα παρακάτω γεγονότα και να σημειώσετε για το καθένα την απαραίτητη χρονολογία στις αντίστοιχες στήλες

α/α	Γεγονότα	Χρονολογική σειρά	Έτος
α.	Συνθήκη της Βεστφαλίας		
β.	Νόμος περί προσωπικής Ασφάλειας		
γ.	Θέσεις του Λουθήρου		
δ.	Εφεύρεση τυπογραφίας		
ε.	Ανακάλυψη της Αμερικής		

3. Να γράψετε δίπλα σε κάθε αριθμό της στήλης Α το γράμμα της στήλης Β που αντιστοιχεί σ' αυτό. Δύο στοιχεία της στήλης Β περισσεύουν.

A	B
1. Μεταρρύθμιση	α. Ρούμπενς
2. Έρασμος	β. Θερβάντες
3. Τοπίο με ουράνιο τόξο	γ. Ανθρωπιστής
4. Κουατρουσέντο	δ. Δευτέρα Παρουσία
5. Δον Κιχώτης	ε. Μποτισέλι
	στ. Πουσσέν
	ζ. Λούθηρος

4. Με ποιες ευνοϊκές προϋποθέσεις οι θαλασσοπόροι άρχισαν τα εξερευνητικά τους ταξίδια;
5. Ποια ήταν η συμβολή των Ελλήνων λογίων στην Αναγέννηση.

ΟΜΑΔΑ Β

(Επιλέγετε τις δύο από τις τέσσερις ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Αφού μελετήσετε το παράθεμα *Ο οικονομικός ...εργάτη στη σελίδα 128*.
  - Ποιες πληροφορίες αντιλούμε για την οικονομική και κοινωνική των εργατών;
  - Ποιοι επωφεληθήκαν περισσότερο από τις οικονομικές εξελίξεις και γιατί;

2. Να μελετήσετε την πηγή Τα πλούτη της Ιαπωνίας τη σελίδα 110 και Ο Χριστόφορος Κολόμβος πηλεί προς την Κούβα στη σελίδα 110 και να απαντήσετε στις ερωτήσεις:
  - Ποια ήταν τα κίνητρα των ανακαλύψεων;
  - Σε ποια περιοχή νόμισε ότι έφτασε ο Κολόμβος και από πού επηρεάστηκε;
3. Ποια χαρακτηριστικά της τέχνης του Λεονάρντο ντα Βίντσι βλέπετε στην Τζοκόντα στη σελ.116.
4. Να μελετήσετε το παράθεμα Η αναβίωση όλων των σπουδών στη σελίδα 114. Ποιες είναι οι διαπιστώσεις του συγγραφέα και από πού πηγάζει η αισιοδοξία του;

II. Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΥΠΟ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

- Η ενότητα αυτή θα διδαχθεί σε δύο διδακτικές ώρες. Η πρώτη θα περιλαμβάνει τις υποενότητες μέχρι και *Ο θεσμός της κοινότητας* και η δεύτερη το υπόλοιπο μέρος.

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν οι μαθητές τις γενικές συνθήκες διαβίωσης του υπόδουλου Ελληνισμού
- Να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν τις δυνάμεις συντήρησης και ανανέωσης του
- Να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν το ρόλο των ελληνικών παροικιών στη συντήρηση και ανάκαμψη του υπόδουλου Ελληνισμού

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• Να αξιοποιηθεί κατάλληλα η εικόνα *Ο ναός του αγίου Γεωργίου και το Φλαγγινιανό Φροντιστήριο* στη Βενετία που βρίσκεται στην αρχή του Κεφαλαίου. Το Φλαγγινιανό Ελληνομουσείο ή Φλαγγίνειος Σχολή ή Φλαγγινιανό Φροντιστήριο λειτούργησε στη Βενετία από το 1665 έως το 1800. Ίδρυτής ήταν ο Θωμάς Φλαγγίνης (Κερκυραίος και Κύπριος την καταγωγή), ο οποίος μαζί με συνεργάτες του προικοδότησαν το ίδρυμα με μεγάλα ποσά για την οργάνωση και τη λειτουργία του. Ένας εκλεκτός κύκλος λογίων αποτέλεσε τους δασκάλους της Σχολής, όπως ο Ματθαίος (έπειτα) Μελέτιος Τυπάλδος, ο Ιωάννης Πατούσας και ο Αντώνιος Κατήφορος. Οι μαθητές προέρχονταν από την Κέρκυρα, την Κεφαλονιά, τα Γιάννινα, την Κύπρο και από αλλού.

• Τα ΚΝΛ του Γυμνασίου προσφέρονται για διαθεματική προσέγγιση, καθώς υπάρχουν πολλά κείμενα σχετικά με τα ιστορικά θέματα που εξετάζουμε.

• Η **αφόρμηση** μπορεί να γίνει από τον πίνακα *Βενετοκρατούμενες περιοχές*. Ο καθηγητής βοηθά τους μαθητές με καίριες ερωτήσεις να ανακαλέσουν τα στοιχεία της προηγούμενης μάθησης για την περίοδο της Λατινοκρατίας. Θα επισημανθεί ότι για αρκετό ακόμα χρονικό διάστημα μετά την Άλωση (1453) οι Λατίνοι εξακολουθούσαν να κατέχουν ελληνικά εδάφη, νησιά και παραλιακές ζώνες, που είχαν καταλάβει κατά την **τέταρτη Σταυροφορία (1204)**. Στις περισσότερες λατινοκρατούμενες περιοχές κυριαρχούσαν οι Βενετοί, ενώ άλλες περιορισμένης έκτασης αποτελούσαν κτήσεις διάφορων ηγεμονικών οίκων της Δύσης. Έτσι, όταν αναφερόμαστε κατά την περίοδο αυτή σε λατινοκρατία, ουσιαστικά εννοούμε τη βενετοκρατία. Με τον τρόπο αυτό οι μαθητές θα πληροφορηθούν για την εξέλιξη και το τέλος της λατινοκρατίας στον ελληνικό χώρο: Η Κύπρος και η Κρήτη παρέμειναν υπό τους Βενετούς μέχρι το 1571 και το 1669 αντίστοιχα, οπότε καταλήφθηκαν από τους Τούρκους, ενώ τα Επτάνησα μέχρι το 1792, οπότε περιήλθαν στους Γάλλους. Για την Κρητική Λογοτεχνία να αξιοποιηθούν τα ΚΝΛ Γ' Γυμνασίου.

• Για τον **πρώτο διδακτικό στόχο** να αξιοποιηθεί κατάλληλα το αντίστοιχο υποστηρικτικό υλικό καθώς και το δημοτικό τραγούδι για το παιδομάζωμα στα ΚΝΛ Γ' Γυμνασίου, ώστε οι μαθητές να σχηματίσουν μια συνολική εικόνα για τις συνθήκες διαβίωσης των Ελλήνων στις βενετοκρατούμενες και τουρκοκρατούμενες περιοχές. Ειδικότερα, όσον αφορά το παράθεμα *Αντίσταση Ναουσαίων* να δοθεί έμφαση στη μεταστροφή του αρματολού Ζήση Καραδήμου σε κλέφτη καθώς και στα αίτια που την προκάλεσαν (βλ. παρακάτω: Αρματολοί και κλέφτες).

• Με αφετηρία το **παράθεμα *Συνάντηση πατριάρχη και Μωάμεθ*** θα αρχίσει η συζήτηση για τις δυνάμεις επιβίωσης και ανανέωσης του υπόδουλου Ελληνισμού (**δεύτερος διδακτικός στόχος**). Ο καθηγητής θα καλέσει τους μαθητές να εικάσουν τους λόγους παραχώρησης των προνομίων. Το Κοράνι βέβαια προέβλεπε ειδική μεταχείριση για τους ησούς της Βίβλου, αλλά η παραχώρηση των προνομίων υπαγορευόταν κυρίως από πολιτικές και διοικητικές σκοπιμότητες. Η αναγνώριση

του πατριάρχη όχι μόνο ως θρησκευτικού αλλά και πολιτικού ηγέτη έδινε τη δυνατότητα στο σουλτάνο να ελέγχει και διοικεί ευχερέστερα εκατομμύρια χριστιανών μέσω της Εκκλησίας. Να ληφθεί υπόψη ότι η οργανωτική δομή της Εκκλησίας (πατριάρχης-πατριαρχείο, μητροπολίτες-μητροπόλεις, ιερείς-ενορίες) διέθετε τους απαραίτητους μηχανισμούς επικοινωνίας των Τούρκων με τους υπόδουλους για θέματα φορολογικά, διοικητικά και άλλα. Να σημειωθεί ότι η τουρκική διοίκηση δεν διέθετε μητρώα των υπηκόων της, και χρησιμοποιούσε τα εκκλησιαστικά και κοινοτικά μητρώα σε πολλές περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα για το παιδομάζωμα.

Ο **θεσμός της κοινότητας** ήταν πολύ σημαντικός. Οι μαθητές με την κατάλληλη αξιοποίηση των σχετικού υποστηρικτικού υλικού μπορούν να αποκτήσουν μια σαφή εικόνα για το θεσμό της κοινότητας και τις λειτουργίες της καθώς και για το ρόλο των κοινοτικών αρχόντων.

Σχετικά με τους **Φαναριώτες** πέραν των άλλων δραστηριοτήτων τους που αναφέρουμε, παρείχαν επίσης ποικίλες υπηρεσίες και σε πρεσβείες των ευρωπαϊκών χωρών που ήταν εγκατεστημένες στην Κωνσταντινούπολη. Ως ηγεμόνες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών (Μολδαβίας και Βλαχίας) οι Φαναριώτες έδειξαν ιδιαίτερο ζήλο για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και την πνευματική ανάπτυξη των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Ίδρυσαν σχολεία και Ακαδημίες, όπου δίδαξαν διαπρεπείς έλληνες λόγιοι.

Μερικοί από αυτούς διακρίθηκαν για την ιδιαίτερη μόρφωσή τους, όπως ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος που υπήρξε και λόγιος, γνωστός για το μυθιστόρημά του Φιλοθέου πάρεργα. Άλλοι πάλη εμπνεύστηκαν από τη φωτισμένη δεσποτεία, όπως ο Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος που εφάρμοσε αγροτική μεταρρύθμιση στη Βλαχία το 1740.

Ο διδάσκων με αφητηρία το υποστηρικτικό υλικό θα συζητήσει με τους μαθητές το ρόλο των **αρματολών και των κλέφτων** στην επιβίωση και στην ανανέωση του έθνους. Η λαϊκή αντίληψη για τους αρματολούς και τους κλέφτες εκφράζεται καθαρά στο κλέφτικο τραγούδι και στην αντίστοιχη εικόνα του Κόντογλου. Ανεξάρτητα από τον τρόπο δημιουργίας των δύο θεσμών, εκείνο που αποκόμιζε ο λαός ήταν η ενίσχυση του εθνικού φρονήματός του σε καιρούς δύσκολους. Το στοιχείο αυτό όπλιζε τους έλληνες με υπομονή για την αντιμετώπιση των δεινών και με ελπίδα για καλύτερες μέρες. Για τους κλέφτες να αξιοποιηθούν και άλλα τραγούδια, βλ. ΚΝΛ Α'- Β' Γυμνασίου.

Με αφητηρία την εικόνα *Η αγορά των Αθηνών* και το παράθεμα *Τα Αμπελάκια* θα ξεκινήσει η συζήτηση για τις εξελίξεις στην **οικονομία και την κοινωνία**. Πρέπει να σημειωθεί ότι η παραδοσιακή αποχή των Οθωμανών από τη ναυτιλία και εμπόριο επέτρεψε αρχικά στα ιταλικά κράτη (Βενετία, Γένουα, Νεάπολη) να κυριαρχούν στο μεσογειακό χώρο στους τομείς αυτούς. Όταν η ανάγκη συμμαχιών ανάγκασε το τουρκικό κράτος να συνάψει εμπορικές συμφωνίες με τα ευρωπαϊκά κράτη, τις **διομολογήσεις**, αρχικά με τη Γαλλία (1535) και στη συνέχεια και με άλλα κράτη, τότε άνοιξαν νέοι δρόμοι για τους Έλληνες.

Αυτοί υψώνοντας εκτός από την τουρκική, γαλλική, αγγλική, αυστριακή, ναπολιτάνικη και αργότερα ρωσική σημαία (από 1774), ανέπτυξαν έντονη δραστηριότητα στον τομέα των θαλάσσιων μεταφορών. Τη συγκυρία της ενσωμάτωσης μέσω των διομολογήσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο διεθνές οικονομικό σύστημα, αξιοποίησαν οι Έλληνες και στον αγροτικό-κτηνοτροφικό και βιοτεχνικό τομέα. Οι εξελίξεις αυτές διαμορφώνουν βαθμιαία την ελληνική αστική τάξη, που αποτελείται από εμπόρους, βιοτέχνες και πλαιοκτήτες.

Για την **παιδεία** θα αξιοποιηθούν κατάλληλα τα αντίστοιχα παραθέματα: *Η διόρθωση της απαιδευσίας* (πρόσθετο) και *Η ορθή μέθοδος της παιδείας*. Θα τονισθεί ότι αρχικά η παιδεία βρισκόταν αποκλειστικά στα χέρια της Εκκλησίας. Αργότερα, όμως, κυρίως από το 18ο αιώνα οι νέες κοινωνικές δυνάμεις (έμποροι, πλαιοκτήτες και Φαναριώτες) άρχισαν να διεκδικούν θέση στα εκπαιδευτικά ζη-

τήματα χρηματοδοτώντας την ίδρυση και λειτουργία σχολείων καθώς και την έκδοση βιβλίων.

Για το Νεοελληνικό Διαφωτισμό να αξιοποιηθούν και τα ΚΝΛ Γ' Γυμνασίου.

• Η συζήτηση για τον παροικιακό Ελληνισμό μπορεί να αρχίσει από το Θούριο του Ρήγα, που λειτούργησε ως συνδετικός κρίκος με την παιδεία του υπόδουλου γένους (**τρίτος διδακτικός στόχος**). Αφού εξηγηθούν οι λόγοι για τους οποίους οι Έλληνες ακολουθούσαν το δρόμο της ξενιτιάς (τουρκική καταπίεση, σπουδές, καλύτερη τύχη, επαγγελματικές δραστηριότητες κ.ά.), στη συνέχεια, η προσοχή θα εστιασθεί στο επίπεδο ανάπτυξης των παροικιών, στη σχέση των Ελλήνων του εξωτερικού με τους υπόδουλους και στην πολύτιμη βοήθεια (οικονομική, εκπαιδευτική κ. ά.) που προσέφεραν σ' αυτούς. Παράλληλα, να αξιοποιηθούν τα ΚΝΛ Α'-Β' Γυμνασίου (Η αποδημία και ο Ελληνισμός έξω από τα σύνορα).

Πρόσθετα παραθέματα

1. Η τύχη του αρματολού Ζήση Καραδήμου και των συντρόφων του

(Μετά την ένοπλη αντίσταση των Ναουσαίων εξαιτίας του παιδομαζώματος, με εντολή της Υψηλής Πύλης σχηματίστηκε στρατιωτικό σώμα που κατέδιωξε και σκότωσε τον αρματολό Ζήση Καραδήμου, ενώ οι δύο γιοι του και πολλοί συναγωνιστές τους συνελήφθησαν αιχμάλωτοι και μεταφέρθηκαν στη Βέροια).

[...] Προσκαλέσαμε αμέσως εδώ το σοφολογιότατο ιεροδικαστή Νάουσας Χαλήλη εφέντη, τους βοεβόδες και λοιπούς αγιάνηδες και ισχυρούς του τόπου, ενώπιον του οποίου συγκροτήσαμε σήμερα έκτακτο ιεροδικαστικό συμβούλιο, ενώπιον του οποίου οδηγήθηκαν δέσμοι οι συλληφθέντες κακούργοι συμμορίτες. Αυτοί δημόσια και μπροστά σε όλους, όταν ρωτήθηκαν με τη σειρά ο καθένας, τήλησαν να διακηρύξουν με τα ακάθαρτα χείλη τους τις ασεβείς φράσεις *είμαστε πράγματι αρματολοί και διακρύπτουμε τα φρονήματά μας*.

Έτσι, αφού βεβαιωθήκαμε ότι αυτοί που συνελήφθησαν είναι οι κακούργοι επαναστάτες [...] αφού τους κρίναμε σύμφωνα με το ιερό ρητό του θεόπεμπτού μας προφήτη σκοτώστε όσους εναντιώνονται τους καταδικάσαμε όλους σε θάνατο με απαγχονισμό [...]. Έστερα, διατάχθηκε ο μπουλούκμπασης Ρετζέπ αγάς, να κόψει τις κεφαλές των απίστων Ζήση Καραδήμου και των γιών του και να κάνει τη σχετική διαπόμπευση στους σουλτανικούς δρόμους της πόλης [...].

Απόσπασμα από την αναφορά του Διοικητή της Βέροιας προς τον μπεηλέρμπεη της Ρούμελης (21 Ιουνίου 1705) στο: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, τ. 1, 1204-1669, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 252-53 (60).

2. Η διόρθωση της παιδείας

[...] *Βλέποντας, θεοφιλέστατε δέσποτα, ότι, δια την μακράν και πικροτάτην δουλοσύνην, το ημέτερον γένος εξέπεσε και ουδέ καν αναθυμάται την προκοπήν όπου είχαν οι πρόγονοί μας, με την οποίαν άφησαν εις όλην την οικουμένην λαμπράν και αθάνατον δόξαν, ηθέλησα πολλήκις περί τούτου να συμβουλευθώ και να κοινολογήσω το πράγμα με όσους σοφούς και πεπαιδευμένους και κατά αλήθειαν ευγενείς και λείψανα της αθλίας και δυστυχούς αρχαίας Ελλάδος, λέω το ενδοξότατον δοχείον των αρετών Αντώνιον Καλλήργην [...] και να μη μακρολογώ, και με πολλούς άλλους όπου έτυχαν εδώ, είχα συμβουλευθή με ποίον τρόπον ήθελεν διορθωθή το πάθος τούτο της παιδείας, και να γυρίσουν εις το καλόν. Και όλοι από μίαν γνώμην ήσαν ότι, αν ήθελαν διαβάσει και να γρικήσουν τα βιβλία όπου αφήκαν εκείνοι οι παλαιοί και ενάρτεροι άνδρες, εύκολα ήθελεν διορθωθή η παιδεία όπου πλεονάζει εις τους πολλούς.*

Απόσπασμα από την Προσφώνηση του Νικόλαου Σοφιανού προς τον επίσκοπο Μυλοποτάμου και Χερσονήσου Διονύσιο, στο: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 340-41.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

- Το παράθεμα *Αντίσταση Ναουσαίων (1705)* αναφέρεται στο θεσμό του παιδομαζώματος, ταυτόχρονα όμως συνδέεται με τις αντιδράσεις του ελληνικού πληθυσμού και με το θεσμό των αρματολών και των κλέφτων. Έτσι, προϋδεάζει τους μαθητές και για ένα θέμα που θα τους απασχολήσει στη συνέχεια. Το παιδομάζωμα ή **φόρος του αίματος** ήταν η βίαιη στρατολογία ανηλίκων χριστιανόπουλων, τα οποία χρσίσμευαν για τη στελέχωση της οθωμανικής διοίκησης και κυρίως του στρατού. Τα πλέον ευφυή παιδιά 6-10 ετών γίνονταν **ιπς ογλάν** και μετά από πολυετή εκπαίδευση διορίζονταν σε ανώτατες κρατικές θέσεις. Το επίλεκτο σώμα των γενιτσάρων προερχόταν αποκλειστικά από εξισλαμισθέντα χριστιανόπληουλα (15-20 ετών), που ονομάζονταν **ατζέμ ογλάν**.

- Το παράθεμα-απόσπασμα από το Μέγα Χρονικό του Γεωργίου Σφραντζή αναφέρεται στην πρώτη συνάντηση του πατριάρχη Γενναδίου Β' με το Μωάμεθ Β' και στην παραχώρηση των προνομίων. Η αφήγηση του Σφραντζή είναι η πλέον διαφωτιστική σχετικά με τα προνόμια, αλλά η γνησιότητά της αμφισβητήθηκε.

- Οι μαθητές μπορούν να αντλήσουν από το παράθεμα *Πρακτικό εκλογής κοινοτικών αρχόντων* στοιχεία σχετικά με την εκλογή των κοινοτικών αρχόντων, καθώς και για την οργάνωση και τη λειτουργία της κοινότητας. Οι μαθητές να κληθούν να εντοπίσουν τις σχετικές λέξεις ή φράσεις.

Να σημειωθεί ότι η έλλειψη κρατικών δημοσιονομικών μηχανισμών και γραφειοκρατικής υποδομής για την κατανομή μεταξύ των κοινοτήτων, τον επιμερισμό στα μέλη της κοινότητας, την εκμίσθωση και την είσπραξη των φόρων επιφόρτισαν την κοινότητα με δημοσιονομική ευθύνη. Επιπλέον η παραχώρηση ποικίλων άλλων εξουσιών στο θεσμό αυτό οφείλεται στην έλλειψη δημόσιας διοίκησης: δεν υπήρχε κρατική μέριμνα για την κατασκευή δημοσίων έργων (π.χ. γεφυρών), σχολείων, υγειονομικής περίθαλψης ή δημόσιας ασφάλειας (προστασία από πειρατές, κουρσάρους, ληστές).

Έτσι, ο θεσμός των κοινοτήτων περιβλήθηκε με εξουσίες και αρμοδιότητες, που διαφορετικά θα ανήκαν στην κεντρική ή την περιφερειακή διοίκηση. Γενικά, η κοινότητα είχε τη δυνατότητα να συντάσσει τους φορολογικούς καταλόγους, να εκτιμά τα περιουσιακά στοιχεία των μελών της για το δικαιότερο επιμερισμό των φόρων, να εισπράττει τους φόρους για λογαριασμό των δικαιούχων (ενοικιαστών των φόρων ή της διοίκησης), να διαθέτει και να αξιοποιεί δικά της περιουσιακά στοιχεία, να επιβαρύνει τα μέλη της κοινότητας για την πραγματοποίηση έργων κοινής ωφελείας (π.χ. κατασκευή μιας γέφυρας) ή γενικότερου ενδιαφέροντος (π.χ. ίδρυση σχολείου), για την κάλυψη έκτακτων αναγκών (π.χ. σε περίπτωση επιδημίας) ή για την ασφάλεια της περιοχής, να επιβάλλει έκτακτους φόρους για δικές της ανάγκες, να δανείζεται και άλλα. Συγχρόνως οι κοινοτικοί άρχοντες ήταν επιφορτισμένοι και με την απονομή δικαιοσύνης μεταξύ των μελών της κοινότητας (κριτές).

- Στο παράθεμα *Κοινότητα και κατανομή των φόρων* εξηγείται ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούσε το οθωμανικό σύστημα κατανομής των φόρων και ο ρόλος της κοινότητας. Είναι περιττό να αναφέρουμε ότι η τυχόν είσπραξη των φόρων από φοροεισπράκτορες θα επιβάρυνε τους φορολογούμενους με έκτακτες αμοιβές νόμιμες και αυθαίρετες.

- Στο παράθεμα *Νάμουν* είναι φανερή η ταύτιση στη λαϊκή αντίληψη των αρματολών με τους κλέφτες.

- Στο παράθεμα *Τα Αμπελάκια* ο Φελίξ Μπωζούρ (Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη) αναφέρεται σε μια ακμάζουσα ελληνική βιοτεχνική-εμπορική επιχείρηση στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Είχε 124 εργαστήρια, όπου βάφονταν μεγάλες ποσότητες βαμβακερών νημάτων, που

διοχετεύονταν απευθείας στη Γερμανία και στη συνέχεια μοιράζονταν στην Πέστη, τη Βιέννη, τη Λιψία, τη Δρέσδη και αλλού. Εκείνο που διαπιστώνει ο συντάκτης της έκθεσης αυτής δεν είναι μόνο η εργατικότητα των κατοίκων και τα επιτεύγματά τους. Περισσότερο, τον εντυπωσιάζει η ηθική και πνευματική αναγέννηση τους ως αποτέλεσμα της οικονομικής και κοινωνικής του βελτίωσης.

• Το παράθεμα *Η ορθή μέθοδος της παιδείας* είναι απόσπασμα από τον Παπατρέχα του Κοραή. Ο Παπατρέχας είναι αφήγημα που συγκροτείται από τα Προλεγόμενα στις τέσσερις πρώτες ραψωδίες της Ιλιάδας που εξέδωσε ο Κοραής στο Παρίσι κατά τα έτη 1811, 1817, 1818 και 1820.

Μεταξύ των προβλημάτων που απασχόλησαν τους λόγιους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ήταν και η θέση των νέων ιδεών μέσα στη νεοελληνική κοινωνία. Οι προοδευτικοί λόγιοι επηρεασμένοι από τις ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού θεωρούν ότι η ευρωπαϊκή φιλοσοφία (ο ορθολογισμός, ο φιλοσοφικός στοχασμός και η επιστημονική σκέψη) πρέπει να αποτελέσουν τη βάση της παιδείας. Αντίθετη άποψη έχουν οι συντηρητικοί που φοβούνται τις ευρωπαϊκές επιδράσεις και πιστεύουν ότι η φιλοσοφία στρέφεται εναντίον της παραδοσιακής παιδείας και της θρησκείας. Γράφει σχετικά ο Δημαράς: *Στον αιώνα των Φώτων, η Φιλοσοφία παρουσιάζει ένα πολύ ανοιγμένο ριπίδι εννοιών, τόσο που ο καθένας που την αναφέρει τη φορτίζει με ό τι κρίνει σκόπιμο. Από πολύ ενωρίς όμως αρχίζει να παίρνει ένα νόημα μαχητικό, εριστικό: είναι η υγιάιουσα, η αθηθινή, η υγιής, επίθετα δηλαδή, που αποδοκιμάζουν όσους την βλέπουν αθλιώς, άρρωστη ή ψεύτικη.*

Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Νεοελληνικά Μελετήματα 2*, Αθήνα 1977, σ. 76.

Ο Κοραής, επηρεασμένος από την ευρωπαϊκή διάνοηση, πιστεύει ότι η φιλοσοφία αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία πρέπει να στηρίζεται κάθε προσπάθεια βελτίωσης της ζωής του ανθρώπου. Πεισιστή του είναι ότι η παιδεία είναι ο ασφαλέστερος δρόμος για την απόκτηση της ελευθερίας. Μάλιστα, συνδέει τα κλασικά γράμματα με την ελευθερία και γι' αυτό επιδιόχευε στην έκδοση αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Βλ. και Ενότητα Ι.7.

• Ο Ρήγας Φεραίος οραματίζεται μια πατρίδα ελεύθερη, απαλλαγμένη από τα δεσμά τους δουλείας. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος πρέπει να συνδράμουν στον αγώνα όλοι οι Έλληνες, όπου και αν βρίσκονται. Προσκαλεί, λοιπόν, και τους απόδημους Έλληνες και μάλιστα αυτούς που βρίσκονται στην υπηρεσία ξένων δυνάμεων ως αξιωματικοί να πολεμήσουν για την πατρίδα (**όγδοο παράθεμα**, *Προσκλητήριο ελευθερίας*). Βλ. και Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας.

2. Πρόσθετα παραθέματα

• Το **πρώτο πρόσθετο παράθεμα** αποτελεί συνέχεια του παραθέματος στο β.μ.
• Ο ιερέας Νικόλαος Σοφιανός, από την Κέρκυρα, είναι γνωστός λόγιος του 16ου αι. που δρα στη Βενετία, όπου ασχολείται με την αντιγραφή χειρογράφων και με τη συγγραφή βιβλίων χρήσιμων για την πνευματική ανάκαμψη των Ελλήνων. Θεωρεί τη σκλαβιά ως το κύριο αίτιο της κατάρπτωσης του ελληνικού έθνους και πιστεύει ότι με την έκδοση και μελέτη αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων θα ξανακερδίσουν οι Έλληνες την παλιά πνευματική τους αίγλη (**δεύτερο πρόσθετο παράθεμα**).

3. Εικονογραφικό υλικό

• Για τον **πρώτο πίνακα** βλ. Επισημάνσεις για την πορεία Διδασκαλίας. Να σημειωθεί ότι τα Επτάνησα δεν καταλήφθηκαν ταυτόχρονα από τους Βενετούς: πρώτη η Κέρκυρα 1386-τελευταία η Λευκάδα 1699.

• Σχετικά με την κρητική λογοτεχνία του 17^{ου} αι. βλ. ΚΝΛ Γ' Γυμνασίου. Η πνευματική άνθηση να συνδυαστεί με τη βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών στην Κρήτη.

• Στον **πίνακα Συνέπειες από οθωμανική κατάκτηση** να προσεχθούν τα εξής:

1. Τον κεφαλικό και τον έγγειο φόρο πλήρωναν μόνο οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. 2. Στις διοικητικές αυθαιρεσίες μπορούμε να αναφέρουμε την απαγόρευση να ιππεύουν οι Έλληνες, την απαγόρευση να παρίστανται ως μάρτυρες στα δικαστήρια, την επι-

βοήθη αυθαίρετων προστίμων κ.ά. **3.** Πολλοί χριστιανοί εξαναγκάζονταν είτε με την άμεση απειλή κατά της ζωής τους είτε για να απαλλαγούν από τους εξευτελιστικούς όρους ζωής να ασπασθούν τον ισλαμισμό. Ένα μέρος, όμως, από αυτούς άλλαξε μόνο τυπικά την πίστη του, ενώ ουσιαστικά διατήρησε κρυφά άσβεστη τη φλόγα του χριστιανισμού (κρυπτοχριστιανοί). Τα πληρώματα του οθωμανικού στόλου, οι γνωστοί λεβέντες, προέρχονταν κυρίως από ναυτολογημένους Έλληνες, που ήταν εύσωμοι και ρωμαλέοι. Ο θεσμός αυτός οδήγησε στην αφαίμαξη των νησιωτικών και παράλιων πληθυσμών, είχε όμως και μια θετική όψη. Διαμόρφωσε εμπειροπόλημους ναυτικούς, που αποτέλεσαν τους πρώτους πυρήνες των ναυτικών αγωνιστών κατά την Επανάσταση του 1821. Να ερωτηθούν οι μαθητές με ποια έννοια χρησιμοποιεί ο λαός την έννοια λεβέντης και πώς προέκυψε η σημασία αυτή; **4.** Η ληστεία στη ξηρά και η πειρατεία στη θάλασσα ήταν μόνιμη μάστιγα για τους ελληνικούς πληθυσμούς. Οι πειρατές (Λατίνοι, Μουσουλμάνοι, Έλληνες και άλλοι), που λυμαίνονταν τα ελληνικά παράλια και τα νησιά, δεν απέβλεπαν μόνο στη λεηλασία αλλιά και στην αιχμαλωσία ανθρώπων, γιατί αποκόμιζαν κέρδη είτε από τα λύτρα εξαγοράς τους είτε από την πώλησή τους σε σκλαβοπάζαρα της Ανατολής.

- Η εικόνα *Γενίτσαροι* παρουσιάζει γενίτσαρους που εκπαιδεύονται στην τοξοβολία.

- Στην εικόνα *Αρματολοί και κλέφτες* ο ζωγράφος αποδίδει εικαστικά τη λαϊκή αντίληψη για τους αρματολούς και τους κλέφτες.

- Η εικόνα *Η αγορά των Αθηνών* αντανακλά τη βελτίωση της οικονομίας. Κατά το 18^ο αιώνα τα καταναλωτικά αγαθά πολλαπλασιάζονται και οι πόλεις εφοδιάζονται με αγαθά μέσω των διαρκών ή εβδομαδιαίων αγορών.

- **Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις β.μ. Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.**

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β.μ.

- **Πρώτη ερώτηση:** Εκτός από τα λογοτεχνικά κείμενα που μνημονεύτηκαν παραπάνω μπορεί να χρησιμοποιηθεί και το έργο της Ρέας Γαλανάκη, Ο βίος του Ισμαήλ Ρεφίκ.

- **Δεύτερη ερώτηση:** Ο διδάσκων θα δώσει στους μαθητές τη σχετική βιβλιογραφία, από όπου οι μαθητές θα αντλήσουν τα στοιχεία.

ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

Κεφάλαιο Εβδομο: Η Ευρώπη στους Νεώτερους χρόνους (15ος-18ος αι.)

I. Ο Ελληνισμός υπό τη βενετική και οθωμανική κυριαρχία - Διδακτικές Ενότητες: 1-2

I. Στοιχεία του Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ:

ΟΝΟΜΑ:

ΤΑΞΗ:

ΤΜΗΜΑ:

ΜΑΘΗΜΑ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ:

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(Επιλέγεται τις τρεις από τις πέντε ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να εξηγήσετε τους όρους: κοινότητα, Φαναριώτες.
2. Να ελέγξετε την ορθότητα ή όχι των παρακάτω προτάσεων σημειώνοντας Σωστό (Σ) ή Λάθος

		Σ	Λ
α.	Η Κύπρος, η Κρήτη και η Σάμος βρίσκονταν υπό βενετική κυριαρχία		
β.	Πρόκριτοι ονομάζονταν οι επικεφαλής των κοινοτήτων		
γ.	Η βελτίωση των οικονομικών συνθηκών βοήθησε στην πνευματική αναγέννηση των υπόδουλων Ελλήνων.		
δ.	Η Πατριαρχική Σχολή λειτούργησε στη Θεσσαλονίκη		

(Λ) στο αντίστοιχο τετράγωνο:

A	B
1. Γεννάδιος Β΄	α. Χαράτσι
2. Φορολογία	β. Ένοπλο σώμα
3. Κλέφτες	γ. Ρήγας Βελεστινλής
4. Θούριος	δ. Αρματολοί
5. Νεοελληνικός Διαφωτισμός	ε. Κοραΐς
	στ. Πατριάρχης
	ζ. Τεργέστη

3. Να γράψετε δίπλα σε κάθε αριθμό της στήλης Α το γράμμα της στήλης Β που αντιστοιχεί σ' αυτό. Δύο στοιχεία της στήλης Β περισσεύουν.

4. Ποια πολιτική ακολούθησε η Βενετία στον πολιτιστικό τομέα;
5. Ποια προνόμια παραχώρησε ο Μωάμεθ Β΄ στην Εκκλησία;

ΟΜΑΔΑ Β

(Επιλέγεται τις δύο από τις τέσσερις ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Αφού μελετήσετε το παράθεμα *Αντίσταση Ναουσαίων* στη σελίδα 134 και την εικόνα Γενί-

τσαροι στην ίδια σελίδα, να απαντήσετε στις εξής ερωτήσεις:

- Γιατί οι Οθωμανοί εφάρμοζαν το παιδομάζωμα; Ποιες πληροφορίες αντλούμε για τον τρόπο με τον οποίο διεξαγόταν;
  - Ποιες ήταν οι αντιδράσεις του πληθυσμού;
2. Να μελετήσετε την πηγή *Πρακτικό εκλογής κοινοτικών αρχόντων* στη σελίδα 135 και να απαντήσετε στις ερωτήσεις:
- Ποια προσόντα έπρεπε να διαθέτει ο κοινοτικός άρχοντας και γιατί;
  - Ποια στοιχεία δείχνουν το δημοκρατικό χαρακτήρα της εκλογής;
3. Αφού μελετήσετε το παράθεμα *Τα αμπελάκια* στη σελίδα 136 και την εικόνα Η αγορά των Αθηνών στη σελίδα 137 να απαντήσετε στις πιο κάτω ερωτήσεις:
- Ποιοι παράγοντες ευνόησαν την οικονομική ανάπτυξη των υπόδουλων Ελλήνων;
  - Ποιες επιπτώσεις είχε η οικονομική και κοινωνική βελτίωση του υπόδουλου Ελληνισμού στην ηθική και πνευματική του αναγέννηση;
4. Να μελετήσετε το παράθεμα *Η ορθή μέθοδος της παιδείας* στη σελίδα 138. Ποια πιστεύει ότι πρέπει να είναι ο ρόλος της φιλοσοφίας στην παιδεία; Ποιοι παρεμβάλλουν εμπόδια και γιατί;

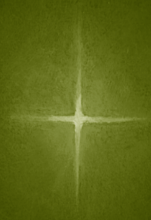
Ειδική Βιβλιογραφία

1. Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι' (1453-1669) -ΙΑ' (1669-1821), Αθήνα 1974-75
- Το γνωστό συλλογικό ιστορικό έργο στο οποίο ο διδάσκων μπορεί να καταφύγει για να επιλύσει τις απορίες του ή να αντλήσει πρόσθετες πληροφορίες.
2. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία, 1453-1669, τόμος Β' (Β' Έκδοση)*, Θεσσαλονίκη 1976.
3. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Δ, Τουρκοκρατία 1669-1812*, Θεσσαλονίκη 1973.
4. Απ. Βακαλόπουλος, *Η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση, Οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της (1813-1822)* τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1980.
- Πρόκειται για τρεις τόμους που καλύπτουν με επιστημονικό και τεκμηριωμένο τρόπο καθώς και με εξαντλητική Ειδική Βιβλιογραφία την ιστορία του υπό ξένη κυριαρχία Ελληνισμού (Τουρκοκρατία, Λατινοκρατία).
5. Απ. Βακαλόπουλος, *Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, τ. 1, 1204-1669*, Θεσσαλονίκη 1965.
6. Θουκυδίδης Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου – Γαλλίας κατά το 18ο αιώνα*, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου, Λευκωσία 2002.
- Οικονομία, κοινωνία και εμπόριο της Κύπρου από το 1571 με επίκεντρο τις εμπορικές σχέσεις με τη Γαλλία το 18ο αιώνα.
6. Peter Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική Κυριαρχία (1354-1804)*, μετ. Παυλίνα Χρ. Μπαλουξή, εκδ. Σμίλη, τ. Α'- Β', Αθήνα 1994.
- Αξιόλογο βοήθημα που καλύπτει τις φάσεις της οθωμανικής κυριαρχίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη κατά την περίοδο 1354-1804. Αναφέρεται μεταξύ άλλων στη δομή, την οργάνωση και την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων/ ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

Κωδικός βιβλίου: 0-21-0088

ISBN 978-960-06-2721-3

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ & ΕΚΔΟΣΕΩΝ

(01) 000000 0 21 0088 3